ԱՇԽԱՐՀ

«ԳԱՆՁԱՍԱՐ»
ՄԱՏԵՆԱՀԱՐ

Eduard L. Danielyan
Эдуард Л. Даниелян

Gandzasar Monastery

Гандзасарский монастырь

Gandzasar Theological Center
Yerevan 2009

Богословский центр “Гандзасар”
Ереван 2009

Էդուարդ Լ. Դանիէլեան

Գանձասարի վանքը

«Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոն
Երեւան 2009

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Դ 171

Խմբագիրներ՝ տ. Մեսրոպ քինյ Արամեան, Գէորգ Եազըճեան

Դանիէլեան Էդուարդ Լիպարիտի
Դ 171 *Գանձասարի վանքը.– Եր.: Գանձասար, 2009.– 228 էջ*

Գիրքը նուիրուած է Գանձասարի վանքի անցեալին եւ ներկային, նրա նշանակութեանը Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմութեան մէջ: Գրքում ցոյց է տրւում Գանձասարի կարեւորութիւնը որպէս Արցախի թեմի հոգեւոր, ուսումնագիտական, մշակութային կենտրոնի եւ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ոգեշնչողի: Ներկայացուած են նաեւ Արցախի ազատամարտի մասնակիցների յուշագրութիւնները ազատամարտիկների եւ Արցախի թեմի հոգեւորականների մասին: Գիրքը նախատեսուած է Հայաստանի եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմութեան մասնագէտների եւ ընթերցող լայն շրջանների համար:

Редакторы: о. Месроп Арамян, Геворг Язеджян

Даниелян Эдуард Липаритович
Д 171 Гандзасарский монастырь: — Ер.: Гандзасар, 2009 — 228 с.

Книга посвящена прошлому и настоящему Гандзасарского монастыря, его значению в истории Армянской Апостольской Церкви. В книге освещается важная роль Гандзасара, как духовного, образовательного и научного центра Арцахской епархии и вдохновителя освободительной борьбы армянского народа. Представлены также мемуары участников Арцахской освободительной борьбы о бойцах-освободителях и духовенстве Арцахской епархии. Книга предусмотрена для специалистов по истории Армении и Армянской Апостольской Церкви и широкого круга читателей.

Editors: Fr. Mesrop Aramian, Gevorg Yazedjian

Danielyan Eduard Liparit
D 171 Gandzasar Monastery: — Er.: Gandzasar, 2009. — 228 pp.

The book is devoted to the past and the present of the Gandzasar monastery and its significance in the history of the Armenian Apostolic Church. The significance of Gandzasar as the spiritual, educational and scientific centre of the Artsakh diocese, as well as the inspirer and organizer of the liberation struggle of the Armenian people is revealed in the book. There are also memoirs of the participants of the Artsakh liberation struggle about liberators and the clergy of the Artsakh diocese. The book is recommended for the specialists in the history of Armenia and the Armenian Apostolic Church and for wide readership.

ISBN 978-99930-70-03-0

Տեխնիկական խմբագրումը եւ էջադրումը՝ Աշոտ Մովսիսեանի
Գանձասարի վանական համալիրի լուսանկարները՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի
Ձեւաւորումը եւ շապիկը՝ Արմէն Քիւրքչեանի

Техническое редактирование и верстка Ашота Мовсисяна
Фотографии Гандзасарского монастырского комплекса Грайра Базе Хачеряна
Оформление и обложка Армена Кюркчяна

Technical editing and page lay-out by Ashot Movsisian
Photos of the Gandzasar monastic complex by Hrair Bazé Khacheryan
Design and cover by Armen Kyurkchyan

© «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոն, 2009
© Богословский центр “Гандзасар”, 2009
© Gandzasar Theological Center, 2009

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՄԱՆԱՒ

Տ. ՊԱՐԳԵՒ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ԱՐՑԱԽԱՅ

Տպագրութեան հովանաւոր՝
Կարէն Աւետեան

Հրատարակութեան պատրաստմանը նիւթապէս աջակցել է
Կոմիտաս Յարութիւնեանը

ԴԱՆՁԱՍԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿՆԵՐԻ ԽՈՐՔԻՑ ԲԽՈՂ ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՒՈՐ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆ, ՆԱԽՆԻՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ԴՈՐԾԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆ Է: ԱԶԱՏԱՏԵՆՉ ՀԱՅԿԵԱՆ ՈՂՈՎ ԱԶԱՅԻՆ ԱՐԺԷՔՆԵՐԻ ԲԻՒՐԵՂԱՑՄԱՄԲ ԴԱՆՁԱՍԱՐԸ ՎԵՐ Է ՅԱՒՆՈՒՄ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅՐԵՆԻ ՄԲԱՎԱՅՐԵՐԻ ԱԶԱՏԱԴՐՄԱՆ ԵՒ ՄԻԱՊՆԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԻ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇ:

1. ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Գանձասարի վանքը կառուցուած է Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի Խաչէնի իշխանութեան Մեծ Առանք գաւառում, Խաչէնագետի ձախ ափին, Արցախի լեռնային մասում՝ ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան Մարտակերտի շրջանում, Վանք գիւղի մօտ, Գանձասար լեռան վրայ: Ըստ ժողովրդական տեղանուանական աւանդութեան՝ լեռը Գանձասար է անուանուել արծաթի հարուստ հանք ունենալու պատճառով:

Խորհրդաւոր են Գանձասարի արահետները, որոնց վրայ ոտք դնելով՝ լցուած նախնիների ստեղծագործ արարման ոգով, կարծես թէ զգում ես անցած ժամանակների զարկերակը: Գանձասարը, յիրաւի, իմաստութեան գանձարան է եւ հոգու վեհութեան սրբավայր:

Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ հայ ազգի անուանադիր նախնի Հայկ Նահապետի՝ Հայոց աշխարհը պաշտպանած եւ շենացրած շատ ժառանգների շարքում բարեգեղ Սիսակը եւ քաջ Առանը իրենց պանծալի անուններն են թողել Հայոց պատմութեան մէջ:

Հաւատարիմ նախնիների յիշատակին Հայկազուն-Սիսակեանները բարեկարգեցին Մեծ Հայքի թագաւորութեան արեւելեան՝ Սիւնիք, Արցախ եւ Ուտիք աշխարհները, կառուցեցին ամրոցներ եւ տաճարներ՝ Հայ ազգի ազատատենչ ոգու եւ կենսակայունութեան պատուարները:

Սուրբ են դէպի վեր գնացող նախնիների գործերով պատուած եւ ուխտագնացութեան ծառայութեամբ սերունդների սրտերն ուղղորդող Գանձասարի արահետները: Ս. Վարդան Մամիկոնեանի անունով հոգելցուած քաջակորով հայ զօրականներն են քայլել նրանցով Աւարայրի ճակատամարտից (451 թ.) յետոյ եւ, ապաւինելով Արցախի ամրութեանը, շարունակել պայքարը:

Հայկազուն-Սիսակեան տոհմից սերող Առանշահիկ[1] թագաւոր Վաչագան Բարեպաշտը բարեկարգեց Հայոց Արեւելից կողմերը՝ Արցախը

եւ Ուտիքը, ու իր թագաւորութիւնը՝ տարուայ օրերի թուով զարդարելով եկեղեցիներով, անշուշտ, իր ներդրումն է ունեցել Գանձասարի վանքի կառուցապատման գործում: Վաչագան Բարեպաշտ արքան ստեղծեց «Կանոնական Սահմանադրութիւնը»՝ներշնչուած Հայոց Արեւելից կողմերում վերահաստատուած հայկական թագաւորութեան իրաւական-հոգեւոր ամրապնդման գաղափարով:

Գանձասարի ոգեղէնութիւնը համահունչ է Բարձր Հայք աշխարհում ամփոփուած՝նախնիների պաշտամունքի առհաւատչեայ հայոց արքայական մասունքների խորհրդապաշտութեանը, որոնք թշնամին անկարող էր հեռացնել երկրից, քանզի, շնորհիւ հայ քաջարի ոգու եւ բազկի, դրանք ազատուեցին եւ կրկին հողին յանձնուեցին Այրարատ աշխարհի Աղձք գիւղում:

Արցախ աշխարհի Գանձասարի վանքը հնուց ի վեր դարձել էր Հայրենիքի զոհասեղանին իրենց կեանքը պարգեւող Հայոց Արեւելից կողմանց իշխանների վկայարանը:

Հայ Բագրատունեաց թագաւորութեան ժամանակաշրջանում Հայոց կաթողիկոս Անանիա Մոկացին (942–965), անհանգստացած Հայաստանի արեւելեան թեմերի եկեղեցական գործերով, գալով Արցախ, Գանձասարի վանքում հրաւիրեց իշխանների եւ հոգեւորականութեան ժողով, որը ազգային ոգով պաշտպանեց Հայ Առաքելական Եկեղեցու դաւանանքի ամրութիւնը եւ անաղարտութիւնը:

Խաչէնի իշխան Հասան («Գեղեցիկ») Ջալալ («Վեհութիւն») Դօլան («Բարեկեցութիւն»)՝Հայկազուն-Սիսակեան Առանշահիկ տոհմի փառապանծ ժառանգը եւ շարունակո-

ղը, քայլելով Գանձասարի արահետներով դէպի իր ազնուական նախնիների շիրիմները, միտք յղացաւ կառուցել եկեղեցի՝ հիմքում սուրբ նահատակների մասունքներով, որոնցից գլխաւորն էր ս. Յովհաննէս Մկրտչի գլուխը:

Հայկական ճարտարապետութեան՝ հայ հմուտ վարպետների ստեղծած գոհարների շարքում, որոնք մեծ արժէք են ներկայացնում համաշխարհային մշակոյթի գանձարանում, վեհօրէն վեր է յառնում Քրիստոսի Խաչով օծուած Գանձասարի վանքի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին:

Արեւմտեան Հայաստանում, Տարօն գաւառում գտնուող նոյնանուն եկեղեցին, ի թիւս հայկական ճարտարապետութեան այլ յուշարձանների, պայթեցուած է Հայոց ցեղասպանութիւնը կատարած թուրք յանցագործների յետնորդների կողմից:

Գանձասարի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին Աստուծոյ Նախախնամութեամբ դարեր շարունակ դիմակայել է չար ուժերին, եւ այսօր իր արարչակերտ վեհութեամբ խորհրդանշում է ազգային միասնութեան՝ Հայրենիքին հաւատով եւ անձնուիրութեամբ ծառայելու գաղափարը:

Գանձասարի բարձունքին գիտակցում ես, որ դա ճանապարհի վերջը չէ, այլ միայն սկիզբը՝ պսակուած Աստուծոյ լուսազարդ տաճարով: Գանձասարի եկեղեցու երկնասլաց խաչը, խորհրդապաշտուած Կենաց Ծառով, յաւիտենականութեան մտքեր է ներշնչում:

Ժամանակի ընթացքում Գանձասարի հոգեւոր արահետները դարձան հայ ազատագրական պայքարի գործիչների գաղտնի գաղափարների կրողները: Արտաքին օգնութեամբ օտարի լծից հայ ժողովրդի ազատագրման ուղիներ որոնող Իսրայէլ Օրին, երկարատեւ դեգերումներից յետոյ վերադառնալով Հայրենիք, ձգտում էր ձեռք բերել Գանձասարի Երեմիա Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսի աջակցութիւնը: 1699 թ. Գանձասարի վանքում տեղի ունեցաւ գաղտնի խորհրդակցութիւն, սակայն կաթոլիկութեանը զիջում կատարելու նոյնիսկ մի փոքր ակնարկը բաւարար եղաւ, որ Օրին ձեռնունայն հեռանայ Գանձասարի վանքից:

Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալեանը, անհանգստացած հայ ժողովրդի ճակատագրի հեռանկարով, 1714 թ. վանքում գաղտնի ժողով հրաւիրեց: Գանձասարի գաղտնի ժողովը նոր երանգ հաղորդեց հայոց ազգային-ազատագրական պայքարի բարոյա-իրաւական սկզբունքներին՝ խարսխուած արտաքին ճկուն քաղաքականութեանը զուգընթաց սեփական ուժերի համախմբուածութեան գաղափարի վրայ: Եսայի Հասան-Ջալալեանի գործունէութիւնը ուղղուած էր Հայրենիքի պաշտպանութեանը եւ ազատագրմանը:

Տասնամեակներ անց Յովսէփ Էմինը հաստատակամ եկաւ Գանձասարի վանք՝ ոգեւորելու Յովհաննէս կաթողիկոսին՝ իրագործելու ազատագրական պայքարի գաղափարը, որի մեծ նուիրեալն էր հէնց ինքը՝ Գանձասարի կաթողիկոսը: Սակայն թշնամին դաւադրաբար սպանեց կաթողիկոսին: Յովհաննէսի եղբայրը՝ Սարգիս Հասան-Ջալալեանը, Գանձասարի վերջին կաթողիկոսն էր:

Մետրոպոլիտ Բաղդասար Հասան-Ջալալեանի ժամանակներում Գանձասարի արահետները տատասկով չծածկուեցին, քանզի վանքի հանդէպ տածած իր մեծ սիրոյ շնորհիւ նա հսկայական ջանքեր գործադրեց դրա բարգաւաճման համար:

Տարիներ անց, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Խրիմեանը, գալով Գանձասարի վանք, մեծ հետաքրքրութիւն ցուցաբերեց նրա

անցեալ փառքով եւ մտահոգուեց այն բարեկարգելու գործով:

Խորհրդային իշխանութեան հաստատմամբ, մի քանի տարի անց Արցախի թեմը փակուեց, եւ Գանձասարի հոգեւոր ճանապարհները խափանուեցին: Երկրամասում մոլեգնում էր Բաքուից պարտադրուող հակահայկական քաղաքականութիւնը՝ խորհրդային իշխանութեան ամբողջատիրական համակարգում:

Ղարաբաղեան շարժումը եւ Արցախի թեմի վերականգնումը Արցախի ազատագրական պայքարի կարապետը եղան, պայքար, որ ազդարարուեց Գանձասարի զանգերի ղօղանջով: Արցախի թեմի նոր առաջնորդը՝ Պարգեւ եպիսկոպոս (այժմ արքեպիսկոպոս) Մարտիրոսեանը, ժողովրդին ուղղած իր խօսքում կանխատեսեց. «Զանգը հնչի՝ թուրքը փախչի»:

Գանձասարը կրկին դարձաւ ազատագրական պայքարի հոգեւոր կենտրոնը: Սրբավայրից բխող հոգեւոր օրհնանքը, հոգեւորականների անձնուէր ծառայութիւնը նրա պաշտպանութեանը, ինչպէս նաեւ նրանց գործունէութիւնը Արցախի այլ ճակատներում՝ այդպիսին էր Գանձասարի առաքելութիւնը ազգային-ազատագրական պայքարում. մի ձեռքում Խաչը, միւս ձեռքում՝ ազատամարտիկի զէնքը: Պատարագը չէր ընդհատւում նոյնիսկ ռմբակոծութիւնների ժամանակ: Եւ հրաշք տեղի ունեցաւ: Վանական միաբանութեան բնակելի շէնքի ռմբակոծուած պատերի միջից բացուեց XII–XIV դարերի խաչքարերի մի ամբողջ գանձ:

Գանձասարը Հայոց Արցախեան ազատամարտի յաղթանակի խորհրդանիշն է: Գանձասարի արահետները սրբագործուել են հայ ազատամարտիկների հայրենանուէր արեամբ: Մահապարտների գումարտակից ազատամարտիկ Գագիկ Եոլչեանը՝ ինքնազոհ հայրենասիրութեան խորհրդաւոր ոգով, իր վերջին մարտից առաջ ասել էր իր զինակիցներին Գանձասարում. «Մեր կեանքն ի՞նչ է էս հրաշագործութեան համեմատութեամբ: Որ նա մնայ, մենք էլ կը մնանք...»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԻՆ ԵՒ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

2. ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՒԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՔ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԵՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմի պատմութիւնը հարուստ է ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եւ ս. Գրիգորիսի գործունէութեան, Ամարասի, Դադիվանքի ու այլ վանքերի, յատկապէս Գանձասարի վանքի ու կաթողիկոսութեան մասին վկայութիւններով:

Ս. Թադէոս եւ ս. Բարթողիմէոս առաքեալների քարոզչական գործունէութեամբ I դարում Հայ Առաքելական Եկեղեցու հիմնադրման պատմութեան ազդեցութեամբ է յետագայում հիւսուել Հայոց Արեւելից կողմերում (Մեծ Հայքի Արցախ եւ Ուտիք աշխարհներ)՝ Կուրի աջափնեակում, ինչպէս նաեւ բուն Աղուանքում[2]՝ Կուրի ձախափնեակում, ս. Եղիշայի առաքելական քարոզութեան մասին աւանդութիւնը (Կաղ., 10–12):

Տրդատ Գ Մեծի գահակալութեան ժամանակաշրջանում ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, ըստ Ագաթանգեղոսի, կատարելով քրիստոնէական քարոզչութեան գործը Հայոց աշխարհում, հարաւում հասնում է մինչեւ Ամիդ, Մծբին, Կորդուք, Նոր Շիրական, արեւմուտքում՝ Սատաղ, Խաղտիք, հիւսիս-արեւմուտքում՝ Կղարջք, հիւսիսում՝ Ալանաց դռներ, իսկ արեւելքում՝ մասքութների եւ Կասպից սահմանները եւ Մեծ Հայքի թագաւորութեան Փայտակարան քաղաքը (Ագաթ. 439–440):

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի գործն արեւելքում շարունակեց նրա թոռը՝ մանուկ Գրիգորիսը, որը քրիստոնէական հաւատի քարոզիչ էր եւ առանձնանում էր խստակեաց ճգնաւորի վարքով: Ձեռնադրուած որպէս Արցախի, Ուտիքի եւ Փայտակարանի թեմերի եպիսկոպոս-հայրապետ՝ Գրիգորիսը Հայ Առաքելական Եկեղեցու հովանու տակ էր պահում բուն Աղուանքի եւ Վիրքի հոգեւոր կեանքը (Բիւզ., 24, Խոր., 259, Կաղ., 14): Այսպիսով, Հայաստանը՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցու հայրերի գործունէութեամբ, ժամանակի ընթացքում, կարեւոր նշանակութիւն է ունեցել Վիրքի եւ բուն Աղուանքի քրիստոնեացման գործում:

Գրիգորիս եպիսկոպոս-հայրապետի նստավայրը ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հիմնած Ամարասի վանքն էր (Օրբ., Բ, 218, Ուլուբ., ա1981 թ., 102): Ըստ Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեանի քարտէզում (1691 թ.) պահպանուած մի տեղեկութեան՝ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն, իր թոռանը՝ մանուկ Գրիգորիսին հայրապետ հաստատեց Գանձասարի վանքում, ուրտեղ հայրապետանոցն անուանւում էր Սուրբ Խաչ (Ուլուհ., 164; Սլսհ., 59):

Ա. Գրիգորիսը, շարունակելով քարոզչութիւնը Կուրից հիւսիս-արեւելք ընկած շրջաններում, դաժանօրէն սպանւում է Կասպից ծովի եզերքի Վատնեայ դաշտում մասքթաց Սանեսան թագաւորի հրամանով: Ս. Գրիգորիսի պատուական նշխարները նրա մերձաւորները բերում եւ ամփոփում են հայոց Արցախ աշխարհի Ամարասի եկեղեցում (Բիւզ., 26, Խոր., 260):

Իրեն Արշակունի յորջորջող Սանեսանը 335 թ. խառնիճաղանջ զօրքով ներխուժում է Հայաստան՝ տիրանալու հայ Արշակունիների գահին, սակայն Օշականի ճակատամարտում հայոց զօրքը ջախջախում է մասքութներին: Վահան Ամատունին մարտի թեժ պահին խիզախօրէն սպանում է Սանեսանին, որի գլուխը բերում են Խոսրով Կոտակ արքային: Ինչպէս գրել է Փաւստոս Բուզանդը, այսպէս լուծուեց ս. Գրիգորիսի վրէժը (Բիւզ., 30):

Ս. Գրիգորիսի Աջը եւ Գաւազանը հայ ժողովրդի հոգեւոր գանձարանում քրիստոնէական նուիրական սրբութիւններ են: Ս. Գրիգորիսի Աջը սկզբնապէս եղել է Ամարասում, բայց յետագայում այն յափշտակել են օտար նուաճողները: Սիմէոն Ա Երեւանցի կաթողիկոսի (1763–1780)

«Յիշատակարանից» իմանում ենք, որ ս. Գրիգորիսի Աջը Նադիր Շահի աւերիչ արշաւանքների ժամանակ անօրէնները տարել են Պարսկաստան, որտեղ Աջի վրայից կողոպտել են արծաթը: Այնուհետեւ այդ մասունքն ընկել է մի բարեպաշտ հայի ձեռքը: Նրանից Աջը վերցրել է այդ ժամանակ այն կողմերում գտնուող, Ս. Գեղարդի վանքի միաբան Ղունկիանոս վարդապետը եւ թաքուն պահել իր մօտ մինչեւ Սիմէոն Երեւանցու հայրապետութեան ժամանակաշրջանը: Երբ Գանձասարի կաթողիկոս Յովհաննէսը 1765 թ. գալիս է Ս. Էջմիածին, Ղունկիանոս վարդապետը նրան ծածուկ ցոյց է տալիս մասունքը եւ խոստանում սուրբ Աջը տալ, որպէսզի կաթողիկոսն այն տանի Գանձասար: Բայց Յովհաննէս կաթողիկոսը, վախենալով Սիմէոն Ա-ի ցասումից, այն չի վերցնում: Ղունկիանոսն Աջը յանձնում է Ամարասի առաջնորդ Բաղդասար վարդապետին, որը գաղտնաբար տանում է մասունքը: Երբ Սիմէոն Ա-ն իմանում է դա, շատ զայրանում է, հրաւիրում է եպիսկոպոսական ժողով ու դատապարտում Ղունկիանոսին: Այնուհետեւ խիստ նամակ է գրում Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսին՝ պահանջելով շտապ վերադարձնել մասունքը (ԴՀՊ, Գ, 503–504):

1925 թ. ապրիլի 30-ի արձանագրութիւնում Արցախի թեմի առաջնորդ Վրթանէս ծ. վարդապետը, որը ստանձնել էր նաեւ Գանձասարի ու Ամարասի վանքերի վանահօր պաշտօնը, այլ մասունքների թւում յիշատակում է նաեւ ս. Գրիգորիսի Աջը: Իսկ դրանից մի քանի ամիս անց Բաքուի իշխանութիւնները, Արցախից յափշտակուած այլ մասունքների հետ, տանում են նաեւ Ամարասի ս. Գրիգորիսի Աջը (ՎՀԵՊ, Թ, 845):

Ս. Գրիգորիսի Գաւազանը, ըստ Ստեփանոս Օրբէլեանի, 1292 թուա-

կանին Բայտու խանի հրամանով բերուել էր Ամարասից ոսկէ խաչի հետ եւ յանձնուել բիւզանդական արքայադուստր Դեսպինային, իսկ նա այդ գանձերն ուղարկել է Կոստանդնուպոլիս (Օրբ., Բ, 218):

3. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱՉԱԳԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ ՕՐՕՔ

Հայոց Արցախ եւ Ուտիք նահանգները 484 թ. – VI դարի առաջին կէսին կազմեցին Հայկազուն-Սիսակեան Առանշահիկ տոհմից սերող Վաչագան Բարեպաշտի հիմնած թագաւորութիւնը, որով վերականգնուեց հայկական թագաւորական իշխանութիւնը Մեծ Հայքի Արեւելից կողմերում (ԴԷ, 32, 46): Հայոց թագաւոր Վաչագան Բարեպաշտի իշխանութիւնը տարածուեց նաեւ Կուրի ձախափնեակի մի մասի (Կամբէճան, Կապաղակ...) վրայ (Կաղ., 50, 89):

Ըստ հայ պատմիչ Մովսէս Կաղանկատուացու (VII դար)՝ Վաչագան Բարեպաշտ արքան Հայոց պետական մեծ գործիչ էր եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու նուիրեալ, ինչի մասին վկայում է նրա ծաւալած ողջ գործունէութիւնը յանուն Հայոց թագաւորութեան եւ Եկեղեցու բարգաւաճման, սկսած ս. Գրիգորիսի եւ Հայ Եկեղեցու միւս սրբերի մասունքների յայտնաբերումից ու լայնածաւալ եկեղեցաշինութիւնից եւ դպրոցաշինութիւնից մինչեւ Աղուէնի կանոնադիր ժողովը, ինչի շնորհիւ Վաչագան Բարեպաշտը «եղեւ դուռն լուսոյ աստուածագիտութեան եւ բազմազան բարեաց օրինակ երջանիկս այս» (Կաղ., 83): Հնարաւոր է, որ, ի թիւս տարուայ օրերի քանակով եկեղեցիների, նա շինութիւն կառուցած լինէր Գանձասարի վանքի տարածքում:

Վաչագան Բարեպաշտ արքան, ոգեշնչուած իր թագաւորութիւնն օրէնսդրօրէն հզօրացնելու գաղափարով, ստեղծեց «Սահմանադրութիւն կանոնական»-ը, որն ընդունեցին եպիսկոպոսները, քահանաները եւ ազատները եւ «նահապետք Արցախայ» Աղուէնի կանոնադիր ժողովում (Կաղ., 89–94) որպէս Հայոց թագաւորութեան գրաւոր սահմանադրութիւն: «Սահմանադրութիւն կանոնական»-ը եկեղեցական եւ աշխարհիկ նորմերի ուրոյն փաստաթուղթ է հայ եւ համաշխարհային իրաւագիտութեան պատմութեան մէջ (ՂՅ, 3–31, 46–58):

Վաչագան Բարեպաշտի թագաւորութեան օրօք Արցախ-Ուտիքեան աշխարհում եւ յարակից տարածքներում Հայոց թագաւորութեան վերականգնման հետ մէկտեղ բարգաւաճեցին նաեւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու արեւելեան թեմերը:

4. ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԷՋԸ

Հայ Առաքելական Եկեղեցու հովանու տակ գտնուող «Աղուանից» հայրապետական աթոռը, Մեծ Առանքի (Մեծ Իրանք) եպիսկոպոս Աբասի հայրապետութեամբ (552–596), տեղափոխուեց Կուրի աջափնեակ՝ Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի Ուտի Առանձնակ գաւառի Պարտաւ քաղաք: Հայ Առաքելական Եկեղեցու Ուտիքի եւ Արցախի թեմերի պատմութեան բաղկացուցիչ մասն է «Աղուանից» հայրապետութեան պատմութիւնը, որն իր հերթին արտացոլել է Հայոց Արեւելից կողմանց եւ ձախափնեայ բուն Աղուանքի թեմերի պատմական ընթացքը՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցու հովանու տակ:

Հայ Առաքելական Եկեղեցու աւանդոյթների վրայ հիմնուած «Աղուանից» հայրապետութիւնը հայոց դաւանաբանութեան հետեւորդն էր: Հայկական ծագմամբ «Աղուանք» անուանումը[3], յետագա-

յում եկեղեցական իմաստ ստանալով, հայկական աղբիւրներում սկսեց կիրառուել նաեւ Արցախ եւ Ուտիք նահանգների թեմերի առումով[4]:

Հայ Առաքելական Եկեղեցու հովանու ներքոյ գտնուող Վրաց եւ «Աղուանից» եկեղեցիները յետագայում տարբեր ընթացք ունեցան: Եթէ Բիւզանդական կայսրութեան կրօնական քաղաքականութեան հետեւանքով, քաղկեդոնականութեան ազդեցութեամբ Վրաց Եկեղեցին 609 թ. պառակտուեց Հայ Առաքելական Եկեղեցուց, ապա «Աղուանից» հայրապետութիւնը մնաց նրա հովանու տակ:

Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Յովհաննէս կաթողիկոսը (796–821) հայրապետական աթոռը Պարտաւից տեղափոխեց Բերդակ (Բերդակուր), ուր գտնուում էր հայրապետական ամառանոցը Տրտու (Թարթառ) գետի ափին (Գանձ., 198): XI–XII դդ. հայրապետական աթոռը տեղափոխուեց Գանձակ, այնուհետեւ՝ Յակոբավանք:

Արաբական խալիֆայութեան՝ 852 թ. Հայաստան ներխուժած մի զօրքի՝ Տարօն-Սասունում կրած պարտութիւնից յետոյ խալիֆը ապստամբ հայերի դէմ զօրք ուղարկեց Բուղայի գլխաւորութեամբ, որը դաժանօրէն ասպատակեց երկիրը: Սակայն նա մի շարք պարտութիւններ կրեց Վասպուրականում եւ Արցախում, ուր ներխուժեց 853 թ.:

Պարտաւը գրաւելուց յետոյ Բուղան նպատակադրուեց յարձակուել Արցախի իշխան Եսայի Աբու Մուսէի վրայ, որին Թովմա Արծրունին (IX դ. 30-ական թթ. – 906 թ.) բնութագրել է որպէս աստուածասէր եւ կարդացող այր: Հայ իշխանը կազմակերպեց Քթիշ (Գտիչ) ամրոցի պաշտպանութիւնը եւ հերոսաբար դիմադրեց թշնամուն: Բուղան նրան առաջարկեց հնազանդուել, սակայն քաջարի Եսայի իշխանը, հաւաքելով ռազմական ուժերը Քթիշ ամրոցում, պատասխանեց. «Յայտնի թող լինի՝ որքանով կը բաւարարի իմ զօրութիւնը եւ ողջ լինեմ, Տէր Աստուծոյ զօրութեամբ եւ ուժով կը դիմադրեմ: Եթէ այստեղից հեռանաս, խաղաղութիւն կը լինի, այլապէս՝ պատերազմ եւ կռիւ եւ ճակատամարտ, եւ դու՝ նպատակ, իմ աղեղը՝ խոցոտիչ, դու՝ ախոյեան, իմ զինուորները՝ յաղթանակ, դու՝ ոսոխ, իմ զօրքը՝ պատժող, քո՝ պատերազմ, եւ մեր՝ յաղթութիւն, քո՝ մարմին, եւ իմ՝ նիզակ, քո՝ պարանոց, եւ իմ՝ սուսեր…» (Արծ., 3, Ժ):

Մինչ ապշահար եւ շանթահարուած Բուղան խալիֆին գրութիւն ուղարկեց այդ ամէնի մասին եւ յետագայ գործողութիւնների համար պատասխանի սպասելով շարունակեց Քթիշ ամրոցի պաշարումը, Եսայի իշխանը իր ամբողջ զօրութեամբ հարուածեց թշնամուն, պարտութեան մատնեց եւ վերադարձաւ իր ամրոցը: Եսայի Աբու Մուսէ իշխանը փառապանծ էջ գրեց Հայոց հերոսական պատմութեան մէջ: Արցախի ազատագրական պայքարի ջահը փոխանցուեց Վասպուրական, ուր ապստամբները, Գուրգէն Ապուպելճ Արծրունու գլխաւորութեամբ, ջախջախեցին եւ Հայաստանից դուրս քշեցին օտար նուաճողներին:

5. ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ 949 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Ըստ Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկի՝ Հայոց կաթողիկոս Անանիա Ա Մոկացու օրօք Հայոց աշխարհում ծաղկում էր եկեղեցական կեանքը եւ բազում վայրերում վանքեր էին կառուցւում: Հայ պատմիչը միաժամանակ տագնապով նշում է Հայաստանում քաղկեդոնականութեան թափանցման եւ քայքայիչ գործունէութեան մասին, ինչը կապուած էր Բիւզանդական կայսրութեան կրօնական քաղաքականութեան հետ:

Անանիա կաթողիկոսը հրամայում է կրկին մկրտել քաղկեդոնական ծէսով ստիպողաբար մկրտուածներին (Ասող., 178): Նրան խիստ անհանգստացնում էր այն լուրը, որ քաղկեդոնականութիւնը սպառնում էր նաեւ «Աղուանից» հայրապետութեանը:

949 թ. նա գնում է Արցախ: Նրան դիմաւորում է աստուածապահ ու բարեպաշտ Գրիգոր իշխանը՝ եպիսկոպոսների, ճգնաւոր վանականների, բազմաթիւ այլ եկեղեցականների հետ: Գրիգոր իշխանը, հիւրընկալելով կաթողիկոսին, միեւնոյն ժամանակ հրովարտակ է ուղարկում բոլոր գլխաւոր իշխաններին՝ Խաչէնում ժողովի մասնակցելու հրամանով: Գանձասարի վանքում կայացած ժողովի մասնակիցների ցանկից երեւում է, որ «Աղուանից» հայրապետի ընտրութեանը մասնակցում էին միայն Կուրի աջափնեայ թեմերի ներկայացուցիչները:

Գանձասարի ժողովում պատասխան տրուեց, որ քաղկեդոնականութիւնը չէր արմատաւորուել «Աղուանից» հայրապետութեան, յատկապէս Հայոց Արեւելից կողմանց թեմերում, որոնք միաբան էին Հայ Առաքելական Եկեղեցու հետ (Անան., 137, 144): Գանձասարի ժողովը ցոյց տուեց, որ Գանձասարի վանքը արդէն 10-րդ դարում կարեւոր նշանակութիւն էր ձեռք բերել Հայաստանի եկեղեցական գործերում:

6. ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԿՐՏՉԻ ԳԼԽԻ ՄԱՍԻՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ

Գանձասարի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու կառուցումն ունի

իր աւանդութիւնը, որի նախապատմութիւնը կապուած է Քրիստոսի Եկեղեցու սուրբ նահատակների նշխարների եւ յատկապէս ս. Յովհաննէս Մկրտչի հետ՝հիմնուած Աւետարանի յայտնի պատմութեան վրայ, որը վերապատմուել էր վաղ միջնադարից մինչեւ Կիլիկիայի Հայկական թագաւորութեան դարաշրջանը:

Ըստ աւանդութեան՝ Յովհաննէս Մկրտչի գլխատումից յետոյ նրա աշակերտները մարմինը թաղում են նշանաւոր տեղում: Այստեղից աւանդութիւնը ստանում է տեսիլքների նկարագրութիւնների բնոյթ (Կաղ., 348):

Առաջին տեսիլքով՝ճգնաւորներին երեւում է Յովհաննէս Մկրտչի տեսլական պատկերն ու մատով ցոյց տալիս իր գլխի տեղը, որը նրանք գտնում, փորում, հանում են եւ տանում: Երկրորդ տեսիլքով՝ սուրբ գլուխն անցնում է մի աղքատ մարդու ձեռքը, իսկ երրորդով՝ յայտնի է դառնում Յովհաննէս Մկրտչի կամքը: Մինչ ննջած ճգնաւորները ելնում ու որոնում են գլուխը, երեւում է ս. Յովհաննէսն ու ասում նրանց, որ չտրտմեն, ինքն է այդպէս կամեցել: Աւանդութիւնում պատմւում է նաեւ նրա գլխի շնորհիւ կատարուող հրաշքների մասին: Աղքատը սուրբ գլուխը տանում է իր տուն, որտեղ գալիս են բազմաթիւ հիւանդներ, գիշերն այնտեղ դրուած ամանից առաւօտեան ըմպում ջուրն ու բուժւում զանազան հիւանդութիւններից: Այնուհետեւ Յովհաննէս Մկրտչի գլուխը յայտնւում է մի բրուտի մօտ, որը նոյնպէս բժշկումներ էր անում, ապա նա սուրբ գլուխը տեղադրում է իր պատրաստած կուժի մէջ: Նրա մահից յետոյ սուրբ գլուխն անցնում է Արցախի տիրոջ՝ Հասան-Ջալալ Դօլայի եղբօրը:

Արցախի տէրը սուրբ գլուխը վերցնում է իր եղբօրից, բերում եւ դնում Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու հիմքում, որը նա կառուցում է Գանձասարում: Այնուհետեւ յիշատակւում է եկեղեցու հիմքում միւս սրբերի մասունքների ամփոփման մասին (Կաղ., 349):

7. ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ ԳԱՆՁԱՍԱՐՈՒՄ

Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Գանձասարի վանական համալիրի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու կառուցումը սկսուել է 1216-ին եւ աւարտուել 1238-ին: Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին Արցախի ճարտարապետութեան թագն ու պսակն է (Գանձ., 269):

Հասան-Ջալալը եկեղեցին կառուցել է հին վանքի տարածքում, ինչի մասին վկայում են վանքի բակում ու շրջակայքում հնուց մնացած

խաչքարերը (1174, 1181 եւ 1202 թթ.) (ԴՀՎ, V, 63), ինչպէս նաեւ գաւթի շինարարութեան համար օգտագործուած բազմազան քարերը, որոնք մնացել էին հին վանքի շէնքից:

Եկեղեցու կառուցման մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ են պահպանուել Հասան-Ջալալ Դոլայի՝ եկեղեցու ներսի հիւսիսային պատին, աւազանից վերեւ, պատուհանի երկու կողմերում քանդակուած վիմագիր մեծ արձանագրութիւնում (ԴՀՎ, V, 38–40):

Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ 1240 թուականին, Վարդավառի (Քրիստոսի Պայծառակերպութիւն՝ Այլակերպութիւն) օրը, տեղի է ունեցել եկեղեցու օծման արարողութիւնը, որին մասնակցել են Աղուանից կաթողիկոս Ներսէսը (1235–1262), եպիսկոպոսներ, մեծ վարդապետ Վանականը, Խաչէնի վարդապետներ Գրիգորիսն ու Եղիան, քահանաներ (Գանձ., 270):

Հասան-Ջալալ Դոլան իր իսկ կառուցած եկեղեցում աղօթքներ էր անում, զբաղւում ընթերցանութեամբ: Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդման համաձայն՝ Հասան-Ջալալի կինը՝ Մամքանը (Սիւնեաց աշխարհի Բաղաց թագաւորի թոռնուհին), շինել է Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու հրաշալի գաւիթը (Գանձ., 270): Ըստ տաճարի արեւմտեան պատին փորագրուած արձանագրութեան (1261 թ.)՝ Արցախի իշխան Ջալալ Դոլան, նրա կին Մամքանը եւ որդին՝ Աթաբակ-Իւանէն, Գանձասարում ժամատուն են շինել (ԴՀՎ, V, 72): Ջալալ Դոլան Աստծուց խնդրում է, որ իրենց յիշեն աղօթքներում: Աթաբակը, հողային նուիրատուութիւնների հետ մէկտեղ, եկեղեցուն ընծայում է մի ոսկետուփ Աւետարան եւ սուրբ Խաչ: Մամքանը իր հոգու փրկութեան համար նաեւ մատուռ էր շինել (1251 թ.) Խաչէն գետի ձախ ափին՝ Վանք եւ Առաջաձոր գիւղերի միջեւ գտնուող Վաճառ գիւղատեղում:

Գանձասարի վանքում զգալի թիւ են կազմում ուխտագնացութեան եւ նուիրատուական բնոյթի վիմագիր արձանագրութիւնները (ԴՀՎ, V, 50–71):

8. ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Գանձասարի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին Արցախի Հասան-Ջալալեան իշխանական տան ամենանշանակալի կառոյցն է: Կիրակոս Գանձակեցին բարձր գնահատական է տուել Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցուն՝ որպէս կատարեալ ճարտարապետական ստեղծագործութեան:

Տ. Մակար եպս. Բարխուտարեանցը, հետազօտելով Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու ճարտարապետութիւնը, նշել է, որ տաճարը շինուած է ամբողջապէս սրբատաշ, տորոնագոյն ազնիւ քարով (կարմրաւուն տուֆ), ինչպէս Խոթայ, Խաթրայ, Վարագայ, Գօշայ եւ Հաղարծնի վանքերը (Բարխ., 170, 250):

Գանձասարի վանքը, ըստ Լէոյի (Առաքել Բաբախանեան), հայ ճարտարապետութեան բարձր աւանդոյթների, նրբագեղ ճաշակի ու վեհութեան թագակիրն է (Լէո, 1919 թ., 147):

Ըստ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս Գարեգին Ա Յովսէփեանցի՝ քիչ չեն փառաւոր տաճարները, որոնք, հայ նախկին աւանդոյթները պահպանելու հետ, ունեն նաեւ XIII դարի հայ ճարտարապետութեան վերածնութեանը յատուկ գծեր եւ զարդարանքի ոճեր: Նրանց թուին է պատկանում նաեւ Խաչէնի Գանձասարը (Յովս., 12):

Սեդրակ Բարխուդարեանը Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ տաճարի մասին գրել է. «Իր դարաշրջանի հայ ճարտարապետական արուեստի ամենաակնառու կոթողներից է, իսկ գմբեթի, բեմի եւ այլ մասերի զարդաքանդակների առատութեամբ ու վարպետութեամբ՝ գրեթէ եզակի… Տաճարն վեհատեսիլ է, իր բարձրադիր դիրքի շնորհիւ տեսանելի է շատ հեռուից…»(ԴՀՎ, V, 37–38):

Մուրադ Հասրաթեանը, բարձր գնահատելով Գանձասարի վանքի ճարտարապետութիւնը, գրում է. «Հայ ճարտարապետութեան Արցախի դպրոցի գլուխգործոցները հիմ-

նականում կենտրոնացուած են վանական համալիրներում՝ Գանձասարում, Դադիվանքում, Խաթրավանքում ու Գտիչ վանքում… Հայ միջնադարեան ճարտարապետութեան գլուխգործոցներից է Գանձասարի վանքը…. Գանձասարի համալիրը բաղկացած է եկեղեցուց, գաւթից, բնակելի խցերից, տնտեսական շինութիւններից, ինչպէս նաեւ XIX դարում կառուցուած դպրոցի երկյարկանի շէնքից: Մօտաւորապէս ուղղանկիւն յատակագծով պարիսպներով շրջափակուած տարածութեան մէջտեղում, ազատ կանգնած, բարձրանում է հիմնական յուշարձանախումբը (եկեղեցին եւ գաւիթը), իսկ միւս շինութիւնները կառուցուած են հիւսիսային եւ արեւելեան պարիսպներին կից:

Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու ճարտարապետութիւնն ունի X–XIV դարերում հայ ճարտարապետութեան մէջ տարածուած ուղղանկիւն, ներքուստ խաչաձեւ գմբեթաւոր յօրինուածք, չորս անկիւնները զետեղուած երկյարկանի աւանդատուներով: Գանձասարի եկեղեցու արտաքին չափերն են 11,8 x 17,4 մ… Գանձասարի ճարտարապետութեան ամենակարեւոր եւ աչքի ընկնող տարրը գմբեթն է, որն իր գեղարուեստական զարդարանքով բացառիկ տեղ է գրաւում հայ արուեստի պատմութեան մէջ: Եկեղեցու ողջ յօրինուածքում այն գերիշխում է նաեւ համաչափութիւններով եւ ունի հովանոցաձեւ վեղարով բազմանիստ թմբուկ: Նիստերը 16-ն են, որոնցից իւրաքանչիւրն աւարտւում է փոքրիկ ճակտոնով: Տարբեր կողմերի նայող նիստերի վրայ բացւում են նեղ ու երկար լուսամուտներ, իսկ հիւսիս-արեւելեան, հարաւ-արեւելեան եւ հարաւ-արեւմտեան նիստե-

ին՝ բոլորաձեւ լուսամուտներ՝ ներգծուած նուրբ զարդաքանդակներով ծածկուած քառակուսի շրջանակների մէջ:

Գմբեթը գտնւում է եկեղեցու ճիշտ կենտրոնում, որը լուսաւորւում է հիւսիսային, հարաւային եւ արեւելեան ճակատների վրայ գտնուող երեք մեծ պատուհաններով: Գմբեթի թմբուկի վրայի պատուհանների հետ միասին նրանք բաւականին լուսաւորում են եկեղեցին[5]:

Գանձասարի վանքի եկեղեցին ճոխ զարդարանք ունի թէ՛ ներքնապէս, թէ՛ արտաքնապէս: Գմբեթը կրող հիւսիսային եւ հարաւային կամարները զարդարուած են «ատամնաշարով», իսկ արեւելեան եւ արեւմտեան կողմինները՝ մի շարք կիսաշրջանակաձեւ կամարիկներով: Թմբուկի ստորին անկիւններում երկրաչափական մոտիւներով զարդաքանդակներ են՝ բոլորակներ, աստղեր եւ քառակուսիներ, իսկ վերեւում՝ ուղղակի գմբեթի տակ, զետեղուած են ցուլի, խոյի եւ արծիւի բարձրաքանդակները, միջնադարեան հայ արուեստի յատկանիշները:

Գմբեթի քանդակները, ճարտարապետական հարթաքանդակի ինքնատիպ օրինակներ լինելուց զատ, ունեն նաեւ խորհրդանշական յատուկ իմաստ:

Թմբուկի երկու արեւմտեան նիստերի որմնախորշերում ներկայացուած են նստած երկու մարդկանց բարձրաքանդակները, որոնցից իւրաքանչիւրը գլխից վերեւ բարձրացրած պահում է եկեղեցու մի մանրակերտ (ենթադրւում է, մէկը Խաչէնի իշխան Հասան-Ջալալն է՝ Գանձասարի եկեղեցու կառուցողը, իսկ միւսը՝ նրա որդին):

Թմբուկի երկու բարձրաքանդակների մէջտեղը գտնուող նիստի վրայ զետեղուած է Քրիստոսի քանդակը, իսկ աւելի ներքեւ՝ Ադամի եւ Եւայի հարթաքանդակները:

Նման խմբաւորում կայ նաեւ գմբեթի հարաւային կողմում: Այստեղ նոյնպէս սիմետրիկ տեղադրուած են ծնկաչոք, լուսապսակներով մարդկանց (հաւանաբար առաքեալներ) քանդակներ, որոնք դիմում են միջին նիստի ճակատում պատկերուած Աստուածամօրը:

Եկեղեցու արեւմտեան ճակատին կայ մի այլ հետաքրքրական եւ բարձրարուեստ պատկերաքանդակ՝ Խաչելութեան տեսարանը, որը, սակայն, գաւիթը կառուցելուց յետոյ ամբողջութեամբ երեւում է միայն վերջինիս տանիքից:

Հիւսածոյ զարդաքանդակներով մշակուած լայն խաչի երկու կողմերում պատկերուած են դէպի Քրիստոսուղղուած զոյգ, ծնկաչոք մարդիկ… Եկեղեցին ունի նաեւ այլ քանդակներ՝ արեւմտեան պատի վրայ հին ոճով մի թռչուն, հարաւային ճակատին՝ մի կաքաւ…

Գանձասարի եկեղեցու արտաքին կերպարը, նրա ծաւալատարածական լուծումը եւ, առաջին հերթին, յարդարանքը, ակնյայտ ցոյց են տալիս ճարտարապետի ձգտումը՝ շէնքին տալ առաւել կոթողային ու վեհ տեսք, որը պէտք է մարմնաւորէր Խաչէնի իշխանութեան հզօրութիւնը եւ նրա տէր Հասան-Ջալալի բարձր դիրքն ու հեղինակութիւնը ողջ Հայաստանում» (Հաս., 1992 թ., 34–35):

Մուրադ Հասրաթեանը գրում է, որ Գանձասարի գաւիթը իր ճարտարապետութեամբ նոյնպէս նշանաւոր է նոյնատիպ կառույցների շարքում: «Այն ներկայացնում է քառանկիւն յատակագիծ (ներքին չափերը՝ 11,85 x 13,45 մ), երկու զոյգ իրար հատող կամարներ ունեցող շթաքար ծածկով:

Գաւիթն ունի քարէ սալերով ծածկուած տանիք, որի կենտրոնում, երդիկի վրայ բարձրանում է վեց սիւնանի զանգակատունը:

Այն նախնական չէ եւ 1907 թ. վերանորոգման արդիւնք է: Գաւթի սկզբնական զանգակատունը իր ձեւերով եւ գեղարուեստական հարուստ մշակմամբ համահունչ է եղել եկեղեցու գմբեթին…

Սրբատաշ բազալտից կառուցուած արտաքին ճակատները զուսպ են: Հարաւային ճակատը համարեա զուրկ է յարդարանքից եւ աշխուժանում է միայն լուսամուտների բացուածքներով: Հիւսիսային ճակատի նոյնպէս խիստ հարթութիւնը զարդարւում է միայն դռան համեստ մուտքով եւ վերջինիս վրայ բացուող լուսամուտի պարզ երեսակալով:

Հետաքրքրականն այստեղ մուտքի երկու կողմերում գտնուող յովազների բաւական ոճաւորուած քանդակներն են:

Գաւթի առաւել հարուստ մշակուած եւ աչքի ընկնող ճակատն արեւմտեանն է, որտեղ գտնւում է բաւականին ճոխ զարդարուած շքամուտքը… Դռան ուղղանկիւն բացուածքի երկու կողմերում կան կիսասիւների փնջեր, որոնք ունեն խարիսխ եւ խոյակ: Վերջինիս վրայ նստում է սլաքաձեւ կամարը: Շքամուտքի յօրինուածքի մէջ է ներառնուած դռան վերեւի լուսամուտը, իսկ անկիւններում քանդակուած են վաղ միջնադարեան արուեստին բնորոշ թռչուններ…

Ահա այսպիսին են Գանձասարի վանքի եկեղեցին եւ գաւիթը՝ երկու հիանալի կոթող, որոնք մարմնաւորել են XIII դ. հայ ճարտարապետութեան լաւագոյն նուաճումները» (Հաս., 1992 թ., 41–42):

Գանձասարի վանքի միւս շինութիւններն են խցերը, սեղանատունը, առաջնորդարանը, դպրոցը, ուխտաւորների կացարանը: Վանքը շրջապատող պարիսպները կառուցուած են որձաքարով եւ կիսամշակ բազալտով: Համալիրը երեք մուտք ունի՝ արեւելքից, արեւմուտքից ու հարաւից: Վերջինս է կենտրոնական, հանդիսաւոր մուտքը եւ ունի սրբատաշ քարերով կառուցուած մեծ դարպաս: Վանական համալիրից հարաւ ընկած է Արցախ-Խաչէնի հոգեւոր եւ աշխարհիկ տէրերի հին գերեզմանատունը:

Համաշխարհային մշակոյթի գանձարանում մեծ համարում ունեցող

հայ ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ բարձր է գնահատուել Գանձասարի եկեղեցու նշանակութիւնը: Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսոր Շարլ Դիլը համաշխարհային ճարտարապետութեան գլուխգործոցների շարքում հայ ճարտարապետական արուեստի հինգ լաւագոյն յուշարձաններից առաջինը համարել է Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին, երկրորդը՝ Ս. Հռիփսիմէի տաճարը Էջմիածնում, երրորդը՝ Գանձասարի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին, չորրորդը՝ Հաղբատի վանքը եւ հինգերորդը՝ Անիի Մայր եկեղեցին (Diehl., 43; Թոր., 25):

Ճարտարապետութեան պատմութեան ռուս յայտնի մասնագէտ Անատոլի Եակոբսոնը բարձր է գնահատել տաճարի արտաքին ու ներքին հարուստ ճարտարապետական-դեկորատիւ յարդարանքը՝ նշելով, որ Գանձասարի վանքի տաճարն ու գաւիթը (իր յօրինուածքով նման Հաղբատի ժամատանը եւ Մշկավանքի գաւթին) ճարտարապետական երկու հիասքանչ յուշարձաններ են, որոնք մարմնաւորել են XIII դարի հայ շինարարների լաւագոյն ձեռքբերումները: Ա. Եակոբսոնը յատկապէս նշել է, որ բարձրաքանդակներում սրբազան կենդանիների հանդէս գալը բնորոշ է X դարից՝ Բագրատունեաց ժամանակաշրջանից եկող հայ ճարտարապետական աւանդոյթին, իսկ այդ բարձրաքանդակները բովանդակութեամբ իմաստաւորւում են որպէս կառոյցի յենարաններ, ինչն իր արմատներով, ըստ Ն. Մառի, ծագում է դեռեւս տոհմատիրական ժամանակներից: Եակոբսոնը, Գանձասարի տաճարն ու նրա գաւիթը համարելով «XIII դ. հայկական ճարտարապետութեան գոհարներ եւ հանրագիտարան», նշել է, որ այդ շէնքերի ստեղծման ժամանակ կիրառուել է դարերով կուտակուած տեխնիկական ու գեղարուեստական՝ ճարտարապետական ու դեկորատիւ միջոցների այն հսկայական զինանոցը, որին կատարելապէս տիրապետում էին Գանձասարի կերտողները (Եակոբ., 8):

Արցախեան շարժման ընթացքում ժամանելով Արցախ՝ ռուս անուանի բանաստեղծ Միխայիլ Դուդինը խոր հիացմունքով է արտայայտուել Գանձասարի մասին. «Դա հայ ժողովրդի հոգեւոր գանձարանն է... Միջնադարեան այդ կոթողը՝ որպէս դարերի վկայ, իւրօրինակ նշան, այս աշխարհի հոգեւոր ճանաչման կուտակում, անպայման կը կատարի իր դերը... Գանձասարը գեղեցկութեամբ ու չափով մի իսկական կատարելութիւն է: Առաջներում ամէն ինչ վարպետների ուսերին էր, եւ թող տայ Աստուած, որ միշտ էլ այդպէս լինի: Որովհետեւ միայն վարպետն է զգում կեանքի ներդաշնակութիւնը...»:

Հայաստանի պաշտպանութեան գործում Արցախ աշխարհի ունեցած մեծ նշանակութիւնը գնահատելով հոգեւոր յուշարձանների առումով՝ Բագրատ Ուլուբաբեանը նշել է. «Դա միանգամայն հասկանալի մի իրողութիւն է դառնում, երբ նկատի ենք ունենում այդ աշխարհի դերը Հայաստանը հիւսիսից ու արեւելքից եկող ասպատակութիւններից պաշտպանելու գործում: Արցախն անխորտակ մի պատնէշ էր պարբերաբար յորդացող բռնագրաւիչ հեղեղների դէմ: Եւ ուշագրաւն այն է, որ հայապաշտպան այդ դիմագրաւումների ու ոգորումների մէջ իրենց անգնահատելի դերն ունէին լեռնաստանի վանքերը՝ Ամարասը IV դարի սկզբից՝ Գրիգոր Լուսաւորչի հիմնադիր ձեռքի դրոշմը վրան, Կատարոյ վանքը Դիզափայտ լեռան գագաթին..., Գտիչը՝ արաբների դէմ մղուած ազատամարտերի համար բերդ ու խրախուսիչ եւ, վերջապէս, ճարտարապետական հրաշակերտներ Դադիվանքն ու Գանձասարը» (Ուլուբ., 1975 թ., 177):

Գանձասարը ճարտարապետութեան ու քանդակագործութեան շաղկապուածութեան փայլուն օրինակ է: Գանձասարի ճարտարապետութիւնը կրում է հայ ժողովրդի հոգեւոր-շինարարական ներդաշնակ միասնականութեան խորհուրդը:

9. ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Յիրաւի մեծ դեր էր վերապահուած հինաւուրց Հայկազուն-Սիսակեանների տոհմի Առանշահիկ-Վախտանգեաններից սերող Հասան-Ջալալեաններին՝ ինչպէս Խաչէնի իշխանական (առաւել նշանաւոր էր Հասան-Ջալալ Դօլան), այնպէս էլ Գանձասարի կաթողիկոսական գահին (առաւել յայտնի էր Եսայի Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսը՝ 1702–1728 թթ.) ժառանգաբար պաշտօնավարելու ընթացքում:

Հայաստանում Բիւզանդական կայսրութեան զաւթումներին (XI դ. կէսեր) 1064-ից յաջորդեցին սելջուկների աւերիչ ասպատակութիւնները: Հայկական՝ Կարս-Վանանդի, Կիւրիկեանների Տաշիր Զորագետի, Սիւնիքի թագավորութիւնները և Սասունի, Խաչէնի, Զաքարեանների և միւս իշխանութիւնները գլխաւորեցին հայ ժողովրդի հերոսական դիմադրութիւնը երկիր ներխուժող քոչուոր հրոսակներին:

Հայոց մեծ օրէնսդիր Մխիթար Գօշը (1120–1213) գրել է Ուտիքի եւ Արցախի իշխանների՝ XII դարի կէսերին թուրքմէնների դէմ մղած հերոսական պայքարի մասին: Նա յատկապէս նկարագրել է Կայծոյ ծառ եւ Դիւախոռ կոչուող լեռների միջեւ ընկած տարածքում տեղի ունեցած ճակատամարտը: Հայկական զօրքը ինքնազոհաբար գլխաւորել է Գանձասարի հարեւանութեամբ գտնուող Խօխանաբերդի իշխան Գրիգորը: Հայերը հակահարուած հասցրին թշնամիներին՝ նրանցից շատերին ոչնչացնելով, սակայն ծանր էին նաեւ հայերի կորուստները: Մարտում իրենց կեանքը յանուն Հայրենիքի քաջաբար զոհաբերեցին Գրիգոր իշխանը եւ նրա զինակիցները, որոնց հէնց այնտեղ էլ թաղեցին: Իսկ մէկ տարի անց Գրիգոր իշխանի աճիւնը բերին Գանձասարի վանք, ուր գտնւում էր նրա նախնիների տապանատունը, եւ այնտեղ թաղեցին նրան (Ալիշան, 1901 թ., 387):

Զաքարեան իշխանական տոհմը գլխաւորեց հայ ժողովրդի պայքարը սելջուկ թուրքերի դէմ: Հիւսիս-արեւելեան ու կենտրոնական Հայաստանի (Գուգարք, Այրարատ, Տուրուբերան, Սիւնիք, Արցախ եւ Ուտիք)

ազատագրուած տարածքներում (Անի, Ամբերդ, Բագրեւանդ, Բջնի, Դուին, Կարս, Մանազկերտ, Արճէշ, Երեւան, Նախիջեւան, Կապան, Գագ, Գարդման, Գանձակ քաղաքների եւ բերդերի հետ միասին) վերահաստատուեց Հայոց պետութիւնը:

Սարգիս Մեծի եւ Սահակադուխտ Արծրունու որդիներն էին ամիրսպասալար Զաքարէ Բ Մեծը (XII դ. երկրորդ կէս – 1212 թ.) եւ զօրավար Իւանէ Ա-ը (XII դ. երկրորդ կէս – 1227 թ.), իսկ դուստրերն էին Վանենին, Դօփը[6], Խորիշահը եւ Նրջիսը: Խորիշահն ամուսնացել էր Խաչէնի տէր Վախթանգ-Տանգիկի հետ (մահ. 1214 թ.): Վախթանգ-Տանգիկի եւ Խո-

րիշահի որդիներն էին Հասան-Ջալալ Դօլան, Ջաքարէն, Իւանէն եւ Նասր Դօլան:

Խաչէնի իշխանական տները սերում էին Հայկազուն-Սիսակեան Առանշահիկների տոհմածառի Վախթանգեան ճիւղից: Վերին Խաչէնի Հաթերքի ճիւղի հոգեւոր կենտրոնը Դադիվանքն էր: Ներքին Խաչէնի (հոգեւոր կենտրոնը՝ Գանձասարի վանք) Խօխանաբերդի ճիւղը Հասան-Ջալալ Դօլայի անունով կրեց Հասան-Ջալալեան տոհմանունը:

Կիրակոս Գանձակեցին Հասան-Ջալալին բնութագրել է որպէս բարեպաշտ եւ աստուածասէր, հեզ ու հանդարտ, ողորմած եւ աղքատասէր այր (Գանձ., 268): Նրա որդին էր Իւանէ-Աթաբակը, դուստրերն էին Մամա-խաթունը, Մինա-խաթունը եւ Ռուզուքանը:

Հասան-Ջալալը XIII դարում հայ իշխանների մէջ աչքի էր ընկնում զօրութեամբ ու հեղինակութեամբ: Նա սկզբնաղբիւրներում մեծարուել է որպէս «բարեպաշտ արքայ Ջալալ», «ինքնակալ իշխանաց իշխան, տէր Խաչէնի», «Մեծ արքայ», «բնակաւոր ինքնակալ բարձր եւ մեծ Արցախական աշխարհի, թագաւոր…» (ԴՀՎ, V, 37, 120; Մատ, N 9923, 5ա):

Հասան-Ջալալը գլխաւորում էր երկրի պաշտպանութեան գործը, երբ, ըստ Կիրակոս Գանձակեցու, Խաչէնի կողմերում մոլեգնում էր Հայաստան ներխուժած թաթար-մոնղոլների զօրքը: Հասան-Ջալալն իր իշխանութեան բնակիչներին ամրացրեց Խօխանաբերդում: Երբ մոնղոլները տեսան, որ անհնար է առնել բերդը, խաղաղութեան բանակցութիւններ սկսեցին: Հասան-Ջալալը հաստատուն մնաց իր բերդում, այնուհետեւ բանակցելով՝ ձգտեց երկիրը պաշտպանել թշնամու յարձակումներից: Աւելին, նրան յաջողուեց որոշակի ռազմաքաղաքական յարաբերութիւններ հաստատել մոնղոլների հետ (Գանձ., 267–270): Հասան-Ջալալը իմաստուն քաղաքականութեամբ կարողացաւ ապահովել Խաչէնի անվտանգութիւնը: Նա զգալիօրէն նպաստեց նաեւ Հայկական Կիլիկիայի թագաւորութեան արտաքին քաղաքականութեանը՝ մոնղոլների հետ բանակցութիւններ վարելով:

1243 թ. Երիզա (Երզնկա) քաղաքից արեւելք գտնուող Չմանկատուկ գիւղաքաղաքի մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Բարձր Հայք ներխուժած Ռումի (Իկոնիա) սելջուկեան սուլթանութեան զօրքերը պարտութիւն կրեցին մոնղոլ զօրավար Բաչուի գլխաւորած զօրքերից, որոնց հետ դաշնակցած՝ սելջուկների դէմ կռւում էր նաեւ Հասան-Ջալալի գլխաւորած հայկական ջոկատը: Երբ մոնղոլներն արդէն հասել էին Հայկական Կիլիկիայի պետութեան սահմաններին, Կիլիկիայի թագաւոր Հեթում Ա-ը (1226–1270) Հասան-Ջալալի միջնորդութեամբ դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստատեց թաթար-մոնղոլների հետ՝ ռազմական դաշնակցութեան պայմանագիր կնքելով (1254 թ.), եւ Հայկական Կիլիկիայի թագա-

ւորութիւնը զգալիօրէն պաշտպանեց նրանց աւերիչ ներխուժումներից (Գանձ., 282, 341; Հեթ., 42–43):

Հասան-Ջալալ Դօլայի եկեղեցաշինական գործունէութիւնը չսահմանափակուեց միայն Արցախ աշխարհով: Նա իր կնոջ՝ Մամքանի հետ նախաձեռնեց թաթար-մոնղոլների արշաւանքների հետեւանքով աւերուած Կեչառիսի վանքի նորոգումը (1248 թ.):

Հայաստանում թաթար-մոնղոլների հարկային ճնշումը հետզհետէ ծանրացաւ, ի թիւս այլ երկրամասերի՝ նաեւ Հասան-Ջալալի կառավարած Խաչէնի իշխանութիւնում: Հայ ժողովրդի համար մոնղոլական տիրապետութեան քաղաքական ու տնտեսական լուծը անտանելի դարձաւ յատկապէս 1254–1255 թթ. աշխարհագրից յետոյ, երբ նուաճողները բազմաթիւ հարկեր սահմանեցին: Հայ ժողովուրդը 1259–1261 թթ. ապստամբեց նուաճողների դէմ: Սակայն ապստամբութիւնը դաժանօրէն ճնշուեց, իսկ ղեկավարները՝ Զաքարէ Զաքարեանը, Հասան-Ջալալը եւ ուրիշ իշխաններ, ձերբակալուեցին:

Կիրակոս Գանձակեցին Հասան-Ջալալի ձերբակալութիւնը եւ նրա մահը նկարագրել է որպէս սուրբ նահատակութիւն: Չնայած մեծ իշխանի դստեր՝ Ռուզուքանի գործադրած ջանքերին՝ մոնղոլ ոստիկանը դաժանագոյն մահուան ենթարկեց Հասան-Ջալալին (1261 թ.): Խաչէնի տէր իշխան Հասան-Ջալալի որդին՝Աթաբակ-Իւանէն, հօր աճիւնը հողին յանձնեց տոհմական գերեզմանոցում՝ Գանձասարում (Գանձ., 391–392):

10. «ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ»

Հայ Առաքելական Եկեղեցու առաջնորդութեամբ «Աղուանից» հայրապետական աթոռի տեղափոխումը Կուրի աջափնեակ դարերի ընթացքում յանգեցրեց Գանձասարի վանքի շուրջ Հայոց Արեւելից կողմանց թեմերի համախմբմանը եւ նրանց առաջնութեանը «Աղուանից» հայրապետութեան մէջ: Հայրապետական աթոռի Ս. Յակոբայ վանքից Գանձասարի վանքի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցի տեղափոխուելուց հետո հայրապետութիւնը անուանուեց *Գանձասարի կաթողիկոսութիւն*, որն առաջնորդում էր Հայոց Արեւելից կողմանց եւ «բուն Աղուանքի» (նախկինից տարբեր վարչա-տարածքային բովանդակութեամբ) թեմերը, որպէս Հայ Առաքելական Եկեղեցու արեւելեան մասը: Գանձասարի կաթողիկոսութեան բարձրացումը Արցախի իշխանութիւնների, յատկապէս Խաչէնի Հասան-Ջալալեանների հզօրացման արգասիքն էր: Աւելին, Գանձասարի կաթողիկոսութեան ազդեցութիւնը շուտով նոյնիսկ դուրս եկաւ «Աղուանից» հայրապետութեան սահմաններից:

Մի ձեռագիր Աւետարանի յիշատակարանում գրիչ Խաչատուր քահանան նշել է «Արեւելեան կաթողիկոս Հայոց» Ստեփանոս Դ-ի (1262–1323) եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Գ Կեսարացու (1307–1322) անունները: Նրանց ժամանակակիցն էր Կիլիկիայի Հայկական թագաւորութեան արքայ Օշինը (1308–1320) (ՀՁՅ, ԺԴ, 155):

Ըստ Լեւոն Խաչիկեանի՝ Ստեփանոսին «Արեւելեան կաթողիկոս Հայոց» անուանելով եւ այդ ժամանակուայ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Կոստանդինից առաջ յիշատակելով՝ Խաչատուր քահանան անժխտելի վկայութիւն է թողել, որ «Ոսկէ Հորդայի» նուաճած տարածքների (Ռուսաստանի հարաւում) հայկական գաղթավայրերը Գանձասարի կաթողիկոսութեան թեմ են եղել, եւ Գանձասարի կաթողիկոսները յայտնի էին որպէս «Հայոց Արեւելեան կաթողիկոսներ» (Խաչ., 13):

Գանձասարի կաթողիկոսներ Պետրոսը, Կարապետը, Մատթէոսը, Աթանասը եւ Յովհաննէսը աթոռակալեցին XV դարում: Նոյն դարի

սկզբին ստեղծուած ծանր պայմաններում՝ Գանձասարի կաթողիկոսութեան մի ճիւղը հաստատուել էր Ճալէթի վանքում: Այս ճիւղի ներկայացուցիչների թողած արձանագրութիւնների շարքն ամփոփւում է երեք կաթողիկոսների (Կարապետ, Թովմաս եւ Առաքեալ) տապանավէմի գրութեամբ (Բարխ., 129):

11. ԳԱՆՁԱՍԱՐԸ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԱԹՈՌԻ՝ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

XIV դարում, Հայկական Կիլիկիայի պետութեան համար ստեղծուած ծանր պայմաններում, Յովհան Որոտնեցին (1315–1386) Մեծ Հայքում, անհանգստացած Հայ Առաքելական Եկեղեցու յետագայ ճակատագրով, գտնում էր, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռը անհրաժեշտ էր տեղափոխել Գանձասար, որտեղից պաշտպանութիւնը կաթոլիկութեան ոտնձգութիւններից աւելի հեշտ կը լինէր: Միեւնոյն գաղափարին էր ս.Գրիգոր Տաթեւացին (1346–1409) (Մատ., N4669, 199բ–200բ; Գր., 277):

Գանձասարի հեղինակութիւնը բարձր էր շնորհիւ Հայրենիքի բարգաւաճմանը ծառայող Հասան-Ջալալեան տոհմի հոգեւոր եւ աշխարհիկ ներկայացուցիչների հայրենասիրական գործունէութեան:

Հայկական Կիլիկիայի թագաւորութեան անկումից (1375 թ.) յետոյ, օտար տիրապետութեան պայմաններում, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռի տեղափոխումը յետագայ տասնամեակների ընթացքում օրակարգի հարց դարձաւ՝ վաչկատուն ցեղերի աւերիչ ներխուժումների ու ասպատակութիւնների հետեւանքով:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռի՝ Կիլիկիայի Սիս քաղաքից Մեծ Հայքի Այրարատեան աշխարհում՝ Էջմիածին-Վաղարշապատում, 1441 թ. վերահաստատելու անհրաժեշտութիւնը բխում էր հէնց այն հանգամանքից, որ նա վերադառնում էր իր նախնական եւ նուիրական սրբավայրը: Եւ արդէն իսկ Վաղարշապատի եկեղեցական ժողովի կազմութիւնն ու ներկաների թիւը, ինչպէս նշել է Մաղաքիա արք. Օրմանեանը, վկայում են դրա ընդհանուր ազգային ժողով լինելու կարեւորութեան մասին (Օրմ., Բ, 2455): Ըստ Թովմա Մեծոփեցու՝ թուով աւելի քան երեք հարիւր եկեղեցականների հետ մասնակցում էին նաեւ աշխարհականներ (Թով., 51–53):

Սուրբ Աթոռի՝ Կիլիկիայից Այրարատեան աշխարհ վերադարձի եւ Ս. Էջմիածնում (Վաղարշապատ) վերահաստատման ժամանակաշրջանում Գանձասարի կաթողիկոսն էր Յովհաննէս Հասան-Ջալալեանը: Տասներկու եպիսկոպոսների թւում Գանձասարի եպիսկոպոս Ազարիան եւս մասնակցել է Կիրակոս Ա Վիրապեցու (1441–1442) Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրուելուն նուիրուած Վաղարշապատի ժողովին:

Հայոց աշխարհի արեւելքում Հայ Առաքելական Եկեղեցու հիմնասիւնն էր Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը, որի միջոցով Մայր Աթոռը դարերի ընթացքում առաջնորդում էր ինչպէս Հայոց Արեւելից կողմերի՝ Արցախի եւ Ուտիքի՝ Կուրի աջափնեայ, այնպէս էլ ձախափնեայ թեմերը:

12. ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԾԱՆՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

Հայաստանի համար դժնդակ ժամանակներ էին XV–XVI դարերը, երբ թուրքմէնական կարա-կոյունլու, ակկոյունլու եւ այլ քոչուոր ցեղերի ասպատակութիւններին յաջորդեցին թուրք-պարսկական պատերազմները՝ երկրի համար ողբերգական հետեւանքներով:

Գանձասարի Արիստակէս կաթողիկոսին յաջորդած նրա եղբօր՝ Հատիր-Մելիքի որդի Սարգիս կաթողիկոսի մասին տեղեկութիւնները վերաբերում են XVI դարի 40–50-ական թուականներին: Նուիրատուութիւնների հետ մէկտեղ Սարգիս Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսը Գանձասարի վանքում նաեւ վերանորոգման աշխատանքներ է կատարել (Ուլուբ., բ 1981 թ., N 49): Նրա վախճանից յետոյ 1555 թ. Գանձասարի կաթողիկոս դարձաւ նրա եղբօր՝ Մեհրաբ-բեկի որդի Գրիգորը: Գրիգոր Գ կաթողիկոսի աթոռակալութեան շրջանում եւս հողային նուիրատուութիւններ են շարունակել կատարել Գանձասարի վանքին:

Գանձասարի կաթողիկոսութեան հեղինակութիւնը ճանաչում էին նաեւ օտար տիրակալները, որոնք իրենց յարաբերութիւններն ամրագրում էին Գանձասարի կաթողիկոսների իրաւունքը ճանաչող հրովարտակներով: Դա հիմնականում վերաբերում էր Հասան-Ջալալեանների տոհմի ներկայացուցիչներին: Այսպէս, պարսից Շահ Թահմազ I-ը 1570 թ. ապրիլի 19-ի հրովարտակով պաշտպանում էր Գրիգոր Գ Հասան-Ջալալեանի աթոռակալութեան տոհմական իրաւունքը (ՄՊՎ, Ա, 65–66): Այնուամենայնիւ, օտար ու-

ժերի բռնութիւնները շարունակւում էին: Գրիգորին յաջորդեց Մեհրաբ-բեկի թոռը՝ Դաւիթ Հասան-Ջալալեանը (Գրիգոր Գ-ի եղբօր՝ Բաղդասարի որդին), որի մասին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմէոն Ա Երեւանցին գրել է. «Տէր Դաւիթ, որ խեղդեցաւ»: Ըստ Սիմէոն Երեւանցու կաթողիկոսական շարքի՝ Դաւթին յաջորդել է Փիլիպոսը, որն աթոռակից էր եղել Դաւթին: Փիլիպոսից յետոյ Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռին գահակալել է Մեհրաբ-բեկի միւս որդին՝ Յովհաննէս Ը Հասան-Ջալալեանը: Նրան յաջորդել են Շմաւոնը եւ այլք (Սիմ.,78):

1603-ին պարսկական զօրքերը յարձակուեցին Հայաստանի այն շրջանների վրայ, որոնք մինչ այդ արդէն ծանր հարուածներ էին կրել օսմանեան հրոսակներից: Երբ յայտնի դարձաւ, որ օսմանեան բանակն անցել է յարձակման, Շահ Աբբասը հրամայեց Արարատեան դաշտից եւ միւս գաւառներից ու քաղաքներից (Ջուղա, Գանձակ, Արծկէ, Արճէշ, Բերկրի, Վան, Մանազկերտ, Վաղարշակերտ-Ալաշկերտ, Մակու, Կարս, Կաղզուան, Բասէն, Կարին-Էրզրում, Խնուս, Նախիջեւան) բնակչութեանը տեղահանել եւ գաղթեցնել Պարսկաստան (1604–1605 թթ.):

Տեղահանուած հայ բնակչութիւնն ահաւոր աղէտի ենթարկուեց. Երասխ-Արաքսը ստիպողաբար անցնելու ժամանակ շատերը խեղդուեցին, իսկ ողջ մնացածներին բնակեցրին Սպահանի շուրջ գտնուող գաւառներում, ուր նրանք հիմնեցին Նոր Ջուղա քաղաքը:

Այս ծանր ժամանակաշրջանում քաղաքական մասնատումն ընթանում էր օտար նուաճողների գրաւած տարածքների վերաբաժանման պայմաններում, ինչը նաեւ բացասաբար էր անդրադառնում Հայ Առաքելական Եկեղեցու թեմերի վրայ: Պարսից արքունիքի խարդաւանքները հասնում էին մինչեւ անդրկուրեան թեմերը: Վերջիններիս կարգավիճակի խնդրում պարսից շահերը խառնւում էին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի եւ Գանձասարի կաթողիկոսութեան միջեւ ծագող հարցերին, ինչպէս, օրինակ, երեւում է Շահ Աբբաս II-ի (1642–1666) հրո-

վարտակում (1650 թ.) յիշատակուող Շահ Սաֆի Ի-ի (1629–1642) 1634 թ. հրամանագրից (ՄՊՎ, Բ, 147 Գ, 28): Նման փաստերը վկայում են, որ հայ եկեղեցական կառոյցի բաղադրամասի նշանակութեամբ «Աղուանից Եկեղեցի» եւ «Աղուանից հայրապետութիւն կամ կաթողիկոսութիւն» հասկացութիւնների կիրառումը պատմական սկզբնաղբիւրներում Հայոց Արեւելից կողմանց թեմերի կապակցութեամբ՝ կենտրոնանում էր Գանձասարի կաթողիկոսութեան շուրջ:

Երբ Կախեթի թագաւոր Թեմուրազ Ի-ը (1625–1633) ասպատակում էր Գանձակի եւ Բարդայի (Պարտաւ) միջեւ ընկած տարածքը, Գանձասարի կաթողիկոս Յովհաննէս Թ Հասան-Ջալալեանը (Գրիգոր Գ-ի եղբօրորդին) տեսակցում է նրա հետ եւ խորհուրդ տալիս վերջինիս՝ իր տրամադրութեան տակ եղած 40 հազարանոց բանակով յարձակուել Թաւրիզի վրայ եւ գրաւել Ատրպատականը, քանի դեռ պարսից շահն ու օսմանեան սուլթանը զբաղուած էին իրար դէմ պատերազմելով: Կաթողիկոսը խոստանում է որպէս օգնութիւն տրամադրել իրեն ենթակայ մելիքների ուժերը: Սակայն Թեմուրազը Պարսկաստանի դէմ պատերազմում է՝ զինակցելով Գանձակը զաւթած Դաւութ խանի հետ: Այդ ընթացքում Թեմուրազը, ասպատակելով Արցախը, թալանում է Գանձասարի վանքը: Երբ պարզւում է, որ նա նոյնպիսի նուաճող է, ինչպէս միւսները, Գանձասարի կաթողիկոսն ասում է նրան. «Եթէ դու միայն եզներ եւ ոչխարներ էիր ուզում, դրանցից շատ կան եւ քո պետութեան մէջ, եւ չարժէր, որ նրանց համար նեղութիւն տայիր քեզ այստեղ գալու: Մի՛ մտածիր, սակայն, թէ Շահը քեզ ժամանակ կը տայ նորից այս կողմերը վերադառնալու: Կենդանիների փոխարէն նա գերի կը վարի հէնց քեզ» (Լէո, 1973, 3, Բ, 15):

Հախում գիւղի Ս. Նշան եկեղեցում պահուող Աւետարանի յիշատակարանից հետեւում է, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մովսէս Գ Տաթեւացու (1629–1633) վախճանի տարում Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսը (որն օտար տիրապետութիւնից հայ ժողովրդի ազատագրման գաղափարի հետեւորդ էր) գերեվարուել էր Պարսկաստան (Բարխ., 330): Յովհաննէս կաթողիկոսի վախճանից յետոյ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Փիլիպոս Ա Աղբակեցու (1633–1655) հրամանով Գրիգոր Դ Հասան-Ջալալեանը (1634–1653) նշանակւում է Գանձասարի կաթողիկոս (Սիմ., 79):

Թուրք-պարսկական պատերազմի աւարտով (1639 թ.) աւելի էր ծանրանում հայ ժողովրդի վիճակը Արեւմտեան Հայաստանում Օսմանեան կայսրութեան, իսկ Արեւելեան Հայաստանում՝ Սեֆեան Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ: Գանձասարի կաթողիկոս Գրիգոր Դ-ի՝ 1639 թ. ձեռագիր Աւետարանի յիշատակարանում այդ ժամանակները բնութագրուած են որպէս դառն ու ամբարիշտ:

Գանձակը զաւթած խանի տնտեսական ճնշման պատճառով Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը յայտնուեց ահաւոր պարտքերի տակ: Գրիգոր կաթողիկոսը ձերբակալուեց եւ նոյնիսկ փրկագին վճարելով չազատուեց պարտքերից ու դրանք մարելու համար շրջում էր իր կաթողիկոսութիւնում:

Օտար նուաճողների անօրինութիւնները եւ ճնշումները նաեւ ձեռնարկւում էին հայերին հաւատափոխ անելու նպատակով: Ուստի բնակչութիւնը, ցանկանալով իր եկեղեցավարչական իրաւասութիւննե-

րով լինել Ս. Էջմիածնի վիճակում, ձգտում էր դուրս գալ Գանձակի խանի ոտնձգութիւնների ոլորտից: Գանձասարի կաթողիկոսը Գանձակի խանի կամայականութիւններից ամէնից շատ տուժողն էր:

Արեւելեան Հայաստանի այն մասը, որտեղ գտնւում էր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը, այդ ժամանակ ընդգրկուած էր Երեւանի խանութեան մէջ, որը գլխաւորում էր Խոսրովը (1648–1654): Ի տարբերութիւն այլ խաների, որոնք յայտնի էին իրենց դաժանութիւններով, Խոսրովը բարեացակամ էր: Նրա հայ լինելու մասին է վկայում այն փաստը, որ նա գնում էր Երեւանի խանութիւնում գտնուող հայկական դպրոցները եւ աշակերտներին շարականներ ու տաղեր էր երգել տալիս: Օտարների չարախօսութեան հետեւանքով Խոսրովի տեղն ուղարկուեց մէկ այլ խան, որը նրա լրիւ հակապատկերն էր:

Գանձասարի կաթողիկոսութեան համար ստեղծուած ծանր վիճակը դժգոհութիւն առաջացրեց միաբանութեան որոշ վանականների շրջանում, եւ նրանք, անհեռատեսօրէն, դժբախտութիւնների պատճառ համարելով կաթողիկոսութեան ժառանգական բնոյթը, պահանջեցին Գրիգոր Դ-ի հրաժարականը: Այդ շարժումը գլխաւորում էր ծնունդով Վարանդա գաւառի Խանձք գիւղից Պետրոս եպիսկոպոսը: Սակայն պարսից արքունիքը 1651 թ. Գրիգոր կաթողիկոսին հրովարտակ տվեց՝ կրկին հաստատելով նրա աթոռակալութիւնը:

Հայոց Արեւելից կողմանց ներքին կայունութեան ապահովման համար կարեւոր էր համարւում Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռի նկատմամբ Հասան-Ջալալեանների տոհմի ժառանգական իրաւունքի պահպանումը (Գրիգոր կաթողիկոսի՝ Պետրոսին որդեգրելու միջոցով), ինչպէս երեւում է Պետրոս եպիսկոպոսի երդմնագրից, որն իրենց կնիքներով ամրագրել էին Խաչէնի մելիք Աթաբեկ Հասան-Ջալալեանը եւ Գրիգոր կաթողիկոսի կողմնակից երեք եպիսկոպոսներ:

Յայտնի է Պետրոս Խանձքեցու եկեղեցաշէն գործունէութիւնը: 1663-ին Աբբաս II-ի հրովարտակով ճանաչուեց նրա հովուապետութիւնը Արցախի, Գանձակի եւ Շիրվանի հայերի վրայ (Ջալ., Բ, 494–495):

Պետրոս կաթողիկոսի օրօք տարածաշրջանի մահմեդական իշխանաւորները շարունակեցին կրօնական հալածանքները հայերի դէմ: Իր հրովարտակով, Շահ Սուլեյմանը յայտարարում էր, որ կրօնական հալածանքը դէմ է շարիաթի կանոններին, եւ հրամայում էր սանձել մահմեդական իշխանաւորներին, իսկ մէկ այլ հրովարտակով Գանձասարի վանքն ազատում էր հարկերից եւ մահմեդական իշխանաւորներին հրամայում նեղութիւն չտալ ու յարգանքով վերաբերուել Արցախի հայ հոգեւորականութեանը (Ջալ., Բ, 491; Մկր., 95):

Ռուսաստանի հետ Նոր Ջուղայի հայ առեւտրական ընկերութիւնների համար բարւոք պայմաններ ստեղծելու նպատակով առաջինը Գանձասարի Պետրոս Խանձքեցի կաթողիկոսն էր, որ դիմեց ռուսական արքունիք: 1672 թ. դեկտեմբերի 2-ի նամակով նա ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչին խնդրում էր հովանաւորել Ռուսաստանում առեւտրով զբաղուող խոջաներին եւ ամբողջ հայ ժողովրդին (APO, I, 91–92):

Գանձասարի կաթողիկոսութիւնում վիճակն աւելի բարդացաւ Պետրոս Խանձքեցու վախճանից յետոյ, երբ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Յակոբ Դ Ջուղայեցու (1655–1680) հրամանին հակառակ, աթոռակալեց Սիմոն Խոտորաշէնցին (1675–1701): Յակոբ Ջուղայեցու թեկնածուն Երեմիա Հասան-Ջալալեանն էր: Սիմոնն ըմբոստացաւ, եւ խռովութիւն ծագեց նրա ու Երեմիայի մի-

ջեւ: Երեմիա եւ հակաթոռ Սիմոն կաթողիկոսներին խաղաղեցնելու համար Յակոբ Ջուղայեցին որոշակի ջանքեր գործադրեց եւ, մասնաւորապէս, նզովեց Սիմոնին:

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼՈՒՄ

Աշխարհաքաղաքական վիճակի փոփոխմամբ XVIII դարի շեմին եւ յետագայում հայ իրականութեան մէջ ազատագրական պայքարի ընթացքը պայմանաւորուեց սեփական ուժերին ապաւինելով, քրիստոնէական երկրների աջակցութեամբ նուաճողների լծից ազատագրուելու եւ հայկական պետութիւնը վերականգնելու քաղաքականութեամբ:

Հայ ազատագրական գործն իրականացնելու նպատակով 1677-ին, Յակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ, Ս. Էջմիածնում հրաւիրուեց գաղտնի խորհրդաժողով, որին մասնակցեցին մի շարք հոգեւորականներ, Սիւնիքի եւ Արցախի հայ մելիքներ, Երեւանի եւ այլ քաղաքների ներկայացուցիչներ: Որոշում կայացուեց Յակոբ Ջուղայեցու ղեկավարութեամբ գաղտնի պատուիրակութիւն ուղարկել Եւրոպա՝ Հռոմի պապից ու քրիստոնեայ պետութիւնների տիրակալներից օգնութիւն հայցելու մտադրութեամբ: Նախքան մեկնումը, Յակոբ կաթողիկոսը հանդիպումներ ունեցաւ Գանձասարի կաթողիկոսի եւ հոգեւորականութեան այլ ներկայացուցիչների հետ:

Յակոբ Ջուղայեցու գլխաւորած պատուիրակութիւնը 1679-ին ժամանեց Կոստանդնուպոլիս, ուր նա դժբախտաբար վախճանուեց (1680 թ.), եւ սկսած գործն ընդհատուեց:

Սիմոնի ու Երեմիայի միջեւ վէճը չէր դադարել: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Եղիազար Ա Այնթապցին (1681–1691) եղաւ Գանձասարում եւ այնուհետեւ իր կոնդակով ժողովրդին յորդորեց չընդունել Սիմոնին, այլ՝ միմիայն Երեմիային (1676–1700) (Սիմ., 81):

Յակոբ Ջուղայեցու պատուիրակութեան մասնակից Սիւնիքի մելիքներից մէկի որդին՝ Իսրայէլ Օրին, անցաւ Եւրոպա՝ ազատագրական պայքարում օտարի օգնութիւնը հայցելու: 1699-ի գարնանը Օրին վերադարձաւ Հայաստան՝ իր հետ բերելով Հռենոսեան Պֆալցի կուրֆեուրստ Յոհան-Վիլհելմի նամակները: Կուրֆեուրստը դրանցում հաւաստիացնում էր, որ ինքը «յանուն քրիստոնէական բարեպաշտութեան եւ մարդասիրութեան» կ'անի ամէն հնարաւորը տառապող Հայաստանի համար: Նամակում յիշատակուած էին Էջմիածնի եւ Կապանի (նկատի է առնուած Գանձասարի՝ ըստ Աշոտ Յովհաննիսեանի) կաթողիկոսները (Յով., Բ, 230):

Սիւնեաց աշխարհի Սիսիանի Անգեղակոթ աւանում Օրին հրաւիրեց գաղտնի խորհրդակցութիւն, որին մասնակցեցին Սիւնեաց տասը մելիքներ: 1699 թ. ապրիլի 8-ին Օրին եւ վեց իշխաններ գնացին Գանձասար՝ Երեմիա կաթողիկոսի մօտ, ուր գաղտնի ժողով գումարուեց: Ժողովին մասնակցեց եւս չորս արքեպիսկոպոս: Սակայն Հռոմի պապի, այսինքն՝ Կաթոլիկ Եկեղեցու գերակայութեան ճանաչման նոյնիսկ ակնարկը եղաւ Օրիի ձախողման հիմնական պատճառը Գանձասարում:

Անգեղակոթի ժողովականների յանձնարարութեամբ Օրին եւ նրա օգնական ընտրուած, Արցախի Ս. Յակոբ վանքի միաբան Մինաս վարդապետ Տիգրանեանը մեկնեցին Եւրոպա: Սակայն դեռեւս 1699 թ. յունուարին թուրքերի հետ հաշտութիւն կնքելով՝ Աւստրիան եւ նրա դաշնակիցները իրենց ռազմական ուժերը արեւելեան ճակատից տեղափոխել էին արեւմտեան ճակատ՝

Ֆրանսիայի եւ նրա դաշնակիցների դէմ, ինչով արմատապէս փոխուեց իրավիճակը՝ ի վնաս օտար լծից իր ազատագրմանը սպասող հայութեան: Արտաքին աջակցութեամբ օտար տիրապետութիւնից ազատագրուելու յոյսի հիմքերը խարխուլ էին:

Օրու գործունէութեան յաջորդ փուլը կապուած էր Ռուսաստանի հետ: Օրին, 1701-ին գնալով Ռուսաստան, ցար Պետրոս I Մեծին (1682–1725) ներկայացրեց Հայաստանի ազատագրման իր ծրագիրը, ինչի մասին նշանաւոր հայ գրող Ռաֆֆին յաջորդ դարում գրել է. «… Իրենց հայրենիքի փրկութեան գործը առաջ տանելու համար, յայտնեց Օրին, հայերը արդէն պատրաստած ունեն Շամախու կողմերում 17 հազար զինուոր, Ղարաբաղում՝ 60 հազար, իսկ Հայաստանի պարսկական 17 նահանգներից կարելի է հաւաքել աւելի քան 100 հազար հոգի… Որպէս Արեւելքին լաւ ծանօթ մարդ՝ Օրին ցոյց տուեց կայսրին Հայաստանի քարտէզը, ծանօթացրեց նրան հայոց հին պատմութեան եւ թագաւորների հետ եւ բացատրեց այն օգուտները, որ կայսրը կարող էր ունենալ՝ Հայաստանը իր հովանաւորութեան ներքոյ առնելով» (Ռաֆֆի, հ. 9, 430–431):

14. ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀՈԳԵՒՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ՝ ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԵՍԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռին Եսայի Հասան-Ջալալեանը (1702–1728) բարձրացաւ հայ ժողովրդի համար ծանր ժամանակներում: Եսայի կաթողիկոսը Ռուսաստանում ապրող հայերին օրհնութեան խօսք յղեց (1702 թ. դեկտեմբերի 7) (Эзов, 139):

Միեւնոյն ժամանակ Եսայի կաթողիկոսը ցանկանում էր Գանձասարի աթոռի դիրքերն ամրապնդել Պարսկաստանի կողմից, քանզի վիճակը բարդանում էր խանական ճնշումներից, որոնք վարչականօրէն կրկնապատկում էին օտար տիրապետութեան լուծը: Եսայի Հասան-Ջալալեանը, խանական իշխանութիւններին շրջանցելով, ուղղակի մեկնեց Սպահան եւ պարսից Շահ Սուլթան-Հուսեյնից հրովարտակ ստացաւ, որի համաձայն՝ Գանձասարի կաթողիկոսութեան ենթակայութեան տակ էին համարւում Ղարաբաղի, Գանձակի, Զարգիբիլի (Քաշաթաղի) եւ Շամախիի թեմերը: Այդպիսի կարգաւիճակին համապատասխան, Շիրվանի հայ համայնքը որպէս հոգեւոր կենտրոն էր ճանաչում Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը, իսկ կաթողիկոս՝ Եսայի Հասան-Ջալալեանին (Թօփճ. Բ, 19):

Եսայի Հասան-Ջալալեանը զբաղուեց նաեւ Ս. Էջմիածնից (Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն էր Նահապետ Ա Եդեսացին, 1691–1705) նուիրապետական ենթակայութիւնը կարգաւորելու խնդրով:

Պետրոս I-ը անհրաժեշտ էր համարում ուսումնասիրել իրադրութիւնը Արեւելեան Անդրկովկասում եւ Պարսկաստանում: Այս նպատակով նա Օրուն ուղարկեց Պարսկաստան՝ որպէս ցարական դեսպանի: 1709-ին Օրին վերադարձաւ Շամախի՝ պատրաստուելով Ռուսաստան մեկնել Եսայի կաթողիկոսի հետ:

Ս. Էջմիածնում գիտէին ազատագրական գործում Գանձասարի դերի մասին եւ թէ ինչ ծանր տնտեսական վիճակում էր այն գտնւում: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցին (1706–1714) պաշտպանեց Եսայի կաթողիկոսին՝ հակաթոռ Ներսէսից (1706–1763), ինչպէս նաեւ յատուկ կոնդակով Գանձասարի կաթողիկոսին շնորհեց Շամախին ու Շիրվանը՝ իրենց շրջաններով՝ հաւաստելով այնտեղի եկեղեցականներին եւ ժողովրդին, թէ Գանձասարին տրուելիքը համարուելու է Ս. Էջ-

միածնին տրուած (Սիմ., 82–83): Աղեքսանդր Ա կաթողիկոսի գործունէութիւնը վկայում է, որ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը ձգտում էր ուժեղացնել Գանձասարը: Քաղաքական հանգամանքները հաշուի առնելով՝ նա Եսայի կաթողիկոսին եւ հակաթոռ Ներսէսին ճանաչեց, որպէսզի ինչ-որ կերպ վերահսկի արեւելեան թեմերի ընթացքը, կասեցնի երկպառակութիւնը եւ խոչընդոտի օտար տիրակալների միջամտութեանը: Արդիւնքում, Եսայի եւ Ներսէս կաթողիկոսների միջեւ հաշտութիւն կայացաւ, ինչը յետագայում Ռաֆֆուն հիմք է տուել ասելու, որ զոյգ կաթողիկոսները, միացած Արցախի մելիքների հետ, գործում էին Հայրենիքի ազատագրման համար (Ռաֆֆի, հ. 9, 476):

Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալեանը, վստահելով Օրու ծրագրին՝ ազատագրել Հայաստանը Ռուսական կայսրութեան օգնութեամբ, կամեցել էր նրա հետ մեկնել Ռուսաստան: 1711 թ. օգոստոսին նրանք ժամանեցին Աստրախան, ուր մի քանի օր անց Օրին մահացաւ: Եսայի կաթողիկոսը վերադարձաւ Գանձասար: Նա համոզուել էր, որ մինչեւ դրսից օգնութիւն ստանալը անհրաժեշտ է տեղում համախմբել սեփական ռազմական ուժերը ազատագրական պայքարի համար:

Հազարամեակների փորձով իմաստնացած հայ ժողովրդի ազատատենչ ոգին անմար էր: Հայկական լեռնաշխարհի արեւելքում ինքնապաշպանութեան կենտրոններ էին մնում բերդերն ու բնական ամրութիւնները՝ սղնախները, որոնց ռազմական ուժերը կազմուած էին հայ մելիքների զինուած ջոկատներից: Եսայի Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսը XVIII դարում հայ ազատագրական պայքարի ոգեշնչող ու նշանաւոր գործիչներից էր:

‹5· ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ‹7‹4 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ԳԱՂՏՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Հայոց ապստամբութեան նախաշեմին Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը, գլխաւորելով Հայոց Արեւելից կողմանց հոգեւորականութեանը եւ մելիքներին, հայութեան եւ յատկապէս Գանձասարի կաթողիկոսութեան առաջ ծառացած խնդիրների լուծման հրամայականով մտահոգուած, 1714 թ. Գանձասարում գաղտնի ժողով գումարեց:

Գանձասարի ժողովի որոշումներով հռչակւում էր.

«Ա. Գանձասարի կաթողիկոսն կ՚ընտրուի ժողովրդեան ազատ իրաւունքով եւ կը հաստատուի Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի կոնդակով:

Բ. Գանձասարի կաթողիկոսն, ըստ դարաւոր սովորութեան, պէտք է հպատակի Էջմիածնի կամքին, հայութեան միութեան կապը պահպանելու համար:

Գ. Եթէ Ջալալեան տոհմի եպիսկոպոսներից եւ ազգից չգտնուի արժանաւորագոյն կաթողիկոսացու, դրսից ընտրելու է:

Դ. Որդիաբար հնազանդիլ Գանձասարի կաթողիկոսին եւ սիրով ընդունիլ նորա հոգեւոր կարգադրութիւնները:

Ե. Իւրաքանչիւր մելիքի գաւառի վիճակաւոր եպիսկոպոսն կամ վարդապետն կ՚ընտրուի տեղական ժողովրդից եւ մելիքից, եւ սոցա վկայաթղթով հանրագրութեամբ կը ներկայացուի Գանձասարի կաթողիկոսին:

Զ. Ամէն վիճակաւոր եպիսկոպոս իրաւունք ունի ձեռնամուխ լինել միայն իւր վիճակի կարգադրութեան եւ ոչ այլոց թէ՛ ձեռնադրութեամբ եւ թէ՛ որեւիցէ գործերով:

Է. Եթէ ամէն գաւառում հարկաւոր են վարդապետ, քահանայ, սարկաւագ եւ դպիր, վիճակաւոր եպիսկոպոսներն նախ պարտաւոր են գրով կանխաւ զեկուցանել Գանձասարի

կաթողիկոսին եւ ապա ձեռնադրել նորա հրամանաւ:

Ը. Ամէն եպիսկոպոս պէտք է հոգայ իւր վիճակի եւ իւր վանքի լուսաւորութեան եւ որչափ կարելի է ձեռնադրել ուսեալները եւ ոչ թէ տգէտները:

Թ. Վանահայրերի ընտրութիւնն կախուած է միաբանութիւններից եւ Գանձասարի կաթողիկոսի հաստատութիւնից:

Ժ. Յանցաւոր եպիսկոպոսների պատիժներն կախուած են կաթողիկոսից, իսկ միաբան վարդապետաց, սարկաւագաց եւ դպրացն՝ վանահայր եպիսկոպոսներից, եւ քահանաներինն՝ վիճակաւոր եպիսկոպոսից. բայց այս ամէնն զգուշաւոր քննութիւններից վերջն:

ԺԱ. Իւրաքանչիւր մելիք պարտաւոր է գահերէց ճանաչել Ջալալեան մելիքները եւ թէ՛ յայտնի եւ թէ՛ գաղտնի ժողովատեղի ընդունիլ Գանձասարի վանքը: Ամէն զօրավար հնազանդելու է իւր մելիքի հրամանին, ամէն գնդապետ՝ իւր զօրավարին եւ ամէն զօրական՝ իւր գնդապետին եւն:

ԺԲ. Իւրաքանչիւր մելիք պարտաւորուած կը լինի պահել Վ (3000) կանոնաւոր զօրք, փորձառու զօրավար, հաւատարիմ սուրհանդակներ եւ պատրաստութիւններ:

ԺԳ. Իւրաքանչիւր մելիք պարտաւոր է արթուն հսկել իւր սահմաններին, եւ եթէ վտանգ կը նշմարէ թշնամեաց կողմից, անմիջապէս պէտք է հաղորդէ միւսներին:

ԺԴ. Իւրաքանչիւր մելիք, եթէ կը յանդգնի իւր գաւառի որոշեալ սահմաններից դուրս գալ եւ ուրիշ մելիքների իրաւունքը բռնի յափշտակել, կը պատժուի միւսների (մելիքների) ժողովով որոշած պատժով եւ ԺԴ (10.000) թուման տուգանք, կը տուժէ մելիքաց (ընդհանուր) գանձարանին եւ կը տուժէ առանձին՝ վնասուած մելիքի վնասը:

ԺԵ. Ամէն ոք (մելիք) պարտաւոր է ամրապնդած պահպանել ներքին սիրոյ եւ միաբանութեան կապը, միաձոյլ զօրութեամբ արտաքնոց դէմ կռուելու:

ԺԶ. Մեծ կամ փոքր պատերազմներն կը մղուին բոլոր մելիքների, զօրավարների եւ գնդապետների որոշելուց յետոյ: Անակնկալ կամ յանկարծակի դէպքերն բացառութիւն կը լինին:

ԺԷ. Հայրենեաց եւ կրօնի դէմ դաւաճանութիւն եւ ծանր յանցանք գործողն, թէ՛ մելիք լինի, թէ՛ զինուորական եւ թէ՛ ժողովրդական, կը պատժուի կրօնական եւ մելիքական խառն ժողովոյ որոշած պատժով:

ԺԸ. Ո՛չ այլազգի իշխանաւորաց հետ խնամութիւն հաստատել եւ ո՛չ երկպառակութեամբ նոցա յարիլ:

ԺԹ. Եթէ օժանդակութեան համար զօրեղ տէրութեան դիմելու հարկն զգալի լինի, կրօնական եւ աշխարհական խառն ժողովով որոշելու է առաջարկելի պայմանները եւ պահանջները:

Ի. Իւրաքանչիւր մելիք պարտաւոր է Հայրենեաց ընդհանուր շահերը իւր գաւառի շահերից վեր դասել եւ իւր գաւառի շահերը՝ իւր անձնական շահերից եւ օգուտներից:

ԻԱ. Մելիքներից ով որ կը յանդգնի, իւր օրինաւոր ամուսնոյն վերայ,

ուրիշ ապօրինի կին պահել, հասարակութեան տալ վատ օրինակ եւ գայթակղութիւն եւ թշնամանել Եկեղեցւոյ օրէնքը, այնպիսին անխնայ կը պատժուի արդար վրէժխնդրութեամբ:

ԻԲ. Ամէն մելիք պարտաւոր է գտնուիլ իւր զօրաց գլխին պատերազմի ժամանակ եւ խրախուսել քաջասրտութեամբ իւր զօրքը եւ զօրավարը:

ԻԳ. Մեզանից ով որ կը յանդգնի սոյն կանոններին հակառակը գործել, Հայրենեաց եւ կրօնի թշնամու կողմն անցնիլ, նորա հետ միաբանելով Հայրենեաց հանգստութիւնը վրդովել, հայը հայի դէմ թշնամի յարուցանել եւ արիւնահեղութիւն պատճառել, այնպիսին մահուան պատժով կը պատժուի, միւս մելիքներն կը գրաւեն նորա բերդը եւ ինչքը ցնոր տնօրէնութիւն:

Ամէնքն ստորագրում են բնագիրը եւ արտագրուած հինգ օրինակները, յորոց մի-մի օրինակ առնում, (Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու – հեղ.) տաճարի ս. բեմը համբուրում եւ հեռանում են» (Բէկն., 210–214):

16. ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԵՒ ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

Հայոց զինուած ապստամբութեան նախապատրաստման ժամանակաշրջանում կարեւոր էր նորընտիր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստուածատուր Ա Համադանցու (1715 –1725) դիրքորոշումն այդ գործում: Նա Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսի համեմատ շատ աւելի զգուշաւոր էր գործում: Ինչպէս ասում էր Մինաս վարդապետի՝ Ռուսական կայսրութեան դեսպանական վարչութեանն ուղղուած 1717 թ. մարտի 14-ի զեկուցագրում, Աստուածատուր կաթողիկոսը մեծ մտավախութիւն ունէր Շահից, այնպէս չպատահի, որ «այդ մեծ գործը իրենց բոլորի համար կործանարար լինի: Սակայն, եթէ Նորին ցարական մեծութիւնը բարեհաճի պատերազմ սկսել Պարսկաստանի դէմ եւ իր զօրքերը այդ երկիրն ուղարկել, ապա նա իր հաւատարիմների հետ, որքանով կարող է, որպէս բարի միջոց, կ'օգնի»: Սակայն հայրապետն ասել է, որ գրաւոր հնարաւոր չէ հաւատարմութիւնը ցարին յայտնել, քանի որ այդ գործը պէտք է յոյժ գաղտնի պահել: Իսկ վարդապետին՝ քօղարկութեան համար կը տայ այնպիսի նամակ, ուր կ'ասուի, որ նա եղել է հայրապետի մօտ եւ նրա հետ տարբեր գործերի մասին սիրալիր եւ հաճելի զրոյց ունեցել: Եւ մի քանի օրից այդպիսի նամակ է նրան տուել:

Մինաս վարդապետը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի նամակով գնում է Գանձասարի Եսայի հայրապետի մօտ: Վերջինս տեղեկացնում է, որ այդ գործում ինքը ցարին կը ծառայի ամենայն հաւատարմութեամբ: Ի նշան իր հաւատարմութեան՝ Եսայի հայրապետը իր գրութիւնն ուղարկում է Մինաս վարդապետ Տիգրանեանի հետ:

Մինաս վարդապետը նաեւ տեղեկացնում է, որ Եսայի հայրապետի «տիրապետութեան տակ՝ Գանձասարի վանքի շրջապատում, ինը հարիւր գիւղ կայ, եւ այդ գիւղերը մեծ են. ունեն հարիւրից մինչեւ չորս հարիւր եւ աւելի տուն: Գանձասարից մինչեւ Էջմիածնի վանքը, որտեղ ապրում է միւս հայրապետը, բեռնակիր ձիերով հինգ օրուայ ճանապարհ է: Նրա տիրապետութեան տակ աւելի շատ գիւղ կայ, քան Եսայի հայրապետի» (Эзов, 322):

Մինաս վարդապետի մի տեղեկութեան համաձայն՝ եթէ առիթ լինի պատերազմելու Պարսկաստանի դէմ, Ս. Էջմիածնի եւ Գանձասարի

կաթողիկոսների ենթակայութեան տակ կը հաւաքուի մօտ 200 հազար մարդ եւ նրանք բոլորը կ՛աջակցեն ցարին, քանի որ պարսիկներից մեծ զրկանքներ են կրում:

Մինաս վարդապետի հաղորդմամբ կազմուած զեկուցագրի վերջում համեմատուած է երկու կաթողիկոսների պատրաստութիւնը ազատագրական պայքարում ցարի հետ համագործակցելու հարցում: Եւ շեշտը դրուած է Եսայի կաթողիկոսի վճռականութեան վրայ:

Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը 1716 թ. օգոստոսի 10-ի իր ուղերձում, դիմելով ցարին, յատուկ նշում է, որ երբ ռազմական գործողութիւնները սկսուեն, ինքը և իրեն հաւատարիմ մարդիկ պատրաստ կը լինեն ծառայութեան (Эзов, 317, 325):

1719 եւ 1721 թթ. Եսայի կաթողիկոսի երկու այցերը Ս. Էջմիածին բխում էին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում Գանձասարի կարեւորութիւնից: Աստուածատուր Համադանցին հնարաւոր ամէն ինչ անում էր նպաստելու Գանձասարի կաթողիկոսութեան հզօրացմանը:

17. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐԸ ՍԻՒՆԻՔՈՒՄ ԵՒ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

1722 թ. կովկասեան լեզգիների, ինչպէս նաեւ խազարների եւ հոնների ցեղախմբերի աւերիչ ասպատակութիւնները հասան մինչեւ Արցախ, որտեղ Վարանդա գաւառում, ինչպէս նաեւ Գանձասարի մօտ թշնամին հայոց ուժերից վճռական հարուած ստացաւ: Թշնամու զօրքն այնուհետեւ պաշարեց Գանձակը, սակայն այստեղ նոյնպէս հանդիպեց քաղաքացիների դիմադրութեանը: Նրանց իր զօրքով օգնութեան հասաւ Քարթլիի Վախթանգ VI թագաւորը, ինչը լեզգիներին ստիպեց փախուստի դիմել:

Օտար նուաճողների դէմ հայկական ուժերի համախմբման խիստ անհրաժեշտութիւնից դրդուած, Սիւնեաց Կապանում ազատագրական շարժման կազմակերպման նախաձեռնող դարձած մեղրեցի Ստեփանոս Շահումեանը մեկնում է Վիրք, որտեղ գաղթած հայերի միջավայրում, Դաւիթ Բեկի գլխաւորութեամբ, 2000 մարտիկներից բաղկացած զօրամիաւորում է գումարւում (Այվ., 76–85):

Այդ նոյն ժամանակաշրջանում, Եսայի Հասան-Ջալալեանն ուղիներ էր փնտրում երկիրը ազատագրելու օտար լծից: Եսայի կաթողիկոսը 1722 թ. մայիսի 28-ին մեկնում է Տփղիս, ուր պէտք է մասնակցած լինէր Դաւիթ Բեկի գլխաւորութեամբ հայոց զօրական ուժերը Հայաստան վերադարձնելու ծրագրի մշակմանն ու իրականացմանը: Դաւիթ Բեկը Վիրքից յուլիսին գալիս է Սիւնիք:

Ռուսական կայսրութիւնը Վիրքը եւ Հայաստանն օտար լծից ազատագրելուն ձգտող ուժերի հետ յարաբերութիւնները կառուցում էր ելնելով իր քաղաքական ու տնտեսական շահերից: Վրաց թագաւորութիւնը նոյնպէս իր շահերից ելնելով էր հայ ազատագրական ուժերի հետ համագործակցում այն պահերին, երբ վերջիններս նրան պէտք էին լինում սեփական ծրագրերն իրականացնելու համար: Դրանով էր թելադրուած հայկական Ուտիքի տարածքում՝ Գանձակի մօտ վրացական զօրքերի մի քանի անգամ յայտնուելը, որոնցից վերջինը տեղի էր ունեցել Պետրոս Մեծի հետ ունեցած նախնական պայմանաւորուածութեամբ: Այդտեղ էին նաեւ եկել Եսայի Հասան-Ջալալեանի գլխաւորած հայկական ուժերը:

Հասան-Ջալալեանների գործունէութեան շնորհիւ Գանձասարը դարձաւ Խամսայի հինգ մելիքութիւնների [Գիւլիստանի (կենտրոնը՝ Գիւլիստանի բերդ) Մելիք-Բեգլարեանների, Ջրաբերդի (կենտրոնը՝ Ջրաբերդ ամրոց) Մելիք-Հայկազն-Եսայեանների, Խաչէնի (կենտրոնը՝ Խօխանաբերդի ամրոց եւ Գանձասար) Հասան-Ջալալեանների, Վարանդայի (կենտրոնը՝ Ծովատեղ-Աւետարանոց եւ Ծօշ կամ Քարագլուխ սղնախ) Մելիք-Շահնազարեանների, Դիզակի (կենտրոնը՝Տող եւ Քիրս սղնախ) Մելիք-Եգանեանների] (Ռաֆֆի, հ. 9) հոգեւոր ու ռազմաքաղաքական կենտրոնը, որտեղից էլ Գանձասարի կաթողիկոս Եսային ղեկավարեց հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը:

Պետրոս I-ի «Կասպիական արշաւանքի» (ռուսական բանակը 1722 թ. օգոստոսի 23-ին գրաւեց Դերբենդը եւ շարժուեց դէպի հարաւ) եւ հայկական ու վրացական զօրքերի հետ միանալու համար դէպի Շամախի արշաւելու մասին լուրերը մեծ ոգեւորութիւն առաջացրին ինչպէս հայկական Սիւնիք եւ Արցախ նահանգներում, այնպէս էլ Արեւելեան Վրաստանում:

Մինչ Դաւիթ Բեկը յաղթականօրէն կռուում էր Սիւնիքում, Վախթանգն ու Եսայի կաթողիկոսը հիւսիսարեւելեան ուղղութեան վրայ գործունէութիւն էին ծաւալում՝ սպասելով ռուսական բանակի արշաւանքին: Եսայի կաթողիկոսը հաւաստիացնում էր ռուսական հրամանատարութեանը, որ հայերը պատրաստի 40 հազար զինուորներ ունեն, իսկ առաջիկայում, երբ տեսնեն Ռուսաստանի կայսեր ողորմածութիւնը եւ

Արցախը եւ Ուտիքը
Գանձասարի կաթողիկոսության
ժամանակաշրջանում

յուսադրումը, ապա եւս այդքան կը հաւաքուի:

Սակայն «Կասպիական արշաւանքը» չշարունակուեց, եւ Պետրոս Ի-ը, կայազօր թողնելով Դերբենդում, վերադարձաւ Աստրախան: Երկու ամիս Գանձակի մօտ Պետրոս Ի-ին ապարդիւն սպասելուց յետոյ Վախթանգն ու Եսայի կաթողիկոսը իրենց զօրքերով հեռացան:

Այսպիսով, հայ ազգային գործիչների՝ օտարների միջոցով ազատագրուելու ձգտումները չիրականացան, ինչը պէտք է համոզէր, որ դրան կարելի էր հասնել միայն սեփական ուժերով: Այնուամենայնիւ, հայ գործիչները Հայրենիքի ազատագրման պայքարում շարունակեցին պահպանել քրիստոնեայ Ռուսաստանի հետ զինակցելու յոյսը:

Սիւնիքում եւ Արցախում շարունակուեց ազատագրական պայքարը: Ռազմական համբաւ էին ձեռք բերել «Շիրվանցի տղերքը»: Նրանք Շիրվանում ծառայող հայ զինուորականներն էին, որոնք Աւան իւզբաշու (հարիւրապետ) գլխաւորութեամբ վերադարձել էին Արցախ:

Այդ ժամանակաշրջանում էր, որ Եսայի կաթողիկոսի պահանջով Մինաս վարդապետը ձգտում էր ցարից հրամանագիր ստանալ հայերին գոնէ յուսադրելու համար: Պետրոս Ի-ի 1723 թ. յունիսի 3-ի հրամանագրով՝ հայ առեւտրականները վերցուում էին կայսերական հովանաւորութեան տակ՝ որոշ արտօնութիւններ ստանալով: Պետրոս Ի-ը հաւաստում էր, որ հակուած ու պատրաստ է հայերին առնել իր պաշտպանութեան տակ եւ ազատել անհաւատների լծից, բայց պէտք է հասկանալ, որ նախ հարկաւոր է ռուսական իշխանութիւնը հաստատել Կասպից ծովի վրայ, տիրանալ դրա շրջակայ վայրերին եւ ըստ ամենայնի պատրաստուել՝ հայերի մօտ արշաւելու համար: Պետրոս Ի-ը միեւնոյն ժամանակ խորհուրդ էր տալիս գաղտնի պահել Ռուսաստանից սպասուող օգնութեանը վերաբերող տեղեկութիւնները (Эзов, 355):

1723 թ. յունիսին թուրքերը գրաւեցին Թիֆլիսը, գահընկէց արեցին Վախթանգին, այնուհետեւ յարձակուեցին Գանձակի վրայ, որի պաշտպանութեանը մասնակցում էին նաեւ հայկական սղնախներից ժամանած ռազմական ուժերը: Գանձակի պատերի տակ թուրքերը խայտառակ պարտութիւն կրեցին ու նահանջեցին: Պարսկաստանը 1723 թ. սեպտեմբերի 12-ին պայմանագիր կնքեց Ռուսաստանի հետ, որով մերձկասպեան շրջանները վերջինիս անցան:

Սիւնիքում Դաւիթ Բեկը մի շարք յաղթանակներ տարաւ: Հայոց ուժերի համախմբման շնորհիւ յաջողուեց Սիւնիքը ազատագրել օտար քոչուոր՝ թրքախօս, ինչպէս նաեւ՝ քրդական ցեղերից:

Եսայի կաթողիկոսը եւ մելիքները Պետրոս Մեծին տեղեկացնում էին, որ թէեւ թշնամիները հարուածում էին չորս կողմից, հայերը, ամրագոյն տեղերում կռուելով, պահում էին հայրենի երկիրը՝ սպասելով ռուսական զօրքերի գալուն, մանաւանդ որ զէնքի պակաս էր զգացուում:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Արցախի զինուորականութեանն ուղղուած 1724 թ. մարտի 13-ի նամակում նշւում էր, որ Երեւանի մարզի հայերը նոյնպէս սպասում էին ռուսական օգնական զօրքին: Միեւնոյն ժամանակ, նրանք մտավախութիւն ունէին, որ եթէ ռուսական զօրքը չհասնէր, ապա իրենց մեծ վտանգ կը սպառնար (АРО, II, 86, 99):

Ս. Էջմիածինը ազատագրական պայքարի գործի ղեկավարումն իրականացնում էր Գանձասարի միջոցով: Պարսկական եւ թուրքական լրտեսներն արդէն բացայայտել էին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի՝ ազատագրական պայքարը հովանաւորելու գաղտնիութիւնը:

1724 թ. մարտի 24-ին Շահ Թահմազ II-ի դեսպանորդների, Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Իւան Կարապետի եւ Գանձակի խանի միջեւ կնքուեց Գանձակի պայմանագիրը, որով վաւերացուում էր քրիստոնեայ եւ ոչ քրիստոնեայ հակաթուրքական ուժերի համախմբումը:

Հայ բանագնացները, ժամանելով Պետերբուրգ, մի յուսահատական միտք են արտայայտում. «Եթէ Նորին կայսերական մեծութիւնը իրենց՝ հայերին, օգնական զօրքեր չբարեհաճի ուղարկել, ապա նրանք խնդրում են, որ Կայսերական մեծութիւնը բարեհաճի նրանց ընդունել իր հովանու տակ եւ հրաման տայ նրանց համար տեղեր յատկացնել Կասպից ծովի մօտ...» (Эзов, 386):

Նոյնիսկ ամենադժնդակ պայմաններում Եսայի կաթողիկոսը դէմ էր հայերին վերաբնակեցնելու քաղաքականութեանը: Աւելին, նրան չէր լքում Հայրենիքը զէնքով պաշտպանելու խոր համոզմունքը:

Գանձակի պայմանագրի կնքումն, այնուամենայնիւ, յետ չպահեց թուրքերին իրենց զաւթողական մոլուցքից:

Ռուսական կայսրութեան եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ Կոստանդնուպոլսում կնքուած պայմանագրով (1724 թ. յունիսի 12) ազդեցութեան ոլորտների բաժանում տեղի ունեցաւ (ПСЗРИ, VII, 303–309, ДРВ, IV, XVIII), ինչը ծանր հետեւանք-

ներ ունեցաւ հայ ազատագրական պայքարի համար (Ուլուբ., 1998 թ., 223), քանզի թուրքերը, օգտուելով իրավիճակից, յաջորդ ամիսներին շարունակեցին ներխուժումը Թաւրիզի եւ Երեւանի ուղղութիւններով (Ջուլ., 96, Aiv., 13–17): Երեւանի հերոսական պաշտպանութիւնը տեւեց երեք ամիս (Աբրա.):

1724 թ. ամռանը Սիւնիքի հայ մարտիկները Դաւիթ Բեկի հրամանատարութեամբ յաղթանակներ տարան թուրքերի դէմ՝ Կապանի կողմերում: Արցախի սղնախների 2000 մարտիկներից կազմուած զօրքը՝ Աւան հարիւրապետի եւ Իւան Կարապետի գլխաւորութեամբ, օգնութեան է հասնում Դաւիթ Բեկին՝ կռուի թեժացած պահին:

Ապստամբ Արցախն ու Սիւնիքը Ռուսական կայսրութիւնից ռազմական օգնութիւն էին սպասում, որն այդպէս էլ չստացուեց: Հայերը սեփական ուժերով կռուեցին թշնամու դէմ:

Պետրոս Ի-ի մահից (1725 թ. յունուարի 28) յետոյ Եսայի կաթողիկոսը եւ նրա զինակիցները ահազանգում էին, որ եթէ, ցարի հրամանի համաձայն, վերաբնակեցման նպատակով հազարաւոր մարդկանց տեղահանեն եւ դուրս բերեն իրենց ունեցուածքով, ապա թշնամին նրանց շուտ կը յաղթի ու կը գերեվարի տեղահանման ընթացքում:

1725 թ. փետրուարի վերջին Արցախ ներխուժած թուրքական հրոսակներին հայերը ջախջախեցին Վարանդա գաւառում (մարտի 1-ին): Թուրք երկու փաշաները սպանուեցին, իսկ երրորդը՝ գերի ընկաւ: Գերի թուրք փաշայի հարցաքննութիւնից երեւում է, որ արդէն իսկ այն ժամանակ Ռուսաստանի եւ Իրանի հետ հակամարտելիս, օսմանեան կառավարողները մոլագարօրէն համակուած պանթուրքիզմի մարդատեաց գաղափարախոսութեամբ, Հայաստանն ու հայ ազգը համարելով խոչընդոտ թուրքական զաւթումների՝ դէպի Կասպից ծովի աւազանը եւ աւելի արեւելք ճանապարհին, ծրագրել էին հայերի ոչնչացումը (Эзов, 422): Արցախում թուրքական հրոսակների ջախջախումը հաղթանակած հայերի պատասխանն էր պանթուրքիզմի ջատագովներին:

Մխիթար սպարապետի գլխաւորած ուժերը թուրքերին պարտութեան մատնեցին Կապանում՝ Հալիձորի պատերի տակ, եւ Մեղրիում: Պարսից Շահ Թահմազ II-ը միեւնոյն ժամանակ ակտիւացրեց հակաթուրքական պայքարը եւ բարիդրացիական յարաբերութիւն հաստատեց Սիւնիքի եւ Արցախի հայկական ուժերի հետ: Սակայն խանական զօրամիաւորումներն Ագուլիսի ճակատամարտում փախուստի դիմեցին: Դաւիթ Բեկը, յետ մղելով թուրքերի գրոհները, հետապնդեց մարտադաշտը լքած խաներին: Թուրքերը թարմ ուժերով յարձակուեցին հայկական ապստամբ երկրամասի վրայ: Աւան եւ Թարխան հարիւրապետերը փորձեցին ռուսական հրամանատարութեանը համոզել մերձկասպեան զօրքերը շարժելու Արցախ, սակայն՝ նորից ապարդիւն:

1728 թուականը ծանր կորուստների տարի էր: Ռաֆֆին նշել է, որ այդ տարի դաւաճանի թոյնը Դաւիթ Բեկին գերեզման տարաւ: Նոյն թուականին մահացաւ նաեւ Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը: Նրա վախճանից յետոյ որպէս Գանձասարի կաթողիկոս մնաց Ներսէսը:

Ինչպէս նշել է Ռաֆֆին, շնորհիւ հայ ազատատենչ ոգու, Արցախում հզօրացել էր «Խամսայի մելիքութիւններ» կոչուող հայկական հինգ մելիքութիւններից կազմուած անկախ վարչաքաղաքական միաւորը, որի իրաւունքները ճանաչեց Նադիր Շահը (Ռաֆֆի, հ. 9, 418): Թուրքերի դէմ պատերազմ մղող Արցախի մելիքները ուխտ արեցին անխախտ պահել միաբանութիւնը:

Յովհաննէս Հասան-Ջալալեանը 1763-ին Գանձասարի կաթողիկոս ձեռնադրուեց:

18. ՅՈՎՍԷՓ ԷՄԻՆԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

Յովսէփ Էմինը (1726–1809), ոգեւորուած Հայոց պատմութեամբ եւ տիրապետելով եւրոպական ռազմական արուեստին, որոշեց ձեռնարկել Հայաստանի ազատագրումը թուրք-պարսկական լծից:

Դեռեւս Հնդկաստանի հայկական գաղթօջախում եղած ժամանակ նա լսել էր Արցախի մելիքների իշխանութիւնների, նրանց քաջութեան եւ խիզախութիւնների մասին: Մեկնելով Անգլիա եւ այնտեղ ռազմական կրթութիւն ստանալով՝ Էմինը երկար դեգերումներից յետոյ 1766 թ. եկաւ Արցախի Գետաշէն՝ Գիւլիստանի մելիք Յովսէփի մօտ, որը մինչ այդ աչքի էր ընկել օտար նուաճողների դէմ մղուած պայքարում:

Մելիք Յովսէփի ուժերը, Էմինի մասնակցութեամբ, կասեցրին խանական յարձակումները Գետաշէնում, այնուհետեւ խաղաղութիւն կնքուեց մելիք Ադամի միջնորդութեամբ: Մելիք Յովսէփի հետ Էմինը Գիւլիստանում մնաց տասն ամիս: Մելիք Յովսէփը, անհանգստացած այն բանից, որ Էմինը շատ յայտնի անձնաւորութիւն էր, զգուշանալով հարեւան աւազակային խաներից, նրան առաջարկեց հեռանալ Գիւլիստանից:

Յովսէփ Էմինն ուղեւորուեց Գանձասարի վանք (1767 թ.), ուր նրան սիրալիր ընդունեց Յովհաննէս կաթողիկոսը (1763–1786)՝ չթաքցնելով, սակայն, իր անհանգստութիւնը նրա ժամանման հնարաւոր հետեւանքների կապակցութեամբ: Էմինը գնաց Շուշի, այնուհետեւ վերադարձաւ Գանձասար:

Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսն Էմինին ներկայացրեց իր խոհերը Հայաստանի ազատագրման մասին, սակայն պահը նպաստաւոր չհամարեց: Էմինը երեք օր անց հեռացաւ Գանձասարից եւ երկու տարի դեգերելուց յետոյ վերադարձաւ Հնդկաստան:

19. ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՆԸ ՍԻՄԷՈՆ Ա ԵՐԵՒԱՆՑՈՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Յովհաննէս Հասան-Ջալալեանը Գանձասարի կաթողիկոսական գահ բարձրացաւ ծանր ժամանակաշրջանում: Ներսէս հայրապետը թէպէտ ստորագրութիւն էր տուել, որ իրեն յաջորդ չի նշանակի, այնուամենայնիւ, Գանձակում իրեն յաջորդ էր թողել իր եղբօր թոռանը՝ Իսրայէլին:

Գանձակը զաւթած խանական իշխանութիւնը, հովանաւորելով Իսրայէլին, Գանձասարի կաթողիկոսութեանը դրել էր ծանր վիճակի մէջ, ինչը մեծ անհանգստութիւն էր առաջացրել Մայր Աթոռում: Քայլեր ձեռնարկուեցին Ս. Էջմիածնի հովանու ներքոյ Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցական գործերը կարգաւորելու համար:

Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռին բարձրանալու օրինական կարգի պահպանման գրաւականն էր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից ճանաչուելը եւ նրա հովանու տակ մնալը: Սիմէոն Ա Երեւանցի կաթողիկոսը հաստատեց Ս. Էջմիածին ժամանած Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսի կարգավիճակը: Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռի գոյութիւնը տուեալ ժամանակաշրջանում Սիմէոն կաթողիկոսը դիտում էր ոչ թէ որպէս պառակտում Ս. Էջմիածնից, այլ Մայր Աթոռի հովանա-

ւորութեան տակ Հայ Առաքելական Եկեղեցու արեւելեան թեւի պաշտպանութիւն, քանզի օտար ուժերը յոյժ քաղաքականացրել էին «Աղուանից» կաթողիկոսութեան պառակտման ընթացքը, որի ամբողջական պահպանումը Գանձասար կենտրոնով չափազանց բարդ խնդիր էր դարձել: Ռաֆֆին գրել է. «Այդ հակաթոռ Իսրայէլ կաթողիկոսը կործանեց այն մեծ շէնքը, որ Յովհաննէսը եւ Ղարաբաղի երեք մելիքները մեծ ջանքերով կառուցել էին…» (Ռաֆֆի, հ. 9, 480):

Սիմէոն կաթողիկոսը Գանձասարի կաթողիկոս Յովհաննէսին պատուիրեց միշտ հնազանդ մնալ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին: Այնուհետեւ հինգ կէտից բաղկացած կանոնադրութիւն հաստատուեց (1765 թ.), որով կանոնակարգւում էր Գանձասարի կաթողիկոսութեան տեղը Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու նուիրապետութեան մէջ: Յատկապէս նշւում էր Գանձասարի կաթողիկոսութեան ենթակայութիւնը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին (ԴՀՊ, Գ, 413):

Գանձասարի կաթողիկոսութեան կարեւորութիւնը վկայում է, որ Արցախը դարեր շարունակ մեծ տեղ է ունեցել հայոց թէ՛ քաղաքական կեանքում եւ թէ՛ եկեղեցական նուիրապետութեան մէջ: Իրօք, Արցախը եւ Ուտիքի մեծ մասը Արշակունիների թագաւորութեան անկումից (428 թ.) յետոյ պահպանել էին իրենց ինքնուրոյնութիւնը՝ ընդգրկուած լինելով հայկական պետականութեան զարգացումների մէջ (Վաչագանի թագաւորութեան, Բագրատունեաց թագաւորութեան, Զաքարեանների իշխանապետութեան, Խաչէնի իշխանութեան, Խամսայի մելիքութիւնների):

Մայր Աթոռը, կանոնադրութեամբ որոշելով Գանձասարի կաթողիկոսութեան կարգավիճակը, ելնում էր հէնց պատմական այն մեծ դերից, որ Հայ Առաքելական Եկեղեցու արեւելեան հիմնասիւնը՝ Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը ստանձնել էր հայոց հոգեւոր եւ քաղաքական հրատապ հարցերի լուծման գործում:

Սիմէոն կաթողիկոսը տեսնում էր այն պառակտիչ դերը, որ Իսրայէլն իրականացնում էր թէ՛ Հայոց Արեւելից կողմերում եւ թէ՛ Ռուսաստանի սահմաններում գտնուող համայնքներում: Սիմէոն Ա-ը, խստութիւններ կիրառելով, նաեւ մեծ զգուշաւորութիւն էր ցուցաբերում Յովհաննէս կաթողիկոսի եւ հակաթոռ Իսրայէլի միջեւ յարաբերութիւնները կարգաւորելիս: Օտար ուժերի միջամտութեամբ «Աղուանից» Աթոռի երկփեղկման խորացման պայմաններում անհրաժեշտ էր իրավիճակը պահել հսկողութեան տակ եւ, հնարաւորութեան դէպքում, առաջ մղել ու բաց կերպով հովանաւորել Գանձասարի կաթողիկոսութեանը: Յովհաննէս կաթողիկոսը Հասան-Ջալալեանների փառապանծ տոհմից էր եւ իր պապերի հոգեւոր-ազգային արժէքների կրողը: Յովհաննէս կաթողիկոսը մեծաթիւ կողմնակիցներ ունէր նաեւ Գանձակում:

Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը Հայ Առաքելական Եկեղեցու արեւելեան պատուարն էր դարձել, եւ Սիմէոն կաթողիկոսն ամէն կերպ ջանում էր Յովհաննէս կաթողիկոսին պաշտպանել Գանձակը զաւթած խանի ու նրա հովանու տակ գործող Իսրայէլի նենգութիւններից:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմէոն Երեւանցու վարած եկեղեցական քաղաքականութիւնն ամրացնում էր Հայ Առաքելական Եկեղեցու ազգային հիմքերը եւ ուղղուած էր Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցական թեմերի ազգային էութեան

պահպանմանը եւ, ընդհանրապէս, դրանց գոյութեան երաշխիքների ամրապնդմանը:

20. ԱՐՑԱԽԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆԵՐՈՒԺԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԾՐԱԳՐՈՒՄ

1768–1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը նոր յոյսեր ներշնչեց հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նուիրեալներին:

Արցախի մելիքներից մէկի գլխաւորութեամբ Հայոց թագաւորութեան վերականգնումն էր նախատեսում Աստրախանում հաստատուած, մետաքսի ձեռնարկատէր ու նաւաշինարար Մովսէս Սարաֆեանի՝ 1769 թ. կազմած եւ Ռուսաստանի արտգործնախարարութեան կոլեգիային ներկայացրած ծրագիրը:

Մշոյ Ս. Կարապետի վանահայր Յովնանը քայլեր էր ձեռնարկում Արեւմտեան Հայաստանում օսմանեան լծի դէմ հայերի ապստամբութեան կազմակերպման ուղղութեամբ (ՀԺՊ, IV, 203):

Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում Շահամիր Շահամիրեանի (1723–1797) գլխաւորած հնդկահայ հայրենասէր գործիչների ծրագրի համաձայն՝ հայ ժողովուրդը օտար լծից կարող էր ազատագրուել ապստամբութեան միջոցով, որը գլխաւորելու էին Արցախի մելիքներն ու Ս. Էջմիածնի հոգեւորականութիւնը: Խումբը նամակագրութիւն ունէր Արցախի մելիքների, Սիմէոն Ա կաթողիկոսի, վրաց Հերակլ II թագաւորի եւ այլ պետական, հոգեւոր ու քաղաքական գործիչների հետ:

Յակոբ Շահամիրեանի «Որոգայթ փառաց» գիրքը (1773 թ.) շարունակեց եւ հրատարակեց (1788/89 թթ.) նրա հայրը՝ Շահամիր Շահամիրեանը: Այն մտածուած էր որպէս ապագայ անկախ Հայկական Հանրապետութեան Սահմանադրութիւն (Համբ.):

Ռուս-թուրքական 1774 թ. պայմանագրով զգալիօրէն ամրապնդուեցին Ռուսաստանի դիրքերը Սեւ ծովի տարածաշրջանում, ինչը խթանեց Ռուսական կայսրութեան արեւելեան քաղաքականութիւնը:

1780 թ. յունուարին Պետերբուրգում իշխան Գէորգի Պոտեմկինի, ականաւոր զօրավար եւ ռազմագիտութեան տեսաբան, գեներալ-պորուչիկ (յետագայում գեներալիսիմուս) Ալեքսանդր Սուվորովի, Յովսէփ արք. Արղութեանի եւ հայ նշանաւոր գործիչ, իշխան Յովհաննէս Լազարեանի (Եղիազարեան) մասնակցութեամբ տեղի ունեցաւ խորհրդակցութիւն, ուր հայ հոգեւոր եւ աշխարհիկ գործիչները Պոտեմկինին հայերէն մի հին քարտէզի վրայ ցոյց տուեցին Հայաստանի սահմանները եւ արծարծեցին Մեծ Հայքի պետութեան վերականգնման հարցը (Յովս., 510–512, Օրմ., Բ, 3702):

Յովհաննէս Լազարեանի՝ յունուարի 10-ին Ալեքսանդր Սուվորովին յանձնած տեղեկագրի համաձայն՝ Հայաստանի ազատագրումը կարելի էր իրականացնել հայերից մէկի ղեկավարութեամբ, որը հաստատուելու էր Դերբենդում: Նա ռուսական ուժերի օգնութեամբ ազատագրելու էր Շամախին եւ Գանձակը, ապա Արցախից նրան կը միանային շատ հայեր: Այդ միացեալ ուժերով նա կ'ազատագրէր Երեւանը եւ միւս քաղաքները: Արեւելեան, այնուհետեւ՝ Արեւմտեան Հայաստանը, ազատագրուելով պարսկական եւ թուրքական լծից, մտնելու էին ռուսական գերիշխանութեան տակ: Հայերն իրենց միջոցներով պահելու էին 15–20 հազար, իսկ պատերազմի ժամանակ՝ 60 հազար զօրք, որն անհրաժեշտութեան դէպքում կարելի էր ուղղել թուրքերի կամ այլ թշնամիների դէմ (Ио., 23): Այդ տեղեկագիրը Եկատերինա

II կայսրուհուն ներկայացնելուց յետոյ Սուվորովը մեկնեց Աստրախան, որտեղ ձեռնամուխ եղաւ արշաւանքի նախապատրաստմանը: Այդ նպատակով նա կապեր հաստատեց Արցախի մելիքների հետ, սակայն ռուսական արշաւանքը յետաձգուեց:

21. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՀԱՅՐԵՆԱՆՈՒԷՐ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսը 1783 թ. յունուարի 22-ին Եկատերինա II-ին ուղղած խնդրագրում «Ղարաբաղի եւ Խամսայի հայերի» անունից թախանձագին խնդրում էր Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ վերցնել անհաւատների ձեռքից տառապող բազում քրիստոնեաներին եւ յատկապէս հայութեանը: Եկատերինա II կայսրուհին խոստացաւ «յարմար պարագայում» Ղարաբաղի (Արցախ) մարզը, «որը կազմուած է հայերից, յանձնել ազգային կառավարման եւ այդ միջոցով Ասիայում վերականգնել քրիստոնէական պետութիւնը» (APO, IV, 209, 241):

Տ. Յովսէփ արք. Արղութեանը Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսին եւ Արցախի մելիքներին 1783 թ. օգոստոսին գրած նամակում հաստատապէս հաւաստիացնում էր ռուսական զօրքի արշաւանքի կայանալու մասին, նոյնիսկ քննարկում էր նախատեսուող պարէնի մատակարարման գները:

Ռուսական արշաւանքի մասին լուրը ազատագրման յոյսեր էր ներշնչել նաեւ Երեւանի բնակչութեանը: Այդ շարժման նշանաւոր դէմքերից մէկը՝ մեծահարուստ Ստեփան Տէր-Սահակեանը կամ, ինչպէս անուանում էին նրան, «Արարատեան դեսպանը», 1783 թ. աշնանը մեկնում է Արցախ, տեղեկանում մելիքների ռազմական ուժերի մասին եւ դեկտեմբերին ռուսական հրամանատարութեանը յայտնում, որ նրանց տրամադրութեան տակ կայ 5000 մարդուց բաղկացած զօրք, ինչպէս նաեւ պարէնի բաւարար պաշար (ՀԺՊ, հ. IV, 224):

1784 թ. գարնանը ռուսական զօրքերը, չնայած որ պատրաստ էին արշաւանքին, Եկատերինա II-ի հրամանով կրկին յետ կանչուեցին:

Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսի՝ 1784 թ. մայիսի 14-ին գեներալ Պ. Ս. Պոտեմկինին գրած նամակից երեւում է, որ սպասուող օգնութեան ուշացումը յուսահատութեան տեղիք էր տուել հայ բնակչութեան մէջ (APO, IV, 305–306):

Մադրասի հայ հայրենասէրների կապը Ռուսաստանի հայ համայնքի եւ Արցախի մելիքների ու Գանձասարի կաթողիկոսի հետ չընդհատուեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Ա Կարնեցու (1780–1799) օրոք: Ժամանակի բերումով՝ յարաբերութիւնները շեշտակիօրէն զգուշութեան երանգ էին ստացել:

Իբրահիմ խանը, խաղաղութեան դաշնագիր կնքելու պատրուակով, որոշ հայ մելիքների «հրաւիրում» էր իր կողմից բռնազաւթուած Շուշի բերդը եւ դաւադրաբար ձերբակալում նրանց:

Գանձասարի վանքի վրայ կախուած էր թշնամու կողմից աւարի ու կողոպուտի ենթարկուելու սպառնալիքը, որը կասեցուեց հայ քաջերի ջանքերով:

Որոշ ժամանակ անց Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսին դաժանօրէն սպանեցին նենգ Իբրահիմ խանի հրամանով, իսկ Գանձասարի վանքը մատնեցին աւարի ու կողոպուտի:

Գանձասարի վանքի գաւթի հարաւ-արեւելեան կողմում, մեծ եւ տափակ, երեսին գաւազանի պատկերով տապանաքարի վրայ արձանագրուած է. «Այս է տապան Յոհաննէս Աղուանից կ[ա]թ[ո]ղ[ի]կ[ո]սին, որ է յազգէն Ջալալ Դօլին: Թվ[ին] :ՌՄԼԵ: (1786)» (ԴՀՊ, Ա, 19):

Հայ մելիքները գաղտնի բանբերների միջոցով տեղեկանում են, որ Բուռնաշով զօրապետը 4 հազարանոց ռուսական զօրքով գալիս է Արցախ:

Իբրահիմ խանը եւ նրա յանցակիցները, նոյնպէս տեղեկանալով այդ մասին, իրենց գործած չարիքների հետքերը վերացնելու նպատակով, որոշում են ամէն գնով ձեռք բերել Գանձասարի վանքի կաթողիկոսական դիւանի եւ հնադարանի բոլոր թղթերն ու ձեռագրերը (Ռաֆֆի, հ. 9, 483): Ուստի խանը, մի կողմից, զօրք է հաւաքում դիմակայելու Գանձակի (Ուտիքում) եւ Արցախի ուղղութեամբ շարժուող Բուռնաշովի գլխաւորած ռուսական զօրքին, իսկ միւս կողմից՝ զինուորներ է ուղարկում Գանձասար՝ փորձելով յափշտակել յիշեալ փաստաթղթերը:

Շուտով յայտնի է դառնում, որ Սարգիս եպիսկոպոսը, իր վեց եղբայրների հետ միասին, բանտարկուած է Շուշիում: Պատճառը՝ Իբրահիմը պահանջում էր իրեն յանձնել հայերի եւ ռուսների միջեւ եղած պաշտօնական գրութիւնները: Արցախի հայորդի քաջերը նոյն օրը մտնում են Շուշի, յարձակում գործում ու հրդեհում խանի ապարանքը՝ազատելով ձերբակալուածներին:

Իսկ երբ Գանձասարի հնադարան-մատենադարանի վրայ վտանգ է կախւում, մելիքները բոլոր ձեռագրերը վաղօրօք բաժանում են երեք մասի ու թաքցնում տարբեր տեղերում: Գանձասարի ձեռագրերի եւ թղթերի մի մասը հայրենասէր մելիքները թաքցնում են Գանձասարի եւ Խութավանքի մէջտեղում գտնուող մի քարայրում, երկրորդ մասը՝ Ջրաբերդի մի ստորերկրեայ եւ անյայտ քարայրում, իսկ երրորդը՝ Գիւլիստան գաւառի Հոռեկայ վանքի մօտակայքում (Բէկն., 89, ԴՄ, 14.): Հայոց վանքերում պահուող ձեռագրերի եւ դրանց անհետացման նոյնպէս մի օրինակ է Սաղմոսա-

վանքի (Արագածոտն գաւառում) գրատան եւ այն ժամանակաշրջանի համար բաւական հարուստ մատենադարանի ճակատագիրը (ՀՀԳ, 25):

Արցախի հայոց պաշտպանական ուժերը Տրտու գետի կիրճի ճակատամարտում ջախջախում են Գանձասարի վրայ շարժուող Իբրահիմ խանի աւազակային զօրքը:

22. ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼԵԱՆԸ

Ականատես լինելով Իբրահիմ խանի վայրագութիւններին՝ հայրենասէր մելիքները խիզախ քայլերի դիմեցին Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբօրը՝ Սարգիս եպիսկոպոս Հասան-Ջալալեանին եւ վանքի միաբաններին օգնելու համար: Գանձասարի վանքի վրայ Իբրահիմի յարձակման ժամանակ հայերը կարողացել էին թաքցնել վանքի գանձերի մի մասը միայն, որովհետեւ Սարգիս եպիսկոպոսի հեռանալը շատ արագ էր կատարուել:

Սարգիս եպիսկոպոսի եղբայրները՝ Դանիէլ Բեկը եւ Ջալալ Բեկը բազում քաջագործութիւններից յետոյ գաղտնի եկան Գանձասարի վանք, որպէսզի վանքի թաքցրած կայքերը դուրս հանէին եւ տեղափոխէին Գանձակ, բայց նրանք հակաթոռ Իսրայէլի մատնութեամբ յայտնուեցին Իբրահիմ խանի դահիճների ձեռքում, որոնք նրա հրամանով դաժանօրէն սպանեցին նրանց. «Ջալալ Բեկի գլուխը կտրեցին, իսկ Դանիէլ Բեկին կենդանի տարան խանի մօտ… Մի քանի օրից յետոյ նրան բանտից դուրս բերելով՝ հրամայեց մաս-մաս կտրատել… Իբրահիմ խանը դաւաճան (Իսրայէլ) կաթողիկոսին մատուցած ծառայութիւնների համար… տուեց Ամարասայ վանքը եւ Ղարաբաղի վրայ հովիւ կարգեց: Այդ ժամանակ Երից-Մանկանց վանքում փոքր Սիմոն անունով մէկը կաթողիկոս էր: Եւ այսպէս Ղարաբաղում երկու կաթողիկոսներ կային…» (Ռաֆֆի, հ. 9, 491–494): Ահաւոր ոճրագործութիւններից յետոյ Իբրահիմը կողոպուտի ենթարկեց Գանձասարը:

Գանձակում 1794 թ. Հայոց Արեւելից կողմանց եպիսկոպոսները Սարգիս եպիսկոպոսին Գանձասարի կաթողիկոս ընտրեցին: Ժողովուրդը նրան անուանել էր «Կենդանի նահատակ»՝ դեռեւս իր եպիսկոպոսութեան ժամանակ Իբրահիմ խանից կրած տառապանքների համար: Սարգիս կաթողիկոսին ժողովուրդը սիրում եւ յարգում էր:

XVIII դ. վերջում – XIX դ. սկզբին տեղի ունեցած պարսից արշաւանքների հետեւանքով երկիրն աւերւում էր, եւ էլ աւելի էր ծանրանում ժողովրդի վիճակը: Արցախից տեղի ունեցած արտագաղթի տխուր իրողութեան մասին են վկայում Ռուսական կայսրութեան փաստաթղթերը: Անկայուն եւ վտանգաւոր վիճակ էր ստեղծուել կեանքի թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ եկեղեցական ոլորտներում: Մինչ Գանձասարի Սարգիս կաթողիկոսը որպէս վանահայր գտնուում էր Հաղբատում, «Աղուանից» կաթողիկոսութիւնում միանձնեայ «տնօրինում էր» հակաթոռ Իսրայէլը:

1804-ին սկսուեց Ռուս-պարսկական պատերազմը: Ռազմական գործողութիւններն ընթացաւ Ռուսական կայսրութեան առաւելութեամբ: 1806 թուականին հայերի մի մասը վերադարձաւ հայրենի Արցախ աշխարհի գաւառները: Պատերազմն աւարտուեց 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Գիւլիստանում կնքուած պայմանագրով, որով Պարսկաստանը ճանաչեց հայկական հիւսիսարեւելեան որոշ տարածքների (Լոռի, Փամբակ, Զանգեզուր, Արցախ, Ուտիքը Գանձակով), ի թիւս այլ երկրամասերի եւ քաղաքների, անցումը Ռուսական կայսրութեանը:

Գանձասար վերադարձած Սարգիս կաթողիկոսը եւ նրա եղբօր՝ Դանիէլ Բեկի որդի Բաղդասար վարդապետը բարեկարգեցին Արցախի վանքերը ուսումնարաններով ու նորոգումներով եւ համալրեցին միաբաններով ու վանահայրերով:

Սակայն Մեհդի-ղուլի խանի գաղտնի թելադրանքով Արցախում շարունակւում էին մարդասպանութիւնները, գողութիւններն ու աւարառութիւնները: Իսկ կայսերական իշխանութիւնները յանցագործ խանին անպատիժ էին թողնում: Ինչպէս նշուել էր 1814 թ. Գանձասարի գաղտնի ժողովի որոշումներում, այդ ամէնը խիստ բացասաբար անդրադարձաւ Արցախի կեանքի բոլոր ոլորտների վրայ, ինչն արտա-

քին միջամտութեան պայմաններում խարխլում էր Գանձասարի կաթողիկոսութեան հիմքերը (Բէկն., 312):

1814 թ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Եփրեմ Ա Ձորագեղցու (1809–1831) կողմից Հայ Առաքելական Եկեղեցու Տփղիսի (Թիֆլիս) հոգեւոր թեմի առաջնորդ նշանակուած Ներսէս Աշտարակեցու եւ Ռուսական կայսրութեան պաշտօնական ներկայացուցիչների միջեւ բանակցութիւնների արդիւնքում վերացուեց Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը, իսկ Սարգիս կաթողիկոսը 1815 թ. պաշտօնապէս յայտարարուեց Գանձասարի կամ Արցախի արքեպիսկոպոս կամ մետրոպոլիտ: Այսպէս վերացուեց Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը:

Սարգիս Հասան-Ջալալեանն իրեն օգնական եւ յաջորդ պատրաստելու համար իր եղբօրորդի Բաղդասարին ուղարկեց Էջմիածին, ուր Եփրեմ կաթողիկոսը նրան եպիսկոպոս ձեռնադրեց: Բաղդասար եպիսկոպոսը ստորագրեց երդմնագիր՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցուն եւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին հաւատարմօրէն ծառայելու մասին:

Ռուս-պարսկական Թուրքմենչայի (1828 թ. փետրվարի 10) պայմանագրով Ռուսական կայսրութեան սահմանագիծը հարաւում հասցուեց մինչեւ Արաքս գետը, եւ Պարսկաստանը պաշտօնապէս ճանաչեց Երեւանի ու Նախիջեւանի «խանութիւնների» եւ Օրդուբադի (Որդուատ) գաւառի միացումը Ռուսական կայսրութեանը:

1828 թ. դեկտեմբերի 19-ին վախճանուեց Գանձասարի նախկին կաթողիկոս Սարգիս արք. Հասան-Ջալալեանը:

23. ԲԱՂԴԱՍԱՐ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼԵԱՆ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Բաղդասար մետրոպոլիտի գործունէութիւնը բարձր գնահատելով՝ Լէոն գրել է, որ նրա «շինարար ջանքերը երբեք չեն ընդհատուում եւ

նրանք մեծագոյն մասամբ նուիրուած են Գանձասարի վանքին, որ մի տեսակ նուիրական պաշտամունք էր նրա համար: Մետրոպոլիտը միաժամանակ միջոցներ էր գտնում եւ չգտած ժամանակ էլ իր սեփական միջոցներն էր ծախսում այն ամէն բարեզարդութիւնների համար, որոնք հարկաւոր էին Գանձասարը բարձրացնելու եւ նախկին հռչակին մօտեցնելու համար: Մանաւանդ շատ էր աշխատում, որ Հասան-Ջալալեանների հռչակաւոր վանքը դառնայ մտաւոր գործունէութեան եւ դաստիարակութեան կենտրոն» (Լէո, 1914 թ., 99–114):

Խութայ վանքից վար՝ Թարթառ գետի ձախ ափին գտնուող մի քարայրում, XIX դարի 30-ական թուականներին մի որսորդ գտաւ վերոյիշեալ թաքցուած ձեռագրերի մի մասը եւ ցոյց տուեց Բաղդասար մետրոպոլիտին ու պարգեւ ստացաւ: Գտնուած որոշ ձեռագրերի թուարկումը վկայում է, թէ որքան հարուստ են եղել Գանձասարի կաթողիկոսական դիւանը եւ հնադարանը[7]:

Մետրոպոլիտը մեծ հոգատարութիւն էր ցուցաբերում թեմի վիճակը բարելաւելու համար: Նրա ջանքերով Գանձասարի, Խաթրայ, Ս. Յակոբայ եւ Ամարասի վանքերին վերադարձուեցին նրանցից բռնազաւթուած հողային տիրոյթները: Ռաֆֆին բարձր է գնահատել Բաղդասարի այս ձեռնարկումը: Ներսէս Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսի (1843–1857) հրամանով, Բաղդասար մետրոպոլիտի ղեկավարութեամբ ստեղծուեց մի յանձնախումբ, որը հաշուառման ենթարկեց Արցախի վանքապատկան կալուածները եւ կազմեց դրանց ցուցակը, որում առաջինը բերուած են Գանձասարի վանքապատկան կալուածները: Բաղդասար մետրոպոլիտը իր ուշադրութեան կենտրոնում էր պահում նաեւ Ամարասի, Խութայ, «այնինքն է վանքն Դաթէի (Դադի)» եւ Ս. Յակոբայ վանքերի կալուածները (Լէո, 1914 թ., 132–135, 175):

Բաղդասար մետրոպոլիտի օրօք կրթական գործն աշխուժացում ապրեց Շուշիում եւ Գանձասարում, որի ուսումնարանն առանձնապէս աչքի ընկաւ հայկաբան քահանաներ պատրաստած Յովսէփ վարդապետի ջանքերով:

Հայ Եկեղեցու արեւելեան կողմերի պահպանման հոգածութիւնից էր բխում Բաղդասար մետրոպոլիտի ձգտումը՝ բարձր տեսնել Գանձասա-

ը, միեւնոյն ժամանակ սերտ կապի մէջ լինել Ս. Էջմիածնի հետ:

Բաղդասար մետրոպոլիտը վախճանուեց 1854 թ., ինչը մեծ վիշտ պատճառեց Արցախի ամբողջ բնակչութեանը:

Գանձասարի վանքի գաւթի հարաւ-արեւելեան կողմում գտնուող մեծ՝ երեսին գաւազանի պատկերով տապանաքարի վրայ արձանագրուած է. «Այս է տապան մետրապոլտին, Բաղտասարայ Մեծի Արհին... յազգէն Ջալալ Մեծ իշխանին տեառն Արցախական աշխարհին: Թուին :ՌՅԳ: Գ յուլիսի»:

24. ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔ. ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼԵԱՆ

XIX դարի երկրորդ կէսին Արցախի թեմի առաջնորդի խնդիրը բարդ ընթացք ստացաւ, ինչը զգալիօրէն պայմանաւորուած էր Հասան-Ջալալեանների տոհմից ժառանգական կարգի խախտմամբ: Վիճակը յատկապէս անկայուն էր Բաղդասար մետրոպոլիտի մահուանը յաջորդած տարիներին: Ըստ Լէոյի՝ «մեզ ծանօթ երկու եկեղեցական դպրոցները – Ամարասի եւ Գանձասարի, փակուած էին, իսկ նորերը բաց անելու հնարաւորութիւն չկար, յարմար շինութիւններ չլինելու պատճառով» (Լէո, 1914 թ., 277):

Գէորգ եպս. Վեհապետեանի եւ նրա յաջորդների կարճատեւ պաշտօնավարութիւնը անտէրունչ վիճակի մէջ էր գցել թեմական կեանքը, եւ Շուշիի անհանգստացած բնակիչները դիմել էին Մատթէոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսին (1858–1865)՝ խնդրելով թեմական առաջնորդ նշանակել Սարգիս արք. Հասան-Ջալալեանին:

Գէորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսին (1866–1882) ուղղուած վաւերագրում բարձր են գնահատում Արցախի թեմի առաջնորդ Սարգիս արք. Հասան-Ջալալեանի արժանիքները՝ հաշտարարական եւ միաւորչական ջանքերի հետ մէկտեղ մշակութային կեանքի աշխուժացման գործում, մասնաւորապէս՝ Շուշիում դպրոցաշինութեան եւ Գանձասարում վանքի վերանորոգման աշխատանքների առումով: Արցախի ազգային հոգեւոր դպրոցի գործերն առաջընթաց ապրեցին (ՎՀԵՊ, Թ, 321):

Սարգիս արքեպիսկոպոսի հեղինակութիւնն այնքան բարձր էր Մայր Աթոռում, որ Գէորգ Դ կաթողիկոսը, օսմանեան թշնամական եւ պառակտիչ քաղաքականութեան հետեւանքով արեւմտահայութեան առջեւ ծառացած ազգային-եկեղեցական խնդիրներով անհանգստացած, նրան վստահեց Կ. Պոլիս գնալու դժուարին առաքելութիւնը (1868 թ. հոկտեմբեր): Սարգիս արքեպիսկոպոսը Կ. Պոլսից Հայրենիք վերադարձաւ 1869 թ. կէսին: Ինչպէս հետեւում է Գէորգ Դ-ին ուղղուած յայտարարութիւնից, նա յաջողութեամբ էր կատարել իրեն տրուած յանձնարարութիւնը: Այդ մասին էր վկայում նաեւ օսմանեան իշխանութիւնների թշնամական վերաբերմունքը հայ հոգեւորականի այցի նկատմամբ:

Սրտառուչ է Գէորգ Դ կաթողիկոսի շնորհակալական խօսքը Սարգիս արքեպիսկոպոսին՝ նրա ուղարկած նուէրի՝ գրասեղանի ծաղկանկար ծածկոցի համար: Վեհափառը խնդրում էր Ս. Էջմիածնի յատակների եւ նորաշէն պահարանների համար ուղարկել նաեւ կարպետներ, գորգեր ու ծածկոցներ: Սա վկայում է Արցախի գորգագործութեան եւ ձեռագործ արուեստի բարձր մակարդակի մասին:

Տ. Սարգիս արքեպիսկոպոսը մատաղ սերնդին կրթութիւն տալու համար իր թոշակի մի մասը յատկացնում էր աշակերտների ուսուցմանը:

1876 թ. յուլիսին Գէորգ Դ կաթողիկոսին ներկայացրած խնդրագրով նա, իր ծերութեան ու երկարատեւ հիւանդութեան պատճառով, վեհափառից խնդրում էր իրեն ազատել պաշտօնից եւ իր փոխարէն նշանակել առողջական լաւ վիճակ ունեցող առաջնորդի:

Շուշի քաղաքի հասարակութիւնն այնքան բարձր էր գնահատում Սարգիս արքեպիսկոպոսի արժանիքները, որ առաջարկում էր նրա մահից յետոյ Գանձասարի վանքում «արժանաւոր մահարձանաւ պատուել զդամբարան նորա» (ՎՀԵՊ, Թ, 333):

25. ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

Տ. Սարգիս արքեպիսկոպոսը թէպէտ որոշ ժամանակ մնաց Արցախի թեմակալի պաշտօնում, սակայն այդ ընթացքում, սկսած 1875 թ. երկրորդ կէսից, Արցախի թեմում փոխանորդի պաշտօնն ութ ամիս վարեց Գէորգ վարդապետ Սուրէնեանցը: Երբ Սուրէնեանցը հեռացաւ Շուշի քաղաքից, Ս. Էջմիածնի Սինոդը նրա փոխարէն նշանակեց Արիստակէս վարդապետ Սեդրակեանին, որի օրօք Արցախի թեմական եւ միւս դպրոցներն առաջընթաց ապրեցին: Գէորգ Դ-ը 1877 թ. փետրուարի 5-ի կոնդակով Արիստակէս վարդապետին լանջախաչ շնորհեց: Ինչպէս նշել է Լէոն, «Ժամանակի ոգին ըմբռնող այդ հոգեւորականը, չնայած իր սահմանափակ իշխանութեան եւ անհաստատ պաշտօնական դրութեան, խիզախ կրթական ձեռնարկութիւնների հետամուտ եղաւ եւ ունեցաւ կատարեալ յաջողութիւն: Նա արդէն հիմք էր դրել ժողովրդական լայն կրթութեան, հաստատելով թեմական տեսչութիւն... Նրա փոխանորդութեան ժամանակը ամենայն իրաւամբ Շուշու հասարակական կեանքի փայլուն շրջաններից մէկն է կազմում... Դա 1877–1878 թուականների ռուս-թուրքական պատերազմներին հետեւած զարմանալի ժամանակն էր: Հայոց հարցը կենտրոնն է այն լայն շարժման, որ ծաւալուած է ամբողջ հայութեան մէջ...» (Լէո, 1914 թ., 398–404):

Գրող Ղազարոս Աղայեանը, դպրոցական գործիչ Ալեքսանդր Յովհաննիսեանը, թեմական տեսուչ Յովհաննէս Տէր-Գրիգորեանը, ամէնքը աջակցութիւն էին գտնում Արիստակէս վարդապետի մօտ: 1880 թ. ապրիլի վերջին նա գնաց Էջմիածին եւ այլեւս չվերադարձաւ, ինչը մեծ հարուած էր յատկապէս Շուշի քաղաքի դպրոցների համար:

1881 թ. փետրուարին թեմի առաջնորդ նշանակուեց Կարապետ վարդապետ Այվազեանը:

Վանական կալուածների շուրջ պարբերաբար վէճեր էին լինում,

բայց դրանք առաւել սուր բնոյթ ստացան 1877–1885 թթ., երբ սահմանաչափութիւններ էին կատարւում Ս. Յակոբայ վանքի, Գանձասարի, մասամբ եւ Խութայ (Խօթայ) վանքի կալուածներում: Այս գործը հետաքննելու համար Գանձասար էր ժամանել Արցախի Հայոց թեմական դպրոցի հոգաբարձութեան փաստաբանը: Վերը նշուած ժամանակամիջոցում, ի թիւս այլ կալուածների, յատկապէս «Գանձասարին պատկանածներից, դատարանով հաստատուեցին վանքերի վրայ իբրեւ անվէճ սեփականութիւն»:

Մակար եպս. Բարխուտարեանցը, հետազօտելով Գանձասարի ճարտարապետութիւնը եւ վիմագիր արձանագրութիւնները, ցաւով նշել է, որ բարոյապէս եւ նիւթապէս քայքայւում էր աննման վանքը, ամիսներով ժամ չէր ասւում վանքում, քանզի ոչ կարդացող կար, ոչ դպրոց, ոչ միաբան: Վանական կեանքի ծանր վիճակի հետ Արցախի թեմում շարունակում էր դժուարութիւններ ապրել նաեւ ուսումնական գործը (Բարխ., 254), որը չբարելաւուեց նաեւ XIX դարի վերջին տասնամեակներում:

26. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՀՈԳԱԾՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԻ ԵՒ ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ՎԱՆՔԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցին (1892–1907 թթ.)՝ Խրիմեան Հայրիկը, 1894 թ. հոկտեմբերին Անտոն վարդապետ Վարդազարեանցին կարգեց Գանձասարի վանքի վանահայր (ՎՀԵՊ, Թ, 383):

Խրիմեան Հայրիկը թուրքական ջարդերից արեւմտահայութեանը վրայ հասած ողբերգութեան տարիներին, հայ ազգի համար ստեղծուած այդ ծանր պայմաններում (ՎՀԵՊ, 98, Կոստ., 378–395) բազում ջանքեր էր գործադրում Արեւմտեան Հայաստանից բռնագաղթուած հայրենակիցներին օգնելու եւ նրանց հայրենի օջախները վերադարձնելու, վանքերին եւ որբանոցներին օգնութիւն ցուցաբերելու, Սասուն-Մուշի տուժած հայութեանը դրամական միջոցներ ուղարկելու համար:

Այդ ամէնի հետ մէկտեղ, Խրիմեան Հայրիկը մեծ ուշադրութիւն էր դարձնում նաեւ Գանձասարի վանքին: Նրա նշանակած վանահայրը բազմաթիւ դժուարութիւնների էր հանդիպել իր գործունէութեան ընթացքում եւ 1896 թ. սեպտեմբերին կաթողիկոսից խնդրում էր իրեն ազատ արձակել վանահայրական պաշտօնից: Սակայն Խրիմեան Հայրիկը Անտոն վարդապետին յաջորդ տարուայ սկզբներին յատուկ կոնդակով վերականգնում է նախկին պաշտօնում (ՎՀԵՊ, Թ, 384):

Արցախի թեմի եկեղեցիների եւ յատկապէս Գանձասարի վանքի նկատմամբ Խրիմեան Հայրիկի ցուցաբերած հոգածութիւնը բարձր է գնահատել նրա ժամանակակից Մաղաքիա արք. Օրմանեանը՝ գրելով, որ դէպի Սիւնիք եւ Արցախ կատարած իր հովուապետական այցելութեան ժամանակ Մկրտիչ Ա Խրիմեանը Տաթեւն ու Գանձասարը եւ բազմաթիւ այլ վանքեր տեսաւ եւ զբաղուեց նրանց նշանակութեամբ, անցեալով ու ներկայով (Օրմ., Գ, 5752):

Խրիմեան Հայրիկը, իր ուշադրութեան ներքոյ պահելով ամբողջ Ար-

ցախի թեմը, մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկեց ի նպաստ Գանձասարի: Խրիմեան Հայրիկը մտահոգուած էր նաեւ որոշ վանքապատկան շինութիւնների՝ վարձով տրուած լինելու փաստով:

Վեհափառ Հայրապետը մտահոգուեց նաեւ գոլիցինեան վարչարարական գործողութիւններից հարուած կրած, հայոց կրթական գործի մասը կազմող Արցախի թեմական դպրոցի դառը ճակատագրով: Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետ եւ ռազմական օկրուգի զօրքերի հրամանատար իշխան Գոլիցինի նախաձեռնութեամբ, դպրոցներն ու նրանց մատակարարութիւնը 1898 թ. փոխանցուեցին Ռուսական կայսրութեան պետական պաշտօնէութեանը: Խրիմեան Հայրիկը ջանք չէր խնայում վերականգնելու Արցախի թեմական դպրոցի իրաւունքները ի թիւս հայկական միւս դպրոցների:

Այդ ժամանակաշրջանում Անտոն վարդապետը բարեխղճօրէն կատարում էր իր պարտականութիւնները Գանձասարի վանքում:

Ցարական կառավարութեան՝ Հայ Եկեղեցու կալուածների եւ ունեցուածքի բռնագրաւման մասին 1903 թ. յունիսի 12-ի օրէնքի հետեւանքով եկեղեցակրթական գործերին վրայ հասան աղէտալի ժամանակներ, որոնք աւարտուեցին 1905 թ. օգոստոսի 1-ին, երբ այդ օրէնքը վերացուեց:

Հայոց Հայրապետ Մկրտիչ Ա-ի օրհնութեամբ 1906 թ. սեպտեմբերին Շուշիում հիմնուեց որբանոց-դպրոց այն հայ երեխաների համար, որոնք ծնողակորոյս էին (ՎՀԵՊ, Թ, 449–454) (1904–1906 թթ. Արցախ ներխուժած «կովկասեան թաթարների» գործած կոտորածների հետեւանքով):

1907 թ. հոկտեմբերի 28-ին վախճանուեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա-ը: Մկրտիչ Ա-ի աճիւնը հողին յանձնուեց Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի մուտքի մօտ՝ Ներսէս Ե Աշտարակեցու գերեզմանի կողքին:

27. ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԻ ՀԱՄԱԽՈՀՈՒԹԻՆԸ «ՊՈԼՈԺԵՆԻԷԻ» ԴԷՄ ՇԱՐԺՄԱՆԸ

1908 թ. սեպտեմբերի 21-ին տեղի ունեցաւ Երեւանի թեմի ծխական համայնքների ընդհանուր ժողովը, որն արձանագրեց, որ հայոց եկեղեցական բարձրագոյն վարչութեան կենտրոնը՝ իր գոյութեան ընթացքի ամէնից անշուք վիճակում էր: Ազգային Եկեղեցու այդպիսի դրութեան պատճառ համարուեցին գործող վարչական համակարգի այն հիմնական պակասութիւնները, որոնք հետեւանք էին 1836 թ. «Պոլոժենիէի» («Կարգադրութիւն»): Դրա պատճառով ժողովուրդը զրկուել էր եկեղեցական վարչական գործերին մասնակցելու իրաւունքից, որ յանձնուել էր բացառապէս հոգեւորականներից բաղկացած սինոդին, հոգեւոր կառավարութիւններին (կոնսիստորիաներին) եւ գործակալներին: Որոշուեց Երեւանի թեմի հայոց ձայնը տալ Մատթէոս արք. Իզմիրլեանին՝ իբրեւ կաթողիկոսական առաջին թեկնածուի:

Արցախի թեմական ժողովի որոշումն ընդունուեց Երեւանի թեմի ժողովի բանաձեւի ոգով:

1908 թ. նոյեմբերի 1-ին Մատթէոս Բ Իզմիրլեանն ընտրուեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1908–1910): Նոյն օրը Ս. Էջմիածնում կայացած Ազգային-եկեղեցական ժողովը յանգեց այն եզրակացութեան, որ հայ ժողովուրդն իր ազգային նուիրապետութիւնը կենսունակ, բարեկարգ եւ ազգային կեանքի պահանջներին համապատասխան պայմանների մէջ դնելու համար հրամայական պահանջ է համարում իր Եկեղեցու ժողովրդավարական ոգու եւ լայն ընտրական սկզբունքների համեմատ կարգաւորել եկեղեցական վարչութիւնը (ՎՀԵՊ, Ը, 159–162):

28. ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ՎԱՆՔԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՆԸ XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄԵԱԿՈՒՄ

XX դարի սկզբում Գանձասարի վանքը հիմնականում ինքը պէտք է հոգ տանէր իր տնտեսական կարիքների մասին: Վանքապատկան տնտեսութիւնը ներառում էր նոր առեւտրաարդիւնաբերական յարաբերութիւնների ոլորտը:

Արցախի թեմի առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոս Շիրէեանի նախաձեռնութեամբ եւ բաքուաբնակ Քրիստափոր Թումայեանցի ղեկավարութեամբ 1905-ին ստեղծուեց վեց հոգուց կազմուած «ակցիոներական» կոչեցեալ ընկերութիւնը, որը զբաղուելու էր թեմի վանական կալուածների անտառային, հանքային եւ արդիւնաբերութեան այլ ճիւղերով:

Գանձասարի վանքապատկան հողերի վիճակի մասին տեղեկացուում է նորաստեղծ ակցիոներական ընկերութեան նախագահ Քրիստափոր Թումայեանցի՝ Աշոտ եպիսկոպոսին ուղղուած գրութեան մէջ (1908 թ. դեկտեմբեր). Թումայեանցը, ընդունելով թեմի վանական կալուածները շահագործելու մասին Աշոտ եպիսկոպոսի առաջարկութիւնը եւ այն օգտակար համարելով Ս. Էջմիածնի, տեղի հայութեան եւ իրենց համար, մի խումբ հայ վաճառականների անունից յայտնում է, որ կը ցանկանային կապալով վերցնել այդ թեմում գտնուող Գանձասարի եւ Խութայ վանքերի կալուածները՝ շահագործելու թէ՛ դրանցում եղած հանքերը եւ թէ՛ անտառային ու միւս արդիւնաբերութիւնները: Նրանք պարտաւորուում էին հոգալ արդիւնաբերութեան եւ հարկային բոլոր ծախսերը, որի համար հաստատուն պայման կը կապեն օրէնքով սահմանուած ամենաերկար ժամանակամիջոցով եւ Մայր Աթոռին որոշ տոկոս կը տան կա՛մ զուտ արդիւնքից, կա՛մ համախառն եկամտից (ՎՀԵՊ, Թ, 463):

29. ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԸ ՁԱՒԷՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՒ ՎԱՀԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՕՐՕՔ

Ձաւէն վարդապետի համառօտ տեղեկագրից (1912 թ. յունուար) երեւում է, որ Գանձասարի վանքի պղնձահանքի կապալառու Մանուչար Աւագեանցը սկսել էր արդիւնահանման գործը: Նոյն տեղեկագրից իմացուում է Խութայ, Գանձասարի, Ս. Ղեւոնդեանց (Ղոնդիկ) վանքերին պատկանող անտառների շահագործման օգտակարութեան մասին:

Գանձասարի վանքի կալուածների եկամուտների եւ ծախսերի թուերը 1906–1910 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում ցոյց են տալիս, որ ամենացածր մուտքը գրանցուել է 1906-ին, իսկ յաջորդ տարիներին այն աճել է: Գանձասարի եւ Խութայ վանքերի կալուածների կառավարիչ Մարկոս Տէր-Աստուածատրեանի մի գրութիւնից (1912 թ.) հետեւում է, որ հնարաւոր է եղել «վճարել անցեալ տարիների ապառիկ հարկը եւ փրկել կալուածքը աճուրդի վտանգից» (ՎՀԵՊ, Թ, 563):

Միջազգային արդիւնաբերող շրջաններում Գանձասարի պղնձահանքի հնարաւոր նշանակութեան մասին է վկայում Պ. Տօնապետեանի՝ 1914 թ. յունուարին ուղարկած նամակը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե Սուրէնեանցին (1911–1930) (ՎՀԵՊ, Թ, 584–586):

Արցախի Հայոց թեմական դպրոցի հոգաբարձութեան՝ Գէորգ Ե-ին

ուղղուած 1915 թ. յունուարի 26-ի դիմումում տեղեկացուում էր, որ ստեղծուած ծանր իրավիճակում դպրանոցի գոյութիւնը պէտք է պահպանել անհրաժեշտաբար, ինչ գնով ուզում է լինի, եւ խնդրում էր կարգադրել, որ Գանձասարի վանքի պղնձահանքի կապալառու պ. Մանուչար Աւագեանցի վճարելիք տարեկան 3000 ռուբլին եւ երկանաքարի կապալավարձը եթէ ոչ մշտապէս, գոնէ որոշ ժամանակով յատկացուի թեմական դպրանոցին:

Օսմանեան կայսրութեան զաւթած Արեւմտեան Հայաստանում եւ Հայկական Կիլիկիայում՝ հայ ժողովրդի Հայրենիքի մեծագոյն մասում եւ այլ վայրերում XIX դ. երկրորդ կէսից մինչեւ 1923 թ. սուլթանական, երիտթուրքերի եւ քեմալական կառավարութիւնների վարած պանթուրքական պետական քաղաքականութեամբ իրագործուեց Հայոց ցեղասպանութիւնը, որի գագաթնակէտն էր 1915 թ. ապրիլի 24-ը: Ցեղասպանութեան՝ մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ գործած հանցագործութեան պատասխանատուն Թուրքիան է (Ներ., 130–132; Барс., 1990 թ., 4–5, 24; 2002 թ., 8–11; CKSS, 788):

Ցեղասպանութիւնից փրկուած հայերի մի մասը եկաւ Արեւելեան Հայաստան: Գէորգ Ե կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ, նրանց խնամքով զբաղուեց Խորէն եպիսկոպոս Մուրադբեկեանը: Փախստականների թւում էին նաեւ քահանաներ: Նրանցից մէկը՝ Աղթամարի թեմի Նարեկ գիւղի քահանայ Մարկոս Տէր-Յարութիւնեանը, բնակուեց Արցախի թեմի Ղարաչինար գիւղում:

1918 թ. դեկտեմբերի 4-ի նամակում Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոս Տէր-Գրիգորեանը Գէորգ Ե-ին գրել է, որ Արցախում դպրոցական կեանքը գրեթէ դադարել էր. «60-ից աւելի դպրոցներից ոչ մէկը գոյութիւն չունի գիւղերում: Միայն Շուշիում (վերա)բացուել են Մարիամ-Ղուկասեան դպրոցը, իսկ ներկայ դեկտեմբերից թեմական դպրոցը՝ կիսով չափ հաւաքուած աշակերտներով... Թուրքերի եւ «կովկասեան թաթարների» արշաւանքն աւերել է 35-ի չափ գիւղեր... Ամարասի վանքն աւերուած է» (ՎՀԵՊ, Թ, 662):

«Հայկական Ղարաբաղի մասին տեղեկագրում» (մայիս 5, 1919 թ.) ասւում է, որ «Արեւելեան Անդրկովկասի տարածքում (Մերձկասպեան ցածրավայրը եւ յարակից՝ Կուր գետի ստորին աւազանը) առաջացած պետական կազմաւորումն իրեն սեփականացրել է «Ադրբեջան»[8] անուանումը» եւ «ոտնձգում է իր սահմաններում ընդգրկել Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը՝ մինչեւ այժմ այնտեղ ապրող եւ մեծամասնութիւն կազմող հայ ժողովրդի բնիկ սեփականութիւնը»: Վաւերագրի շարունակութիւնում ասուած է. «Հայ արուեստի յուշարձաններից ներկայումս ուշադրութիւն են գրաւում երկու վեհաշուք տաճար, որոնք դարեր շարունակ եղել են մտաւոր եւ քաղաքական կենտրոններ՝ Տաթեւի եւ Գանձասարի վանքերը... Մինչդեռ Լեռնային Ղարաբաղի ամբողջ տարածքում հնարաւոր չի գտնել ոչ մի քիչ թէ շատ ուշադրութիւն գրաւող թաթարական մշակոյթի յուշարձան»[9] (ՎՀԵՊ, Թ, 685, 689):

Ռուսական կայսրութեան՝ նախքան Առաջին համաշխարհային պատերազմը հրապարակած պաշտօնական տուեալների համաձայն՝ Լեռնային Ղարաբաղում հայերի թիւը կազմում էր 280 հազար: Ղարաբաղի (Արցախ) թեմն ունեցել է 224 հայկական գիւղ, 222 գործող եկեղեցի իրենց քահանաներով (Բալ., 293):

Աւերուած գիւղերը չէին վերականգնւում, գործնականօրէն ոչ մի ֆինանսաւորում չէր յատկացուում հայկական դպրոցների գործունէութեան համար: Աւելին՝ 1919 թ. դեկտեմբերին «ԱդՀ» գիւղատնտեսութեան եւ պետական գոյքի նախարարութիւնն իր աւազակային թաթը դրեց Գանձասարին, Խութավանքին եւ Ս. Յակոբայ վանքին պատկանող 60 հազար դեսեատին (162 հազար ակր) տարածութեամբ անտառների վրայ (Hov., 132–133):

1920 թ. մարտի 23-ին «ԱդՀ» մուսավաթականների զօրքերը սկսեցին յարձակումը Արցախի դէմ: Թշնամու ուժերը մի քանի տասնեակ հազար աւազակներ էին կազմում: Հայ մարտիկները թշնամուն մեծ կորուստներ պատճառեցին (500 սպանուած ու վիրաւոր): «ԱդՀ» հակահայկական քաղաքականութեան սեւ կիզակէտը եղաւ Շուշիի հայ բնակչութեան կոտորածը եւ քաղաքի հայկական կենտրոնական թաղամասի ոչնչացումը հրդեհի բոցերի մէջ: Բազմահազար զոհուած հայերի թւում էր թեմական առաջնորդ Վահան եպս. Տէր-Գրիգորեանը, որի հետ դաժանօրէն սպանուեցին նաեւ քահանաներ (Աբր., 2003 թ., 183, 317):

1920 թ. ապրիլի կէսերին ստեղծուեց Ղարաբաղի (Արցախ) ժամանակաւոր կառավարութիւնը, որը ղեկավարւում էր Հայաստանի Հանրապետութեան (1918–1920) օրէնքներով: Կապանի ուժերի մի մասից կազմուած ջոկատը, հայ ժողովրդի պանծալի զաւակ, պետական եւ ռազմական մեծ գործիչ Գարեգին Նժդեհի հրամանատարութեամբ

ջախջախելով «ադրբեջանական-թուրքական» զաւթիչների զօրքը, մտաւ Դիզակ:

Արցախի հայութեան՝ 1920 թ. ապրիլի 25-ին կայացած IX համագումարը հռչակեց Լեռնային Ղարաբաղի վերամիաւորումը Հայաստանի Հանրապետութեանը՝ որպէս նրա անբաժան մասը, եւ Մոսկուայում գտնուող ՀՀ պատուիրակութեանը խնդրեց այդ մասին յայտնել Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութեանը: Սակայն քաղաքական իրադրութիւնը փոփոխւում էր «Ադրբեջանի» խորհրդայնացմամբ (ապրիլի 28) եւ նրան աջակցող Կարմիր բանակի զօրքերի ճնշման հետեւանքով: Թշնամին արդէն իսկ յարձակումներ էր կատարում հայերի պաշտպանական դիրքերի վրայ Արցախում:

Վիճակը յատկապէս սրուել էր Գանձասար լեռան ստորոտում գտնուող Վանք գիւղի շրջակայքում: Մայիսի 21-ին Կարմիր բանակի մի հարիւրեակ, որին յանձնարարուած էր ձերբակալել պաշտպանութեան հրամանատար գնդապետ Ջաքար Մեսեանին, յարձակուեց Վանք գիւղի վրայ, սակայն արդիւնքի չհասաւ (Աբր., 2003 թ., 193, 206):

30. ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԻ ԲՌՆԻ ՓԱԿՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Հայոց Արցախի լեռնային մասի (Լեռնային Ղարաբաղ) ապօրինի բռնակցմամբ Խորհրդային Ադրբեջանին (ՌԿ(բ)Կ Կովկասեան բիւրոյի 1921 թ. յուլիսի 5-ի յանցաւոր որոշմամբ) կտրուկ վատթարացաւ երկրամասի բնիկ հայութեան վիճակը:

Ս. Էջմիածինը խիստ մտահոգուած էր Արցախի մասնատուած թեմի յետագայ ճակատագրով, քանի որ Բիւզանդ ծ. վարդապետի, ապա Սուրէն վարդապետի առաջնորդութեան օրօք թեմն արդէն հասել էր կազմալուծման եզրին: Նոյնիսկ այսպիսի ծանր վիճակում Գանձասարի վանքը ժողովրդի մէջ պահպանում էր իր բարձր հեղինակութիւնը:

Գէորգ Ե կաթողիկոսի 1922 թ. մարտի 27-ի կոնդակով Անանիա արք. Համազասպեանը կարգուեց Արցախի թեմի առաջնորդ (նստավայրը՝ Վարանդա գաւառի Աւետարանոց գիւղը): Նրա առաջին իսկ գրութիւնները վկայում էին, որ Արցախի թեմը համարեա կազմալուծուել էր: Յուսահատուած Անանիա արքեպիսկոպոսը Մայր Աթոռի Գերագոյն հոգեւոր խորհրդից խնդրեց ընդունել իր հրաժարականը:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե-ի մէկ այլ կոնդակով Վրթանէս ծ. վարդապետը կարգուեց Արցախի թեմի առաջնորդ եւ Գանձասարի ու Ամարասի վանահայր (ՎՀԵՊ, Թ, 832): Վրթանէս ծ. վարդապետի՝ Արցախի թեմից Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին ուղարկած համարեա բոլոր գրութիւններում խոր տագնապի զգացում կար: Վրթանէս ծ. վարդապետի ճիգերը՝ կարգաւորելու իրեն վստահուած թեմի վիճակը, բախւում էին երկրում տիրող դաժան իրականութեանը (Աբր. 2009 թ., 205–215):

Վրթանէս ծ. վարդապետի դիմումը Ժողկոմխորհին՝ Գանձասարի եւ Ամարասի վանքերի պահպանման համար հողեր տրամադրելու խնդրանքով, մնացել էր անպատասխան:

Լեռնային Ղարաբաղը (Արցախի լեռնային մասը) 1923 թ. յուլիսի 7-ին վերածուեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի (ԼՂԻՄ)՝ առանց Արցախի դաշտային մասի, որը բռնազաւթել էր Խորհրդային «Ադրբեջանը»: Օգտուելով կենտրոնական իշխանութեան վարած ամբողջատիրական քաղաքականութիւնից՝ Բաքուն, իր հերթին, իր դրածոների միջոցով ամէն ջանք գործադրում էր խոչընդոտելու Խորհրդային Հայաստանի հետ ԼՂԻՄ-ի կապին: Այդ կապի կենդանի օղակներից էր Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմը: Այսպէս, Գերագոյն հոգեւոր խորհուրդը, նկատի ունենալով Արցախի թեմի առաջնորդ վարդապետի իրար յաջորդող խնդրագրերն, թեմին տարեկան 300 ռուբլու չափով նպաստ յատկացրեց Մայր Աթոռի գանձարանից:

Վրթանէս ծ. վարդապետը մեծ զգուշութեամբ պահպանում էր Գանձասարի վանքի սրբութիւնները եւ գոյքը, որոնց ստացման մասին արձանագրութեան (1925 թ. նոյեմբեր) պատճէնը նա ուղարկել էր Ս. Էջմիածին: Գէորգ Ե-ին 1925 թ. դեկտեմբերին գրած նամակում Վրթանէս ծ. վարդապետը տեղեկացնում էր, որ իշխանութիւններին է դիմել Խաչէնի եւ Ջրաբերդի շրջանների ութ գիւղերի եկեղեցիները վերաբացելու համար: Այդ նամակի յետգրութիւնում Վրթանէս ծ. վարդապետի յիշատակած հասցէն աւարտւում էր նշումով. «… գիւղ Վանք-Գանձասար» (ՎՀԵՊ, Թ, 856):

Վրթանէս ծ. վարդապետը Գանձասարի առաջնորդարանից Գերագոյն հոգեւոր խորհրդին եւ Գէորգ Ե կաթողիկոսին 1926–1927 թթ. յղած գրութիւններով ուղղակի աղերսում էր նպաստել այդ անելանելի վիճակից թեմը դուրս բերելու: Նոյնիսկ իշխանութիւնների կողմից Գանձասարի վանքապատկան հողերի մասնակի վերադարձը վանքին՝ չշտկեց

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1955–1994)
Его Святейшество Вазген I Верховный Патриарх, Католикос Всех Армян (1955—1994)
His Holiness Vazgen I Supreme Patriarch, Catholicos of All Armenians (1955–1994)

վիճակը, քանզի միջոցներ էին պէտք դրանք գործի դնելու համար, մինչդեռ իշխանութիւնների վարած հակաեկեղեցական քաղաքականութեան պատճառով բոլոր ջանքերն ապարդիւն էին մնում:

Այդ դժուարին ժամանակներում Վրթանէս ծ. վարդապետը, իմանալով Գէորգ Ե կաթողիկոսի հիւանդութեան մասին, 1927 թ. սեպտեմբերի 11-ին Գանձասարի վանքում մատուցում է ս. պատարագ՝ ազգիս Վեհափառ Հայրապետի ապաքինման առթիւ: Ամենայն Հայոց հայրապետը պատասխան գրութեամբ իր հայրական գոհունակութիւնն է յայտնում Արցախի թեմի առաջնորդին ու հաւատացեալ ժողովրդին՝ նրանց յղելով իր հայրապետական օրհնութիւնները:

Նկատի ունենալով երկրում սանձազերծուած աթէիզմի եւ քաղաքական բռնատիրութեան մթնոլորտը՝ 1929 թ. յունուարի 1-ին Վրթանէս ծ. վարդապետի՝ Գէորգ Ե կաթողիկոսին ուղարկած հաւատքով լի շնորհաւորագիրը կարելի է խիզախ քայլ համարել: Նա գրել է. «Արցախի համայն հոգեւոր դասը, հաւատաւոր ժողովուրդը եւ նուաստս նոր տարուայ առթիւ այսու մեր որդիական շնորհակալութիւններն ու բարեմաղթութիւններն ենք բերում Հանուրց Հայոց Սրբազնասուրբ Հայրապետիդ՝ աղօթելով, որ Բարձրեալն Աստուած երկար կեանք եւ քաջառողջութիւն պարգեւէ մեր պաշտելի տիրոջդ, յօգուտ Առաքելական Եկեղեցու պայծառութեան եւ բարեզարդութեան եւ յուրախութիւն համայն հայ հաւատացեալ ժողովրդին» (ՎՀԵՊ, Թ, 881): Արցախի թեմի առաջնորդը այդ գրութիւնը ստորագրել է արդէն եպիսկոպոսի կարգավիճակում:

Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմի փակման ազդանշանը եղաւ 1930 թ. փետրուարի 7-ին Վրթանէս եպիսկոպոսի ձերբակալութիւնն ու արգելափակումը Շուշիի բանտում, որտեղ նա նուաստացուցիչ տառապանքներ կրեց: Թէեւ Վրթանէս սրբազանը արդարացուեց, սակայն կալանքից ազատուեց 23 ամիս արգելափակուած մնալուց յետոյ՝ 1932-ի տարեմուտին:

Գերագոյն հոգեւոր խորհրդին ուղարկած 1932 թ. ապրիլի 12-ի զեկուցագրում ներկայացնելով Արցախի թեմի եկեղեցիների, վանքերի ու քահանայութեան ողբալի վիճակը՝ Վրթանէս եպիսկոպոսը Գանձասարի վանքի մասին գրել է՝ «Ներկայումս այդ վանքում ապրում է Վանք գիւղացի մի այրի կին՝ իր հինգ զաւակներով, որոնք եւ նայում են վանքին…» (ՎՀԵՊ, Թ, 896):

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորէն Ա Մուրադբեկեանին (1932–1938) ուղարկած յայտարարութեամբ (ապրիլի 4, 1933 թ.), Վրթանէս եպիսկոպոսը վկայում էր, որ Արցախի թեմի փակումը արդէն տեղի ունեցած փաստ էր: Խորհրդային պետական մարմինները Վրթանէս եպիսկոպոսին արգելեցին Արցախի թեմ վերադառնալ: Ստեղծուած վիճակի հիմքում այն իրողութիւնն էր, որ այդ ամէնը հետեւանք էր խորհրդային կենտրոնական իշխանութիւնների վարած հակաեկեղեցական եւ նրանց կողմից խրախուսուող Բաքուի վարչակարգի հակահայկական յանցաւոր գործողութիւնների:

Արցախի թեմի փակումը շարունակութիւնն էր Խորհրդային Ադրբեջանի՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայութեանը հոգեպէս եւ ֆիզիկապէս ոչնչացնելուն ուղղուած քաղաքականութեան, այնպէս, ինչպէս դա տեղի ունեցաւ Հայոց աշխարհի Նախիջեւան գաւառում, որը եւս ապօրինաբար բռնակցուել էր Խորհրդային Ադրբեջանին: Այդ քաղաքականութեան արտայայտութիւններից է հայ ժողովրդի մշակոյթի պատմական յուշարձանների ոչնչացումը[10]: Շահէն Մկրտչեանը որոշ թուեր է ներկայացրել, որոնցից հետեւում է, որ «միայն նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքում քանդուել, աւերուել, հողի երեսից ջնջուել են 167 եկեղեցի, 8 վանական համալիր, 47 բնակավայր եւ բազմաթիւ հին գերեզմանատներ»: Բաքւում միշտ թշնամաբար մերժում էին պատմական յուշարձանների՝ վանքերի ու եկեղեցիների պահպանմանը վերաբերող բազում բողոք-նամակները (Մկրտչ., 1996 թ., 154; 2001 թ., 120):

Գանձասարի վանքը նոյնպէս վտանգուած էր: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա-ը (1955–1994) Արցախ կատարած իր հովուապետական այցելութեան ժամանակ՝ 1957 թ. սեպտեմբերի 25-ին, Ստեփանակերտում Ադրբեջանական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր «Կրօնական պաշտամունքների գործերի խորհրդի» լիազօր ներկայացուցչին յանձնում է բացման ենթակայ եկեղեցիների եւ վանքերի մի ցուցակ, որում նշում է Գանձասարի եւ Ամարասի վանքերը եւ Շուշիի Ղազանչեցոց եկեղեցին: Վեհափառ հայրապետը սեպտեմբերի 26–27-ին այցելում է Գանձասարի եւ Ամարասի վանքեր: Վազգէն Ա-ն առաջարկում է վերանորոգել Գանձասարը եւ վանքը փոխանցել Ս. Էջմիածնի հովանու տակ, ինչը սակայն այդ ժամանակ չիրականացաւ:

ՅԻ. ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ՊԱՐԳԵՒ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄԲ

Արցախեան (Ղարաբաղեան) շարժումով 1988 թ. փետրուարին սկսուեց նաեւ հայ հոգեւոր կեանքի ազատագրումը: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա-ի հայրապետական կոնդակով 1989-ին վերակազմաւորուեց Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմը՝ Պարգեւ սրբազանի առաջնորդութեամբ:

Թեմի կառավարման կենտրոնը եւ առաջնորդանիստը Ս. Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) եկեղեցու մոտ են՝ ազատագրուած Շուշիում, իսկ հոգեւոր կենտրոնը Գանձասարի վանքում:

Տ. Պարգեւ արքեպիսկոպոս Մարտիրոսեանը (աւազանի անունով՝ Գուրգէն), ծնուել է 1954-ին, Սումգայիթում: Մեծացել է Չարդախլուում, սկզբում սովորել Սումգայիթում, այնուհետեւ 12 տարեկան հասակում ընտանիքով տեղափոխուել է Երեւան, 1976-ին աւարտել Վ. Բրիւսովի անուան Ռուսաց եւ օտար լեզուների ինստիտուտը: Նրա դիպլոմային աշխատանքը՝ «Արուեստի եւ բարոյականութեան խնդիրը Միխայիլ Բուլգակովի «Վարպետը եւ Մարգարիտան» վէպում», արժանացել է նախկին ԽՍՀՄ դիպլոմային աշխատանքների համամիութենական մրցոյթի առաջին մրցանակի եւ ոսկի մեդալի: Գուրգէն սարկաւագ Մարտիրոսեանը «Ջրադաշտականութեան արձագանքները Ե դարի հայ մատենագրութեան մէջ եւ պայքարը դրա դէմ» գերազանց աւարտաճառով 1984-ին աւարտել է Ս. Էջմիածնի Գէորգեան Հոգեւոր ճեմարանը: 1985-ին ձեռնադրուել է կուսակրօն քահանայ եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա-ի հրամանով մեկնել Սանկտ Պետերբուրգ՝ շարունակելու աստուածաբանական կրթութիւնը տեղի Հոգեւոր ակադեմիայում: Այդտեղ 1987 թ. պաշտպանել է «Աստուածճանաչողութիւնը քրիստոնէական աւանդութեան եւ ոչ-քրիստոնէական խորհրդապաշտական ուսմունքների՝ եոգայի, թէոսոֆիայի եւ անթրոպոսոֆիայի մէջ» թեմայով ատենախօսու-

Պարգեւ արք. Մարտիրոսեան՝ առաջնորդ Արցախի թեմի
(լուսանկարը՝ Զաւէն Սարգսեանի)
Его Преосвященство архиепископ Паргев Мартиросян, владыка епархии Арцаха
(фото Завена Саргсяна)
His Eminence Archbishop Pargev Martirosyan, the Prelate of the Artsakh diocese
(photo by Zaven Sargsyan)

թիւն: Նա ստացել է աստուածաբանութեան դոկտորի աստիճան: 1987-ին ստացել է վարդապետական, իսկ յաջորդ տարի՝ ծայրագոյն վարդապետական աստիճանները: 1988 թ. նոյեմբերին ձեռնադրուել է եպիսկոպոս: 1987–1988 թթ. պաշտօնավարել է որպէս Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր ճեմարանի փոխտեսուչ եւ ապա Ս. Հռիփսիմէի վանահայր՝ այդ ընթացքում աստուածաբանութիւն դասախօսելով ճեմարանում:

Վազգէն Ա-ի օրհնութեամբ եւ բարձր հրամանով, 1989 թ. մարտի 12-ին Պարգեւ եպիսկոպոսը նշանակուել է Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմի առաջնորդ:

1991-ից Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի անդամ է: Արքեպիսկոպոսի պատիւ է ստացել 1999-ին: Նոյն թուականի դեկտեմբերից Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի Հայաստանի «Կլոր սեղանի» նախագահն է:

Հայրենիքին մատուցած բացառիկ ծառայութիւնների համար Պարգեւ սրբազանը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան իշխանութիւններից պարգեւատրուել է պետական բարձրագոյն՝ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի շքանշանով, ինչպէս նաեւ «Խիզախութեան համար» մեդալով՝ Արցախի մայրութեան ֆոնդի կողմից: Պարգեւատրուել է նաեւ Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու՝ ս. Դանիէլի առաջին կարգի շքանշանով եւ ս. Անդրէաս Նախակոչ առաքեալի շքանշանով:

1999 թ. Պարգեւ սրբազանին շնորհուել է Արցախի պետական համալսարանի պատուաւոր դոկտորի գիտական աստիճան: 2000 թ. օգոստոսին ընտրուել է Բնութեան եւ հասարակութեան միջազգային ակադեմիայի իսկական անդամ՝ ստանալով ակադեմիկոսի կոչում:

Պարգեւ սրբազանն Արցախի թեմին իր առաջին այցը կատարեց Վրթանէս վարդապետ Աբրահամեանի ուղեկցութեամբ: 1989 թ. մարտին վերադառնալով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին՝ Պարգեւ սրբազանը Վեհափառ Հայրապետին զեկուցեց եկեղեցական եւ վանական համալիրների վիճակի մասին: Այն ժամանակ ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանութիւնը ԼՂԻՄ-ում Յատուկ կառավարման կոմիտէի նախագահ էր նշանակել Արկադի Վոլսկուն, ում մասին Ջորի Բալայեանը գրում է, որ նրան յաջողուեց բացել եկեղեցիները եւ վերահաստատել նրանցում կատարուող ծառայութիւնը: 1989 թ. ապրիլին Վոլսկին Մոսկուայից ստացաւ Գանձասարի եւ Ամարասի վանքերի, ինչպէս նաեւ Մարտակերտի Ս. Կարապետ, Հադրութի Ս. Յարութիւն եւ այլ եկեղեցիների բացման պաշտօնական թոյլտուութիւնը (Bal., 400): Պարգեւ սրբազանին եւ Վրթանէս վարդապետին շուտով միացան Միքայէլ վարդապետ Աջապահեանը[11], տ. Մկրտիչ քահանայ Թովմասեանը եւ տ. Թադէոս քահանայ Գեւորգեանը:

Պարգեւ սրբազանի հրամանով 1989 թ. ապրիլին Գանձասարի վանահայր նշանակուեց Միքայէլ վարդապետ Աջապահեանը՝ այդ պաշտօնում սպասաւորելով մինչեւ 1990 թ. նոյեմբերը: Պարգեւ սրբազանի հրամանով՝Գանձասարի վանահայր նշանակուեց Գրիգոր քահանայ Մարկոսեանը, իսկ Ամարասի վանահայր՝ Վրթանէս վարդապետ Աբրահամեանը[12]:

Երկար լռութիւնից յետոյ ղօղանջեցին Գանձասարի զանգերը: Գանձասարի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու վերաօծումը տեղի ունեցաւ 1989 թ. հոկտեմբերի 1-ին, երբ ՀԽՍՀ-ում եւ ԼՂԻՄ-ում մոլեգնում էր պարետային ժամը: Պատարագիչն էր Պարգեւ եպիսկոպոսը: Իր քարոզում նա յայտնեց խոր համոզմունք՝ հայ ժողովրդի արդարացի պայքարի մօտալուտ յաղթանակի մասին: Վաղ առաւօտից մինչեւ ուշ երեկոյ շարունակւում էր ուխտաւոր ժողովրդի այցը Գանձասար: Այդ օրը տեղի ունեցան բազմաթիւ մկրտութիւններ:

Միքայէլ եպիսկոպոս Աջապահեան, առաջնորդ Շիրակի թեմի
Епископ Микаэл Аджапагян, владыка епархии Ширака
Bishop Michael Ajapahyan, the Prelate of the Shirak diocese

Գանձասարի վանքից ծաւալուած հոգեւոր զարթօնքի ճառագայթները պատռեցին խորհրդա-«ադրբեջանական» բռնապետութեան թանձր խաւարը: Արթնացաւ Հայկեան եւ Վարդանանց միաբանութեան Ուխտով ներշնչուած ազգային-ազատագրական պայքարի ոգին: Չնայած խորհրդային կենտրոնական իշխանութեան հովանաւորութիւնը եւ աջակցութիւնը վայելող Խորհրդային Ադրբեջանի պարագլուխների կիրառած բռնութիւնների եւ ահաբեկչական գործողութիւնների՝ Հայ ազգը համախմբուած մէկ բռունցք դարձաւ:

Իրավիճակն է՛լ աւելի էր ծանրացել Սումգայիթում (1988 թ. փետրուարի 27–29) եւ Բաքւում (1990 թ. յունուար) հայ բնակչութեան ցեղասպանութեան (որն իրագործեցին «ադրբեջանական» հանցաւոր իշխանութիւնները), ինչպէս նաեւ 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի երկրաշարժի աղէտի հետեւանքով:

Ջորի Բալայեանը գրել է. «Անհնար էր պատկերացնել Ղարաբաղեան շարժումը առանց Պարգեւ եպիսկոպոսի…: Վեց տասնամեակ զանգերը լռել էին Ղարաբաղի հայկական եկեղեցիներում: Արցախում, ինչպէս եւ ամենուր Ռուսաստանում, անգթօրէն իրագործուած կոմունիստական գաղափարախօսութիւնը ամէնից առաջ խեղեց հոգին: Եւ այդ անելու համար առաջին հերթին քանդուեցին եկեղեցիները… Պար-

գեւ եպիսկոպոսը ժամանեց Ղարաբաղ, երբ «հակա-քրիստոսի շարժումը» արդէն մարում էր, սակայն դեռեւս երկար ճանապարհ կար անցնելու մինչեւ չարի վերջնական կործանումը» (Bal., 400):

Գանձասարի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու վերաբացման պատարագով, Վազգէն վեհափառի օրհնութեամբ, ինչպէս վկայում է Շահէն Մկրտչեանը, «Արցախում դրուեց հոգեւոր կեանքի վերածնունդի նոր հիմքը, որն, ինչ խօսք, նաեւ Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի արդիւնքն է: Քաջակորով ժողովուրդը, յանձին իր թեմի խիզախ առաջնորդ Պարգեւ սրբազանի, ռազմի դաշտում տեսնում էր իր նոր Ղեւոնդ Երէցին[13]: Երախտապարտ ժողովուրդը, յանձին իր լուսաւորիչ եւ շինարար Սրբազանի, տեսնում է իր նոր Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալեանին...» (Մկրտչ., 1996 թ., 121):

Ռաֆայէլ Խաչատրեան
Рафаэль Хачатрян
Rafayel Khachatryan

32. ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԸ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Արցախի՝ Լեռնային Ղարաբաղի մարզային եւ Շահումեանի շրջանային խորհուրդների ժողպատգամաւորները, բոլոր մակարդակների Խորհուրդների ժողպատգամաւորների մասնակցութեամբ, ընդունեցին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան (ԼՂՀ) հիմնադրման Հռչակագիրը: Հիմնուելով 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ի Հանրապետական հանրաքուէով ԼՂՀ ժողովրդի կամքի արտայայտման վրայ, 1992 թ. յունուարի 6-ին ԼՂՀ Գերագոյն Խորհուրդը հաստատեց ԼՂՀ անկախ պետութեան Հռչակագիրը: Այսպիսով հինաւուրց Հայոց Արցախում վերականգնուեց հայոց անկախ պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ հայրենական միասնութեամբ:

Խորհրդանշական է, որ Գանձասարի զանգերի ղօղանջներին համահունչ էին վանական համալիրի գեղեցկութիւնը վերակերտող հայ շինարարի մուրճի զարկերը: Դրանց գումարուեց Արցախեան մարտադաշտերից եկող հրազէնի հռնդիւնը: Արցախի թեմի արթուն առաջնորդը իր զինակից հոգեւորականների հետ ազատամարտի թեժ ճակատային գծում էր: Թեմը զոհեր ունեցաւ. Գանձասարի սարկաւագ Ռաֆայէլ Խաչատրեանը (Տէրտէր) (ծն. 1964 թ. Մարտակերտում) զոհուեց 1991 թ. նոյեմբերի 16-ին, Հադրութի շրջանի Ծամձոր գիւղի ազատագրման ժամանակ: Պատերազմի վերջում սահմանագծին զոհուեց Գանձասարի դպիր Արմէն Թովմասեանը[14]:

Ամենանշանակալի յաղթանակը Շուշիի ազատագրումն էր (8–9 մայիսի, 1992 թ.): Երկար լռութիւնից յետոյ Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցուց վերստին երկինք բարձրացան գոհաբանական աղօթքները: Աստուծոյ տաճարը, որը թշնամու զինանոցի էր վերածել, մաքրուեց մահաբեր հրթիռներից եւ դարձաւ հայ հոգեւոր-ազգային յաղթանակների խորհրդանիշ: Պարգեւ սրբազանի խօսքով՝ «Շուշիի աներեւակայելի յաղթանակը դարձաւ հայոց ռազ-

Գագիկ Եոլչեան
Гагик Елчян
Gagik Yolchyan

մական պատմութեան լաւագոյն էջերից մէկը, ցոյց տուեց հայորդիների արիութիւնն ու հաւատը»:

1992 թ. ամռան ամիսներից Շահումեանի եւ Մարտակերտի շրջանները ենթարկուեցին աւերիչ ռմբակոծման: Թշնամին Վանքից եւ Գանձասարից մի քանի կիլոմետրի՝ հրետանային կրակոցի հեռաւորութեան վրայ էր գտնուում: Տեղի պաշտպանական ջոկատները կենաց եւ մահու պայքար էին մղում. շատ էին զոհերն ու վիրաւորները:

Թշնամին սկսեց կրակել Գանձասարի վրայ, սակայն ինչպէս Պարգեւ սրբազանն էր ասում, ս. Յովհաննէս Մկրտչի մասունքների զօրութիւնն էր, որ թոյլ չէր տալիս ռումբերն ընկնէին եկեղեցու վրայ: Պատարագի ժամանակ ռմբակոծութիւնն այնքան էր սաստկանում, որ աղօթքի ձայնը չէր լսւում, սակայն արարողութիւնները չէին ընդհատւում[15]:

Արցախից յոյժ տագնապալի լուրեր էին հասնում Երեւան: Վազգէն Սարգսեանի 1992 թ. օգոստոսի 15-ի կոչով հաւաքուեց Մահապարտների զօրագունդը: Մահապարտների գումարտակի ստեղծման գործում Վազգէն Սարգսեանին ոգեշնչողը եւ գաղափար տուողը եղել է Պարգեւ սրբազանը: Գումարտակը 1992 թ. օգոստոսի 31-ին հասաւ Վանք գիւղ: Նրա մի վաշտը խրամատաւորուեց Չլդրանի մատոյցներում՝ տեղի երկրապահների դիրքերում: Լոյսը բացուեց թշնամու հրանօթային ռմբակոծումներով եւ գրոհով:

Հայաստանի գրողների եւ լրագրողների միութիւնների անդամ, ՀՀ Գերագոյն խորհրդի պատգամաւոր, հրապարակագիր Սամուէլ Շահմուրադեանը իր օրագրում նշել է, որ ծանր էին Չլդրանի համար մղուող մարտերը: Այդ նոյն ժամանակ, Վանք-Վաղուհաս ուղղութեամբ շարժուող նրա գլխաւորած ջոկատը հանդիպում է դարանակալած թշնամուն: Հայ ազատամարտիկները խրամատաւորւում են եւ փոխհրանգութիւն է սկսւում: Տարբեր տեղամասերում կռիւներ էին մղւում եւ միայն շնորհիւ ազատամարտիկների յաջող գործողութիւնների՝ հնարաւոր եղաւ պահպանել ռազմաճակատի գիծը: Անհրաժեշտ էր պաշտպանել Խաչէնի հովիտը՝ Վանքից մինչեւ Կիչան: Ս. Շահմուրադեանն

Պարգեւ արք. Մարտիրոսեանը եւ Մեսրոպ արք. Աշճեանը Գանձասարում
Архиепископы Паргев Мартиросян и Месроп Ашчян в Гандзасаре
Archbishops Pargev Martirosyan and Mesrop Ashjian in Gandzasar

ասաց ազատամարտիկներին. «Եթէ թողնենք այս դիրքերը, թշնամին կը պղծի Գանձասարը՝ յուսահատեցնելով ամբողջ հայութեանը: Նահանջելու տեղ չի մնացել» (Շահմ.):

Աւարայրի ճակատամարտից առաջ սրբոց Վարդանանց նման[16], այնպէս էլ այժմ, ազատամարտիկներից նրանք, ովքեր կնքուած չէին, ճակատամարտի նախորդ գիշերը մկրտուեցին Գանձասարի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցում Պարգեւ սրբազանի եւ Յովհաննէս քահանայի ձեռամբ:

Սամուէլ Շահմուրադեանը նշել է, որ սեպտեմբերի 10-ին տ. Յովհաննէս քահանան Գանձասարի վանքի բակում շարուած զինուորներին օրհնում է յաջորդ օրուայ յաղթանակի համոզմունքով: «Օրհնանքից յետոյ լսւում է «Միացէ՛ք, հայե՛ր» երգը. «Ուս ուսի տուած, Առիւծի նման»: Մասիսցի Կեաժ Սամուէլն է երգում, բոլորս ձայնակցում ենք՝ վեր պարզած բռունցքներս: Վանք ենք վերադառնում երգով ու յաղթանակի համոզմունքով: Ահա այսպէս Գանձասարը արթնացնում է Ոգին, ամրացնում այն: Տղաների դէմքերը պայծառ են, մենք եղբայրներ ենք: Առաւօտեան չորսին գնում ենք կռիւ: Յաղթելու ենք: Վաղուհասի բարձունքի ճակատով «կեղծ» մարտ է լինելու, լաւագոյն ջոկատները, այդ թւում՝ մերը, հարուածելու են թիկունքից: Վաղը մենք յաղթելու ենք... Ինչ գեղեցիկ է Գանձասարի սուրբ Յովհաննէս եկեղեցին գիշերով՝ զինուորների հարիւ-

1992–2007 թթ. Գանձասարի հոգեւոր հովիւ Յովհաննէս քահանայ Յովհաննիսեան
Духовный пастырь Гандзасара священник Ованнес Ованнисян
Fr. Hovhannes Hovhannisyan, Prior of Gandzasar

ռաւոր մոմերով լուսաւորուած...»: Այս խօսքերը օրագրում արուած վերջին գրառումներն են (Շահմ.): Յաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 11-ին, Սամուէլ Շահմուրադեանը հերոսաբար զոհուեց մարտում:

1992 թ. սեպտեմբերին կատաղի կռիւներ էին մղւում ԼՂՀ ամբողջ տարածքում՝ «Լաչինի միջանցքից» մինչեւ Մարտունի եւ Հադրութից մինչեւ Թարթառի հովիտը: Հակառակորդի ռմբակոծիչը հարուածեց Գանձասարի վանքին, եղան մարդկային զոհեր, աւերուեց միաբանական շէնքը, ռումբի բեկորները վնասեցին եկեղեցու պատերը, բայց Գանձասարը մնաց աներեր:

Պարգեւ սրբազանը, դատապարտելով Գանձասարի վանքը աւերելու թշնամու փորձը, ասաց, որ դա «գրոհ էր մեր հոգու վրայ եւ ոտնձգութիւն Ղարաբաղի հայերի սրբութիւն սրբոցի վրայ, քանզի Գանձասարը մեր ժողովրդի հոգին է»: Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի փոխխօսնակ բարոնուհի Քերոլայն Քոքսը Գանձասարի վանքը գնահատել է որպէս «Ղարաբաղի ժողովրդի ամուր հաւատքի յուշարձան»: Բարոնուհի Քոքսը Սփիւռքից ժամանած հայ եպիսկոպոսների հետ Գանձասարի վանք կատարած իր այցելութիւնը նկարագրելով՝ գրել է. «Մինչ որոշւում է Ղարաբաղի ճակատագիրը, Եկեղեցին փորձում է վերականգնել ազգի հոգին: Սփիւռքից եկած հայ եպիսկոպոսներն օգտուեցին զինադադարից եւ ուխտագնացութիւն կատարեցին Գանձասարի վանք...»: Բարոնուհին պատմում է, թէ չորս աղջնակներ պատարագի իրենց հոգելից երգեցողութեամբ զմայլել էին ուխտաւորներին (Cox, 196):

1992 թ. դեկտեմբերին Գանձասար կատարած իր այցը նկարագրել է ֆրանսահայ ֆոտոլրագրող Մաքս Սիվասլեանը: Ժամանելով Վանք գիւղը՝նա, օրուայ վերջին, քսան ֆիդայիների հետ հասնում է Գանձասար, ուր ականատեսն է դառնում ի

յիշատակ 1988 թ. երկրաշարժի զոհերի հոգեհանգստի պատարագին. «Երբ մենք եկանք, պատարագն արդէն սկսուել էր: Պատարագը մատուցում էր տէր Յովհաննէս քահանան, ներկայ էր Արցախի թեմի առաջնորդ Պարգեւ սրբազանը...» (Siv., 58):

Ինչպէս նշել է Արցախեան ինքնապաշտպանութեան պատերազմում քաջաբար կռուած «Կոռնիձոր» ջոկատի հրամանատար, մայոր Արա Խուդավերդեանը (Կոռնիձորի Արո/Արայիկ), «երբ լսում էինք, որ Պարգեւ սրբազանը Արցախում է, պատերազմի դաշտում, Աստուծոյ թեւերով էինք սկսում կռուել...» (Խուդ.):

Գանձասարի վանքի եւ շրջակայ տարածքներում մղուած մարտերում, ինչպէս եւ Արցախի միւս ռազմաճակատներում (ԼՂՀ եւ ազատագրուած տարածքներում), իրենց հերոսութեամբ 1991–1994 թթ. Արցախի ազատամարտում կերտելով հաղթանակը՝ մահից անմահութեան անցան շատ ազատամարտիկներ: Հայրենիքի ազատութեանը իրենց կեանքը զոհաբերած ազատամարտիկների անունները գրանցուեցին Հայկազունների հերոսական բազմադարեան մատեանում:

33. «ԳԱՆՁԱՍԱՐ» ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Արցախի թեմն իր վերագործունէութեան հէնց սկզբից առանձնայատուկ հոգածութեան առարկայ դարձրեց հրատարակչական գործը՝ որը կարեւոր գործոն է հայ ժողովրդի հոգեւոր գիտակցութիւնը կրթելու եւ նրան զանազան աղանդաւորական օտարածին ուսմունքներից զերծ պահելու ասպարէզում: Այս նպատակով 1991 թ., պատերազմական ծանր ժամանակաշրջանում, Վազգէն Ա Հայրապետի օրհնութեամբ եւ Պարգեւ սրբազանի հրամանով հիմնուեց «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոնը, որի նախագահ եւ գլխաւոր խմբագիր նշանակուեց տ. Մեսրոպ քահանայ Արամեանը (պաշտօնավարում է մինչեւ օրս):

Կենտրոնի աշխատանքների շուրջ համախմբուեցին բազմաթիւ հոգեւորականներ, ակադեմիական գիտնականներ եւ արուեստագէտներ: Հրատարակուած գրքերը ոչ միայն սիրուեցին արցախահայութեան կողմից, այլեւ լայն ճանաչում ձեռք բերեցին եւ՛ Հայաստանի Հանրապետութիւնում, եւ՛ ԼՂՀ-ում, եւ՛ Սփիւռքում: Սեփական ժողովրդին աստուածաբանական գրականութիւն մատուցել իր մայրենի լեզուով, հաղորդակից դարձնել իր հայրերի փառահեղ հայրախօսական ժառանգութեանը եւ համաքրիստոնէական արժէքներին. ահա՛ այն խնդիրները, որոնք իր առջեւ դրեց «Գանձասար» կենտրոնը եւ յաջողութեամբ իրագործում է առ այսօր: Կենտրոնի աշխատանքների շնորհիւ դրուեցին հայ հոգեւոր ժառանգութեան ուսումնասիրութեան եւ մատուցման, յատկապէս քննական բնագրերի պատրաստման եւ թարգմանութեան բարձր գիտական չափանիշեր: Այսօր կենտրոնն ունի վաթսունից աւելի հրատարակութիւն, որոնցից կարելի է առանձնացնել «Գանձասար» աստուածաբանական հանդէ-

Մեսրոպ քահանայ Արամեան
Священник Месроп Арамян
Fr. Mesrop Aramian

սի եօթ հատորները: Կենտրոնը ծրագրուած կերպով աշխատում է «Հայ աստուածաբանական մատենադարան» շարքի հրատարակութեան վրայ, որը պիտի ներառի բոլոր հայ հոգեւոր հայրերի գործերի գրաբար քննական բնագրերը՝ զուգահեռ՝ աշխարհաբար թարգմանութեամբ: Հատորները պէտք է թարգմանուեն նաեւ օտար լեզուներով:

1992 թ. Հայաստանի Հանրապետութեան թերթերից մէկում մի համառօտ ակնարկ տպագրուեց, որում դիպուկ ասուած էր. «Այս տարիներին մենք սովորել էինք, որ ամէն ինչ պէտք է իմանանք Արցախից, բայց որ աստուածաբանութիւնն էլ պէտք է սովորենք այնտեղից, դա իսկապէս զարմանալի է»: Իսկ պատերազմական ծանր օրերին Արցախի օգնութեան համար ԱՄՆ-ում կազմակերպուած դրամահաւաքի ժամանակ մեծանուն ազգային բարերար Ալեք Մանուկեանը, տեսնելով «Գանձասար» կենտրոնի հրատարակութիւնները, յուզուել է եւ Դետրոյտում, ամբողջ հայ համայնքի ներկայութեամբ անձամբ Պարգեւ եպիսկոպոսին ասել է. «Այն ժողովուրդը, որ պատերազմական իրավիճակում այսպիսի հոգեւոր արժէքներ է արարում, անպարտելի է»:

Յիրաւի, կարեւոր է ազատամարտի թեժ ճակատներում կերտուած յաղթանակներն ամրագրել ներքին-հոգեւոր յաղթանակներով՝ ազատամարտիկների կեանքի գնով ձեռքբերածը դիւրութեամբ չկորցնելու համար:

Ձանալով հաւատարիմ մնալ ստացած բարձր անուանը եւ օրհնութեանը՝ «Գանձասար» կենտրոնը դարձաւ մեր հոգեւոր գանձերի մատակարարման մի հզօր աղբիւր եւ իր կարեւոր ներդրումն ունեցաւ հոգեւոր-անտեսանելի պայքարի ոլորտում տարած մեր յաղթանակների մէջ:

34. ԳԱՆՁԱՍԱՐԸ ԱՐՑԱԽԵԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՅԱՂԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՅԵՏՈՅ

Արցախեան պատերազմում հայ ազատամարտիկների փայլուն յաղթանակով ազատագրուեցին Լեռնային Արցախը (Ղարաբաղ) Դաշտային Արցախի մի մասի հետ: Արցախեան ազատամարտի կարեւորագոյն արգասիքներից են հայ հոգեւոր կենտրոնների ազատագրումը, վերականգնումը եւ պաշտպանութիւնը: Պատերազմից անմիջապէս յետոյ Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմում սկսուեցին լայն ծաւալի եկեղեցաշինական աշխատանքներ. հնամենի վանքերի վերականգնմանը զուգընթաց կառուցւում են նոր եկեղեցիներ:

Գանձասարի վանական համալիրը ամբողջապէս վերանորոգուեց: Ռմբակոծուած եւ աւերուած նախկին միաբանական շէնքի (որի պատերի միջից բացուեցին XII–XIV դարերի երկու տասնեակ խաչքար) փոխարէն կառուցուեց միաբանական երկյարկանի նոր շէնքը, ուր եւ հիմնուեց աստուածաբանական գրադարանը:

Վանքի հիւսիսային պարսպի մօտ աւարտուել է Հոգեւոր ճեմարանի երկյարկանի շէնքի կառուցումը: Ամբողջովին նորոգուել են Գանձասարի կաթողիկոսների ընդունարանը, սեղանատունը, 8 խուցերը, տաճարի գաւիթը, վանքի պարիսպները, սալապատուել է վանքի ներքին բակը:

Վանական համալիրն ամրացնելու համար վանքի արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերում կառուցուեցին մօտ 100 մետր երկարութեամբ պարիսպներ: Վանք գիւղից դէպի Գանձասարի վանք նախկին 1,7 կմ

դժուարին ճանապարհի փոխարէն արեւմտեան կողմից 3 կմ նոր ճանապարհ կառուցուեց եւ ասֆալտապատուեց եկեղեցու յարակից տարածքի հետ միասին: Ճանապարհն ամրացնելու համար այն եզերուեց 90 մետր երկարութեամբ եւ 3 մետր բարձրութեամբ պարսպով:

Երեք կիլոմետր երկարութեամբ ջրատար խողովակով ջուր անցկացուեց դէպի վանք: Ամբողջ վանական համալիրն ապահովուել է էլեկտրականութեամբ եւ գազով: Նշուած աշխատանքները կատարուեցին բարերար Լեւոն Հայրապետեանի հովանաւորութեամբ:

Պետութիւնը Գանձասարի վանքին վերադարձրել է մշակովի որոշ հողակտորներ:

Թեմին կից գործում է Մարդասիրական օգնութեան յանձնաժողովը, որը հինգ տարուց ի վեր իր բարերարների միջոցով կոյրերի (պատերազմում տեսողութիւնը կորցրած անձանց) միութեանը տարեկան տրամադրում է 7200 ԱՄՆ դոլար: Թեմն իր խնամքի տակ է վերցրել Արցախի 71 երկկողմանի որբերի, Շուշիի ամենաաղքատ տասը ընտանիքների եւ փորձում է իր օգնութիւնը հասցնել զանազան կարիքաւորների: 1989–1991 թթ. Մարդասիրական օգնութեան յանձնաժողովը իր խնամքի տակ վերցրեց Արցախի միայնակ ծերերին, այնուհետեւ այդ գործը շարունակեցին ԼՂՀ իշխանութիւնները: Դեռեւս 1990–1991 թթ. թեմը ձեռնամուխ եղաւ Երեւանում «Զատիկ» մանկատան հիմնմանը, որը մինչեւ այսօր մեծ հոգածութիւն է ցուցաբերում այնտեղ ապրող երեխաների նկատմամբ:

Հայաստանում քրիստոնէութիւնը առաջինն աշխարհում (301 թ.) պետական կրօն հռչակելու 1700-ամեակը, ի թիւս այլ միջոցառումների, նշանաւորուեց նաեւ ուխտագնացութիւններով, որոնցից մէկը կայացաւ Ս. Էջմիածնից Գանձասար: 2001 թ. յուլիսի 27-ին ուխտագնացների 41 հոգանոց խումբը հաւաքուեց Ս. Էջմիածնում, աղօթք եւ ուխտ կատարեց Իջման Սուրբ Սեղանի առջեւ ու մեկնեց Գանձասար եւ օգոստոսի 16-ին վերադարձաւ Ս. Էջմիածին:

Գանձասարում պարբերաբար հրաւիրւում եւ կազմակերպւում են գիտաժողովներ՝ նուիրուած հայ եկեղեցագիտութեանը եւ հայագիտութեան հարցերին:

2003 թ. օգոստոսին՝ Պարգեւ սրբազանի հրաւէրով ժամանած, Ղպտի Ուղղափառ պատրիարքութեանը ենթակայ Բրիտանական Ուղղափառ Եկեղեցու առաջնորդ մետրոպոլիտ Սերաֆիմի եւ հայր Սիմէոն Սմիթի հետ մենք («Վէմ» ռադիոընկերութեան գործադիր տնօրէն Մանուկ Հերգնեանը եւ ես) մեկնել էինք Արցախ: Երբ մետրոպոլիտ Սերաֆիմը տեսաւ, թէ ինչ խաղաղ հոգեւոր շինարարութեամբ է զբաղուած Պարգեւ սրբազանի առաջնորդած թեմը, բացականչեց. «Ես հիմա հասկացայ, որ Արցախի ազատագրումը քրիստոնէական արժէքների պաշտպանութիւնն էր, որը նաեւ մեր պայքարն էր»: Այդ ուխտագնացութեան պսակն էր Շուշիի Ս. Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) եկեղեցում ս. Պատարագի մատուցումը: «Դա մի խորապէս յուզիչ պատարագ էր, եւ մինչ պայծառ առաւօտի արեգակի լոյսն էր շիթում սրբավայրի պատուհաններից, հասկանալի էր դառնում այն խոր հաւատը, որը ոգեշնչել է նրանց, ովքեր պայքարել են այդ տեղը որպէս քրիստոնէական սրբավայր պահպանելու համար, երբ դա ընդմիշտ կորցնելու պահը չափազանց մօտեցել էր»[17]:

Հայ ժողովուրդը միշտ խորին երախտագիտութեամբ է յիշում եւ մեծարում իր պանծալի նախնիներին: 2004 թ. յուլիսին, Վարդավառի օրը, Հասան-Ջալալեան տոհմի ժառանգորդները Գանձասարի վան-

քում եւ Վանք գիւղում տօնակատարութիւն կազմակերպեցին՝ ի նշանաւորումն հայ ժողովրդի ականաւոր զաւակ Հասան-Ջալալ Դօլայի Արցախում՝ Խաչէնի իշխանական գահ բարձրանալու 790-ամեակի եւ Գանձասարի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու օծման 764-րդ տարեդարձի: Պատարագիչն էր Արցախի թեմի առաջնորդ Պարգեւ արք. Մարտիրոսեանը: Սրբազանն օրհնեց Հասան-Ջալալեան տոհմի դրօշը, որն ի պահ տրուեց Գանձասարի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցուն:

35. ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆԻ[18] ՅՈՒՇԵՐԸ ՊԱՐԳԵՒ ՍՐԲԱԶԱՆԻ ԵՒ ՆՐԱ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Պարգեւ սրբազանը Արցախում ծառայելու համար հոգեւորականների կարիք ունէր: Իմ ընկերներից մէկը, որ երկար տարիներ կաթողիկոսի քարտուղարն էր, ինձ մօտ եկաւ եւ խնդրեց միասին գնալ Պարգեւ սրբազանի մօտ: Ընկերս լսել էր, որ Պարգեւ սրբազանը եւ ես հարեւաններ ենք եղել, սովորել ենք նոյն դպրոցում: Ընկերս ուզում էր քահանայ ձեռնադրուել Պարգեւ սրբազանի ձեռամբ եւ ծառայել Արցախում:

Պարգեւ սրբազանը մեզ շատ սիրալիր ընդունեց, խոստացաւ ընկերոջս ձեռնադրել եւ, անակնկալ կերպով, ինձ նոյնպէս յորդորեց քահանայ դառնալ:

1990 թ. մայիսի վերջին Պարգեւ սրբազանն ինձ առաջարկեց 15 օրով գնալ Արցախ եւ մասնակցել Գանձասարի Ս. Յովհաննէս եկեղեցում պատարագի: Արցախահայութիւնը տրամադրուած էր պայքարելու մինչեւ վերջ, ընդհուպ մինչեւ միացում Հայաստանի Հանրապետութեան հետ: Արցախահայութեան ոգին եւ անկախութեան սուրբ գործը նոր լիցք էին ստացել Պարգեւ սրբազանի ներկայութեամբ: Բոլորն անհամբեր սպասում էին նորանոր եկեղեցիների վերաբացմանը եւ կրկնում Պարգեւ սրբազանի «Զանգը հնչի՝ թուրքը փախչի»՝ կարգախօս դարձած բառերը:

Վերանորոգւում էին Ամարասի վանքը, Խնածախի եւ Ներքին Հոռաթաղի եկեղեցիները:

Արցախից իմ ստացած առաջին տպաւորութիւնը ժողովրդի մեծ սէրն ու վստահութիւնն էր Պարգեւ սրբազանի նկատմամբ: Նրա տունը, որը նաեւ նորաբաց թեմի առաջնորդարանն էր (այդ ժամանակ դեռեւս Ստեփանակերտում), լիքն էր արցախցիներով: Բոլորը ցանկանում էին սրբազանից լսել, որ յաղթանակը մե՛րն է լինելու: Պարգեւ սրբազանի հեղինակութիւնը շատ մեծ է Արցախում: Նա վստահեցնում էր, որ Աստուծոյ կամօք եւ նախախնամութեամբ մենք յաղթելու ենք: Արցախահայերը, փառք տալով Աստծուն, գնում էին իրենց տները:

Ժամանակ առ ժամանակ առաջնորդարան էին այցելում Արցախեան շարժման ակտիւիստները՝ Զորի Բալայեանը[19], Ռոբերտ Քոչարեանը[20], Բորիս Դադամեանը, Սերժ Սարգսեանը[21], Ժաննա Գալստեանը[22]՝ խորհրդակցելու եւ ստանալու Պարգեւ սրբազանի օրհնութիւնը յետագայ պայքարի համար: Մի քանի անգամ սրբազանի հետ հանդիպել էր նաեւ Արկադի Վոլսկին: Առաջնորդարանը յատկապէս մարդաշատ էր լինում, երբ սրբազանը Երեւանից գալիս էր Ստեփանակերտ: Բոլորն ակնկալում էին նրանից լսել երեւանեան նորութիւնները, իսկ Ստեփանակերտի եւ մօտակայ գիւղերի նորաստեղծ զինուած խմբերի հրամանատարները Պարգեւ սրբազանից զէնք ու զինամթերք էին խնդրում: Արցախ մտնող զէնքերի մեծ մասը սրբազանի անմիջական մասնակցութեամբ էր բերուած: Շատ վտանգաւոր էր այդ տարիներին զէնքի հայթայթումը եւ, առաւել եւս, նրա տեղափոխումը Արցախ:

1989 թ. ձերբակալուեց[23] անվտանգութեան ծառայութեան փոխգնդապետ Ռոբերտ Գրիգորի Ջանգիրեանը (ծագումով՝ Վանք գիւղից), որը Լէոնիդ Ազգալդեանի ջոկատին էր յանձնել տասներկու «Կալաշնիկով»

Արթուր Փափազեան, Արկադի Տէր-Թադեւոսեան, Իւրա Յովհաննիսեան եւ Ֆելիքս Գզողեան
Երեւան, Հանրապետութեան հրապարակ
Артур Папазян, Аркадий Тер-Тадевосян, Юра Ованнисян и Феликс Гзогян. Ереван, Площадь Республики.
Arthur Papazyan, Arkadi Ter-Tadevosyan, Yura Hovhannisyan and Felix Gzoghyan. Yerevan, the Republic Square.

ինքնաձիգ եւ երկու արկղ նռնակ: Երկու տարի մոսկովեան «Լեֆորտովո» բանտում ազատազրկուած մնալուց յետոյ՝ 1991 թ. սեպտեմբերին նա ազատ արձակուեց: Պարգեւ սրբազանին զէնքի հայթայթման գործում օգնում էր նաեւ Գաւրուշ Վարդանեանը:

Մի քանի անգամ Պարգեւ սրբազանին տնային կալանքի էին ենթարկել: Պետական անվտանգութեան կոմիտէի աշխատակիցները գալիս էին նրա մօտ եւ մինչեւ լոյս մնում առաջնորդարանում, յատկապէս այն օրերին, երբ «ազերիները» որեւէ բռնի գործողութիւն էին կատարում եւ շարժման ակտիւիստներից որեւէ մէկին ձերբակալում, հաւանաբար նրա համար, որպէսզի Պարգեւ սրբազանն իր համակուրսեցի, «ՌԻԱ-Նովոստի» գործակալութեան երեւանեան գրասենեակի տնօրէն Աւետ Դեմուրեանի միջոցով ի լուր աշխարհի չտարածի «ազերիների» եւ խորհրդային զինուորների անօրինութիւնների լուրերը:

1990 թ. օգոստոսի 20-ին նորից մեկնեցի Արցախ: Սրբազանը մտադրուել էր Աստուծոյ կամօք վերստին օծել Ամարասի Ս. Գրիգորիս եկեղեցին: Շաբաթ օրը՝ սեպտեմբերի 8-ի երեկոյեան, սկսուեց եկեղեցու վերաօծումը: Ամարասի վանքում էին թեմի բոլոր հոգեւորականները: Տասնամեակներ լռելուց յետոյ, Ամարասի Ս. Գրիգորիս եկեղեցու զանգերը նորից ղօղանջեցին սեպտեմբերի 9-ին՝ մի անգամ եւս աւետելով Արցախ աշխարհի հոգեւոր զարթօն-

քը: Այդ օրը պատարագիչն էր Պարգեւ սրբազանը, որի ձեռամբ էլ ես դարձայ սարկաւագ:

Ուշ երեկոյեան, երբ բոլոր հիւրերը գնացել էին Ամարասից, Ֆիզուլիից 20 խորհրդային զինուորականներ եւ «ադրբեջանցի» ՕՄՕՆ-ականներ եկան Ամարաս: Վանքում նրանք զէնք էին փնտրում: Երբ համոզուեցին, որ զէնք չկայ, գնացին: Մենք՝ Ամարասի վանահայր Վրթանէս վարդապետը, ես եւ Երեւանից եկած մի հաւատացեալ երիտասարդ, գնացինք Մաճկալաշէն գիւղը: Հայր Վրթանէսը գնաց Ծովատեղ գիւղը: Ժամը 23-ին մօտ մաճկալաշէնցի երիտասարդների մի խմբի հետ գնացինք գիւղամէջ: Գիւղացիները հաւաքուել էին գրասենեակի մօտ եւ քննարկում էին խորհրդային զինուորականների եւ «ադրբեջանցի» ՕՄՕՆ-ականների լկտի գործողութիւնները: Լուր բերեցին, որ Ֆիզուլիից դէպի Ամարաս երեք աւտոբուս է գալիս: Գիւղում խուճապ սկսուեց: Կէսգիշերին կրակոցներ լսուեցին: Կրակում էին Ամարասի վանքում: Գիւղի գրասենեակից զանգեցի Ստեփանակերտ՝ Պարգեւ սրբազանին: Նա շատ հանգիստ լսեց ինձ եւ ասաց, որ ժամը մէկ զանգահարեմ իրեն: Ճիշտն ասած՝ զարմացել էի սրբազանի հանգստութեան վրայ:

Գրասենեակում ռադիոկապ կար, որից լսւում էր Մարտունու շրջանի գործկոմի նախագահ Օլեգ Եսայեանի ձայնը: Նա եւ էլի երկու հոգի մեքենայով ընկել էին շրջափակման մէջ, եւ քանի որ մեքենայի լոյսերը չէին կարող վառել, ռադիոկապով օգնութիւն էին խնդրում: Գիւղում գտնուեց մի ծերունի, որը տեղանքը լաւ գիտէր. նա ռադիոկապի օգնութեամբ գտաւ մեքենան եւ երեք ուղեւորներին հանեց շրջափակումից:

Երբ լոյսը բացուեց, իմացանք, որ «ազերիները» 24 հայ են բռնել, մէկին էլ սպանել: Շուտով Պարգեւ սրբազանը եկաւ Մաճկալաշէն: Նա ինձ ասաց, որ գիշերը հերթական տնային կալանքի մէջ էր եղել: Սրբազանից նաեւ իմացայ, որ ձերբակալուել էր Արթուր Ալեքսանեանը (Ամարասի Արթուրը): Միասին գնացինք Ամարաս: Եկեղեցում աղօթելուց յետոյ գնացինք Ստեփանակերտ:

Մօտ մէկ շաբաթ մնացի առաջնորդարանում՝ Պարգեւ սրբազանի մօտ, ուր ծանօթացայ Աբովեան քաղաքի մօտակայ Բիւրեղաւանից ընտանիքով Արցախ եկած Սամուէլ Վարդանեանի հետ: Նա ջոկատ էր հաւաքել արցախցի տղաներից՝ թշնամու դէմ պայքարելու համար: Պարգեւ սրբազանը հովանաւորում էր այդ ջոկատը, որի տղաներն աչքի էին ընկնում իրենց նուիրուածութեամբ: Արցախի ազատագրման գաղափարով ներշնչուած՝ նրանց գործողութիւնները խուճապ էին առաջացնում խորհրդային եւ «ազերի» զինուորականների մէջ: Երբ հայ ազատամարտիկներին յորդորում էին զգոյշ լինել, հրամանատարը՝ Սամուէլ Վարդանեանը, ասում էր. «Մեր առաջնորդը Պարգեւ սրբազանն է, Տէրը՝ Աստուած... Մենք վախենալու ոչինչ չունենք, յաղթանակը մե՛րն է լինելու...»: Պարգեւ սրբազանը հովանաւորն էր ոչ միայն այդ ջոկատի, այլեւ բազմաթիւ զինագործ անհատների եւ այլ ջոկատների, որոնց գործի համար նա զինամթերք, գումար եւ պահեստամասեր էր հայթայթում:

Սամուէլ Վարդանեան
Самвел Варданян
Samvel Vardanyan

1990 թ. սեպտեմբեր ամսից Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր ճեմարանում երկամեայ քահանայական դասընթացների ուղարկուեցին Վանք գիւղից երկու երիտասարդ՝ Հրանտ Յովհաննիսեանը եւ Արամ Մովսէսեանը: Նրանք պէտք է համալրէին Արցախի թեմի հոգեւորականների շարքերը:

1990 թ. նոյեմբերի 25-ին Պարգեւ սրբազանի ձեռամբ ձեռնադրուեցի քահանայ եւ նրա բարեհաճ կարգադրութեամբ նշանակուեցի Գանձասարի վանահայր՝ հայր Միքայէլի Էջմիածին տեղափոխուելու պատճառով:

Ամէն կիրակի օր Պարգեւ սրբազանը ներկայ էր լինում Գանձասարում ժամերգութիւններին եւ մատուցուող պատարագին: Գանձասարի վանքը շաբաթ եւ կիրակի օրերին դառնում էր արցախեան ազատամարտի առաջամարտիկների հաւաքատեղի: Պարգեւ սրբազանին հանդիպելու էին գալիս Լէոնիդ Ազգալդեանը, Շահէն Մեղրեանը, Վազ-

գէն Սարգսեանը, բոլոր նրանք, ովքեր չէին կարող գնալ Ստեփանակերտի առաջնորդարան՝ Պարգեւ սրբազանին հանդիպելու:

Պարգեւ սրբազանի խորհրդով՝ Գանձասարի մօտ ուղղաթիռների համար տարածք հարթեցրին, իսկ խորհրդային զինուորականներին ասում էին, որ կարուսելի համար է դա արւում:

Քանի որ որոշել էի ապրել Գանձասարի վանքում, Պարգեւ սրբազանի տնօրինութեամբ սկսեցինք եկեղեցու յարակից խուցերի վերանորոգումը եւ բաղնիքի կառուցումը: Վանքում էին ապրում նաեւ Երեւանից եկած երկու երիտասարդ՝ մանրանկարիչ Լեւոն Ջաքեանը եւ Արշակ Ֆարիշեանը (այժմ՝ Բագրատ քահանայ): Վանքի պահակն էր Բենիկ Յակոբեանը, որը քարտաշութիւն էր անում, թէեւ բարձրակարգ տրակտորիստ էր, որսորդ եւ լաւ գիտէր տարածքը:

Գիշերները Վանք գիւղից Գանձասար էին բարձրանում եւ մինչեւ լոյս հերթապահում գիւղի տղաները (Սերեոժա Մարտիրոսեան, Մամիկոն Ասրեան, Արկադի Օհանեան, Աբել Հայրապետեան, Արտուշ Ասրեան, Եաշա Ազատեան, Ռաֆիկ Յովհաննիսեան, Արթուր Բաղրամեան), քանի որ «ազերիները» Նարեշտար գիւղից (Գանձասարից 7 կմ հեռու) մի քանի անգամ փորձել էին Վանք գիւղի հայ գիւղացիներից անասուններ առեւանգել: Այնպէս որ այդ տղաների գիշերային հերթապահութիւնը մեծ օգնութիւն էր Գանձասարի վանքում ապրող քահանայի, դպիրների եւ պահակի համար:

Ամէն օր Գանձասարի զանգերը Խաչէնագետի ձորակում հնչում էին թէ՛ առաւօտեան եւ թէ՛ երեկոյեան ժամերգութիւններին: Երբեմն Գանձասարի վանք էին գալիս նաեւ խորհրդային զինուորները՝ զէնք եւ զինամթերք գտնելու նպատակով: Բնականաբար, նրանց ջանքերն ի զուր էին անցնում:

Լէոնիդ Ազգալդեան
Леонид Азгалдян
Leonid Azgaldyan

1991 թ. ապրիլ ամսին Պարգեւ սրբազանի հետ գնացինք Շահումեան: Այդ ժամանակ Շահումեանի շրջանում էին տեղակայուած խորհրդային բանակի զօրամասերը, սակայն հայկական ուժերը, Շահէն Մեղրեանի հրամանատարութեամբ, անտեսելով նրանց ներկայութիւնը, գնդակոծում էին «ազերիների» դիրքերը: Լէոնիդ Ազգալդեանն իր ջոկատով մի քանի ամիս Շահումեանում էր եւ մասնակցում էր այդ մարտական գործողութիւններին:

Պարգեւ սրբազանը ուղղաթիռով Շահումեանից գնաց Գետաշէն: Շահէն Մեղրեանն ինձ եւ Պարգեւ սրբազանի վարորդ Կարէն Ղազարեանին առաջարկեց գնալ Մարտունաշէն: Այնտեղ հասնելով՝ իմացանք, որ մի «թեթեւ» մարտ պէտք է տանք «ազերիներին» Սարուսու գիւղի ուղղութեամբ: Մարտունաշէնում էր Լէոնիդ Ազգալդեանի ջոկատը, որի տղաները պէտք է փորձարկէին ինքնաշէն ականանետները, իսկ շահումեանցի տղաները «Ալազանով» պէտք է հրթիռակոծէին թշնամուն:

Շահէնը Կարէնին աւտոմատ տուեց, իսկ ինձ՝ կարաբին, եւ խնդրեց փամփուշտները խնայողաբար օգտագործել: Երբ մարտը թեժացաւ, յանկարծ մեր դիմացի բարձունքի յետեւից ուղղաթիռ երեւաց: Մեզ թուաց, որ դա «ազերիների»

ուղղաթիռն էր, իսկ թշնամուն թուաց, թէ մերն էր, եւ երկու կողմից սկսուեց ուղղաթիռի գնդակոծումը: Որոշեցի պայթուցիկ փամփուշտով կրակել ուղղաթիռի վրայ: Նշան բռնելու պահին Կարէնը յանկարծ գոռաց, թէ Պարգեւ սրբազանը ուղղաթիռի մէջ է: Ինչքան հայ մարտիկ կար, բոլորը դուրս եկան իրենց դիրքերից եւ սկսեցին կրակել թշնամու դիրքերի վրայ: Ուղղաթիռը բարեյաջող վայրէջք կատարեց: Այնտեղից դուրս եկան Պարգեւ սրբազանը, Անդրանիկ Մարգարեանը[24], Իգոր Մուրադեանը[25], Գառնիկ Իսագուլեանը եւ Վրոյր Կարապետեանը[26]:

Շահէն Մեղրեան
Шаген Мегрян
Shahen Meghryan

Մեզ ասել էին, որ Պարգեւ սրբազանը իմացել էր մարտին մեր մասնակցութեան մասին եւ զայրացել: Սրբազանը Կարէնին ոչինչ չասաց, իսկ ինձ յանդիմանեց: Անգամ Շահէն Մեղրեանի՝ ինձ գովաբանելը չօգնեց: Սրբազանն ասաց, որ ինձ եւ տղաներին իր օրհնութիւնը չէր տուել, դրա համար էլ յաջողութեան չէինք հասել: Իսկապէս, չէինք կարողացել «Ալազան» հրթիռ արձակել, որովհետեւ փչացել էր հրթիռն արձակող սարքը: Ինչեւիցէ, Պարգեւ սրբազանը երեկոյեան տուեց իր օրհնութիւնը Շահէնին, Լէոնիդին եւ տղաներին: Սրբազանը ինձ էլ օրհնեց: Ինձ զէնքը յանձնելով՝ ասաց. «Դու քահանայ ես, եւ քո գլխաւոր զէնքը խաչն է: Խաչի զօրութիւնը ոչ մի զէնք չունի: Այս պատերազմը Տիրոջ կամքով եւ զէնքով պէտք է յաղթենք, Աստուած քեզ պահապան»: Այդպէս Պարգեւ սրբազանն օրհնեց ինձ, ինքն էլ զէնք վերցրեց, եւ գնացինք մարտի: Եւ իսկապէս, սրբազանի օրհնութիւնը զօրաւոր էր: Առաջին իսկ հրթիռը հասաւ նպատակին: Տղաները, ոգեւորուած սրբազանի ներկայութեամբ, հասան յաջողութեան:

Ապրիլի 24-ին Գանձասարում պատարագ մատուցուեց եւ հոգեհանգիստ կատարուեց Հայոց ցեղասպանութեան նահատակների յիշատակին: Պատարագից յետոյ Պարգեւ սրբազանի հետ մեկնեցինք Երեւան:

Արցախում եւ յատկապէս Շահումեանում վիճակը վատ էր: «Ազերի-թուրքերը» խորհրդային հրամանատարութեան հովանաւորութեամբ հայաթափեցին Գետաշէնը, Մարտունաշէնը, բռնազաւթեցին Էրքեջ, Բուզլուխ եւ Մանաշիդ գիւղերը:

Մի քանի անգամ Պարգեւ սրբազանի հետ փորձեցինք Արցախ գնալ, չյաջողուեց, որովհետեւ «ադրբեջանական» ՕՄՕՆ-ը զաւթել էր Ստեփանակերտի օդանաւակայանը եւ հայկական ինքնաթիռներ չէր ընդունում: Փորձեցինք ռուսական ուղղաթիռով մեկնել: Ուղղաթիռը բարձեցինք ալիւրով եւ օդ բարձրացանք: Երբ թռչում էինք Սեւանի վրայով, ուղղաթիռի ռուս հրամանատարը սրբազանին ասաց, որ վատացող եղանակային պայմանների պատճառով պէտք է իջնենք... Կիրովաբադում (Գանձակ): Սրբազանը մի կերպ համոզեց օդաչուներին վերադառնալ Երեւան:

Օրերով սպասում էինք «Էրեբունի» օդանաւակայանում եւ ոչ մի կերպ չէինք կարողանում թռչել: Սրբազանը անհանգիստ էր, որովհետեւ սկսուել էր տխրահռչակ «Կոլցո» («Օղակ») օպերացիան, եւ նա ձգտում էր ամէն գնով հասնել Արցախ:

«Հոգեւոր առաջնորդը պէտք է իր հօտի հետ լինի»,– ասում էր նա:

Մայիսի վերջին Երեւանում տեղի ունեցաւ Շահումեանում զոհուած հինգ ազատամարտիկների յուղարկաւորութիւնը:

«Արցախ» կոմիտէում էին հաւաքուել Ջորի Բալայեանը, Գրիգոր Յարութիւնեանը, Պարգեւ սրբազանը: Շահումեանից հեռագրել էր մոսկովեան «Կուրանտի» թերթի թղթակից Կիրիլ Ալեքսէեւսկին: Նա խնդրում էր Շահումեանի շրջան հոգեւորական ուղարկել, որի կարիքն իսկապէս կար: Երեկոյեան սրբազանը հեռաձայնեց ինձ եւ ասաց, որ Շահումեանում քահանայի կարիք կայ, սակայն նա չի կարող ինձ այնտեղ ուղարկել իմ կամքին հակառակ: Ես համաձայնեցի գնալ: Առաւօտեան գնացի «Արցախ» կոմիտէ՝ սրբազանի օրհնութիւնը ստանալու: Կոմիտէում եռուզեռ էր. հաւաքուել էին բժիշկներ, ազատամարտիկներ: Երեկոյեան Պարգեւ սրբազանի եւ Ջորի Բալայեանի հետ գնացինք «Էրեբունի» օդանաւակայեան, որտեղ կազմ ու պատրաստ ուղղաթիռի անձնակազմը, Ստեփան Նիկողոսեանի հրամանատարութեամբ, սպասում էր օդ բարձրանալու: Ուղղաթիռում էին Կոռնիձորի Արոյի ջոկատը եւ երեք բժիշկ՝ Գուրգէն Սահակեանը, Սիլվա Խաչատրեանը եւ Ռաֆայէլ Նիգմատուլինը: Ուղղաթիռը վայրէջք կատարեց Կամո (Գաւառ) քաղաքի օդանաւակայեանում, իսկ առաւօտեան ժ. 4-ին մեկնեցինք Շահումեան: Լուսաբացին Գիւլիստանում էինք: Շահէն Մեղրեանը, որն ընդունում էր Երեւանից ժամանող բոլոր ուղղաթիռները, ուրախ էր «Կոռնիձորի Արոյի» ջոկատի ներկայութեան համար:

Շահումեանցիներն ունէին իրենց ջոկատները, սակայն Երեւանից եկող ջոկատների համար շատ էին ուրախանում, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը մտածում է իրենց՝ Շահումեանցիների մասին: Եկել էին նաեւ սփիւռքահայ հայրենասէրներ՝

Վերին Շէնի ջոկատը: Կենտրոնում՝ տ. Գրիգորը եւ Շահէն Մեղրեանը:
Отряд Верин Шена. В центре священник Григор и Шаген Мегрян.
The regiment of Verin Shen. In the centre: Fr. Grigor and Shahen Meghryan.

Ժիրայր Սեֆիլեանը, Մարտիրոս Ժամկոչեանը, Մոնթէ Մելքոնեանը[27] եւ այլք:

Շահէն Մեղրեանի հետ գնացի Վերին Շէն, ուր տեղակայուած էր ջոկատների գործողութիւնները ղեկավարող շտաբը: Վերին Շէնը Շահումեանի շրջկենտրոնից մեծ գիւղ էր: Գիւղի մի ծայրից միւսը 7.5 կիլոմետր էր, սակայն գիւղում շատ բնակիչ չէր մնացել: Գիւղացիների մեծ մասը լքել էր իր տունը եւ բնակւում էր կա՛մ շրջկենտրոնում, կա՛մ էլ մօտակայ գիւղերում՝ բարեկամների մօտ:

Երեք օրում գիւղը լցուեց բնակիչներով: Երեք շաբաթ, առաւօտից մինչեւ կէսօր, Վերին Շէնի Ս. Աստուածածին եկեղեցում մկրտութեան խորհուրդ էի կատարում: Մկրտուելու էին գալիս հարիւրաւոր մարդիկ՝ ասելով. «Եթէ պէտք է զոհուենք, քրիստոնեայ զոհուենք»: Այդ խօսքերը ինձ էլ էին ուժ տալիս: Երեք շաբաթում մօտս եղած մեռոնը վերջացաւ:

Գիւլիստան գիւղից (այնտեղ էր գտնւում հզօր ռադիոկայեանը) կապուեցինք «Արցախ» կոմիտէի հետ եւ մեռոն խնդրեցինք Պարգեւ սրբազանից: Մեր խնդրանքը հասցրել էին սրբազանին, որն արդէն Ստեփանակերտում էր: Մինչ կը ստանայի սրբազանից մեռոնն ու խաչերը (որոնց կարիքը շատ մեծ էր), գնում էինք շրջանի գիւղերը եւ ժողովրդի հետ զրոյցներ ունենում: Պարզուեց, որ չմկրտուածների թիւը մեծ էր: Եկեղեցի ունեցող գիւղերում մաքրում էին եկեղեցիները եւ խնդրում Աւետարան բաժանել: Նոր Կտակարան էի տալիս ջոկատներին եւ խնդրում տղաներին կարդալ ժողովրդի համար: Հայ Պարիս գիւղում փոքրիկ եկեղեցի կար, որը մաքրել էին Երեւանից եկած ջոկա-

«Կոռնիձոր» ջոկատը. առաջին շարքում՝ Արտեուշա, Սամո, Աշոտ, Յովսէփ, երկրորդ շարքում՝ Արամ, Մոնթէ (Աւո), Սերգո, Կոռնիձորի Արո (հրամանատար), Յարութ, Կարէն:
Отряд "Корнидзор". В первом ряду — Артюша, Само, Ашот, Овсеп; во втором ряду — Арам, Монте (Аво), Серго, "Корнидзори Аро" (командир), Арут, Карен.
The regiment of Kornidzor. In the first row — Artyusha, Samo, Ashot, Hovsep; in the second row — Aram, Monté (Avo), Sergo, "Kornidzori Aro" (the commander), Harut, Karen.

տի տղաները, իրենց ուժերով մի խաչքար էին պատրաստել եւ կանգնեցրել եկեղեցու մուտքի մօտ: Այդ եկեղեցում ոչ միայն մկրտութիւններ եղան: Այդտեղ պսակի արարողութիւն էլ կատարեցի[28]:

Շահէն Մեղրեանն ինձ ասաց, որ Պարգեւ սրբազանն ինձ է սպասում Ստեփանակերտում, մէկ օրով պէտք է գնամ եւ ինքս էլ մեռոնն ու խաչերը բերեմ: Շահէնը խնդրեց, որ Ստեփանակերտ ուղեկցեմ երկու միջազգային դիտորդների: Նրանց հետ գնացի Ստեփանակերտ:

1991 թ. յունիս–յուլիս ամիսներին Շահումեան էին գալիս բազմաթիւ դիտորդներ Մոսկուայից, պատգամաւորներ, հասարակական գործիչներ՝ բարոնուհի Ք. Քոքսը, Ա. Սմիրնովը, Շաբադը, Գայդարը եւ շատ-շատեր: Բարոնուհի Ք. Քոքսը, գլխաւորելով «Միջազգային քրիստոնէական համերաշխութիւն» կազմակերպութիւնը, 1991 թուականից բազմիցս եղել է Արցախում:

Երբ մտայ առաջնորդարան, այնտեղ տեսայ Սամուէլ Վարդանեանին, որը եկել էր Պարգեւ սրբազանի մօտ՝ ջոկատի հինգ տղաների հետ: Պարզուեց, որ սրբազանը գիտէր Սամուէլի գալուստի մասին եւ ինձ էլ էր կանչել Ստեփանակերտ: Այդ օրը երեկոյեան, Խաչէնագետի ձորակում, Քոլատակ գիւղի մօտ, պէտք է ուղղաթիռ իջնէր եւ զէնք ու զինամթերք բերէր ջոկատի համար: Կասկածից վեր էր, որ դրանք Պարգեւ սրբազանի ջանքերով էին ձեռք բերուել Երեւանից: Ուղղաթիռը ժամանակին վայրէջք կատարեց: Զէնքն ու զինամթերքը տարանք Գանձասար: Ամբողջ գիշեր ջոկա-

տի տղաները հերթապահում էին Գանձասարում: Առաւօտեան շարժուեցինք Շահումեան:

Պարգեւ սրբազանի «Նիվա» մեքենայում էին Կիրիլ Ալեքսէեւսկին, սրբազանը, ես եւ վարորդ Կարէնը: Սամուէլ Վարդանեանը որոշել էր զէնքն ու զինամթերքը անտառով տանել: «Կամազ» մակնիշի բեռնատարը ջոկատի տղաների ուղեկցութեամբ մեզանից շուտ ճանապարհ ընկաւ: Բեռնատարի հետ հանդիպելու էինք Մարաղա գիւղի մօտ: Ռուսական ՕՄՕՆ-ը ճանապարհին մի քանի անգամ զննութեան ենթարկեց սրբազանի մեքենան: Խորհրդային զինուորները գազազած էին. օրեր առաջ նրանցից մի խումբ գերի էր ընկել Հաթերք գիւղի կանանց ձեռքը՝ ի պատասխան հայ երիտասարդների ձերբակալման:

Պարգեւ սրբազանի եւ ինձ մօտ զէնք կար: Սրբազանի վստահ կեցուածքը ինձ էլ էր ոգեշնչում: Ճանապարհին մեզ հասաւ Սամուէլի գլխաւորած ջոկատի տղաներից Էդուարդ Դաւթեանը եւ ասաց, որ «Կամազ»-ը շուռ է եկել եւ շտապ տրակտոր է պէտք: Սրբազանի հետ գնացինք «Կամազ»-ի մօտ: Իսկապէս բեռնատարը հնարաւոր չէր առանց տրակտորի օգնութեան շարժել տեղից: Մօտակայ գիւղերի բնակիչները, լսելով, որ սրբազանին օգնութիւն է հարկաւոր, եկել էին օգնելու: Շուտով մօտեցաւ նաեւ տրակտորը, որի օգնութեամբ «Կամազ»-ը հանեցին ձորից: Լաւ էր, որ զէնքին ու զինամթերքին ոչինչ չէր պատահել:

Երեք ժամից Շահումեանում էինք: Սրբազանին դիմաւորելու էին եկել Շահումեանի համարեա բոլոր գիւղերից: Գիւղացիները իրար հետ խօսելիս նշում էին. «Եթէ Պարգեւ սրբազանը եկել է, թուրքի վայն էլ հետն է եկել»:

Ինչպէս եւ սպասւում էր, Պարգեւ սրբազանը մնաց Սամուէլ Վարդանեանի ջոկատի հետ: Նա մերժեց ապահով տեղում իջեւանելու՝ Շահէն Մեղրեանի յորդորները: Սրբազանի գլխի համար մեծ դրամական պարգեւ խոստացած «ազերիները» նրանից ընդամէնը 100 մետր էին հեռու:

Պարգեւ սրբազանը յոգնած էր: Նա հինգ–վեց օր չէր քնել: Երբ Սամուէլ Վարդանեանն առաջարկեց մի երկու ժամ հանգստանալ, մերժեց՝ ասելով, որ հանգստեան տուն չի եկել:

Գիշերը, տարբեր ջոկատներից երեքական զինուոր հաւաքուել էին Վերին Շէնի շտաբում, որոշել էին փորձնական մարտի մէջ մտնել Էրքեջ գիւղի ուղղութեամբ: Պարգեւ սրբազանն օրհնեց տղաներին, եւ նրանք ոգեւորուած գնացին մարտի: Տղաները մտել էին Էրքեջ, սակայն շուտով ստիպուած թողեցին իրենց դիրքերը: Վիրաւորուել էին Կնեազ Համբարձումեանը (Կնո), «Կոռնիձորի Արոն» եւ Ռուբէն Գալստեանը (Դոստի): Դիրքերը թողնելու պատ-

Ազատամարտիկ Լեւոն (Լոլո) Մովսիսեանը՝ գազանացած «ազերիների» կողմից ռմբակոծուած միաբանական շէնքի աւերակների դիմաց:
Боец-освободитель Левон (Лоло) Мовсисян перед руинами жилого помещения монашеской братии, разбомбленного зверствующими “азерами”.
Fighter-liberator Levon (Lolo) Movsisyan in front of the ruins of the cloister of the Gandzasar monastery bombarded by the atrocious “Azeris”.

ճառներից մէկն էլ զինամթերքի պակասութիւնն էր: Յաջորդ օրը «ազերիները» խորհրդային բանակի օժանդակութեամբ հրակոծեցին Վերին Շէնը: Այդ օրը անձրեւ էր գալիս. Սամուէլի հրամանով վառել էին փայտօջախը, որ հերթապահութիւնից եկած տղաները տաքանան: Սրբազանը, օջախի մօտ նստած, քնեց:

Թշնամու հրակոծմանը պատասխանեցինք «Ալազան» հակակարկտային սարքի՝ Սամուէլ Վարդանեանի կատարած ձեւափոխման շնորհիւ մարտական դարձած հրթիռներով: Թշնամին յետ շպրտուեց Վերին Շէնի դիրքերից, սակայն էրքեջը մնաց «ադրբեջանական» ՕՄՕՆ-ականների հսկողութեան տակ: Երբ վերադարձանք, Պարգեւ սրբազանը դեռ քնած էր: Մէկ ժամ յետոյ արթնացաւ. պարզուեց, որ նա

Լեովա Կարապետեան
Лева Карапетян
Lyova Karapetyan

այնքան խորն էր քնել, որ ոչ մի պայթող արկի ձայն չէր լսել:

Երեկոյեան ճաշկերոյթ էր ի պատիւ Պարգեւ սրբազանի: Շահումեանում տեղակայուած ջոկատների հրամանատարները եկան Վերին Շէն: Այդտեղ էին ԽՍՀՄ ԳԽ պատգամաւոր Սմիրնովը, Կիրիլ Ալեքսէեւսկին, Օսոկինը, Ցվետանա Պասկալեւան եւ ուրիշներ: Մեր ջոկատն էլ մի գառնուկ էր մատաղ արել Կնեազ Համբարձումեանի առողջանալու համար: Սամուէլ Վարդանեանը կիթառի նուագակցութեամբ երգում էր հայրենասիրական երգեր: Ցվետանան էլ ոգեշնչուած երգեց «Բուլղարացի հայդուկի երգը», որը ցնցող տպաւորութիւն թողեց խարոյկի շուրջ հաւաքուածների վրայ:

Այդ ժամանակաշրջանում Սամուէլ Վարդանեանի (զոհուեց 1991 թ. սեպտեմբերի 14-ին) ջոկատում էին Աբովեանից՝ Նիկոլ Վանեանը (զոհուեց 1991 թ. դեկտեմբերի 27-ին), Կնեազ Համբարձումեանը եւ Լեւոն Խաչատրեանը, Ստեփանակերտից՝ Էդմոն Բարսեղեանը (զոհուեց 1991 թ. օգոստոսի 28-ին Ղարաչինարում), Բենիկ Բաղդասարեանը եւ Էդուարդ Դաւթեանը (Էդո), Արմէն Սարգսեանը (Վասիսդաս, մահացել է 2005 թ.), Կաւկազ Ասլանեանը (Ռազմիկ), Աշոտ Թեւանեանը (Քաչալ Արմէն), Սուրէն Աղաջանեանը (Սաշիկ-Եասաուլ), Ռաֆիկ Արզումանեանը (Քաչալ Ռաֆո, զոհուեց 1992 թ. յունուարի 26-ին), Վիլեն Սաֆարեանը, Աշոտ Յովսէփեանը (Աշոտիկ), Լեւոն Փառաջանեանը (Ցիկլոպ), Հայասէր Աւանէսեանը (Հայո), Մարտակերտից՝ Լեւոն Կարապետեանը (Չաւուշ Լեւոն, զոհուեց 1991 թ. սեպտեմբերի 14-ին), Տաշիրից՝ Տարօն Տոնոյեանը (մահացել է 1996 թ.) եւ

Էդմոն Բարսեղեան
Эдмон Барсегян
Edmon Barseghyan

Գոռ Բաղդասարեանը, Մհեր Շախեանը (Մհերիկ, զոհուեց 1991 թ. սեպտեմբերի 14-ին) Վերին Շէնից, Մերուժան Աւանէսեանը Առաջաձորից, Լիւդան (Անահիտ) եւ Լիլիա-Շուշանիկը (Քեռակին): Մեր ջոկատում ապաստանել էր խորհրդային բանակից փախած ռուս Սաշան:

Սրբազանի հետ սեղան նստելը, նրա օրհնած հացն ուտելը մեծ պատիւ էր տղաների համար:

Սրբազանը պէտք է Երեւան գնար: Շահէն Մեղրեանը մի մեծ ցուցակ տուեց նրան՝ ասելով. «Սրբազան, մեր յոյսը դու ես, երբ զէնքերն ուղարկէք, էրքեջը, Բուզլուխը, Մանաշիդը կ'ազատագրենք»:

Շահումեանի շրջանի ազատամարտիկներին (նրանց մեծ մասը դաշնակցական էր) օգնում էր նաեւ Հ. Յ. Դ. կոմիտէն: Անկուսակցական էին Սամուէլ Վարդանեանը եւ նրա

ջոկատի տղաները: Սամուէլը միշտ ասում էր. «Մեր կուսակցութիւնը Հայ Առաքելական Եկեղեցին է, հոգեւոր հրամանատարը՝ Պարգեւ սրբազանը»: Վերին Շէնում տեղակայուած ջոկատների տղաներն ասում էին. «Գիւղի ամենաապահով տունը Սամուէլի տղաների տունն է: Ճիշտ է՝ «ազերիների» դիրքերին ամենամօտն է, սակայն սրբազանի ներկայութիւնը ամէն վտանգ չեզոքացնում է»:

Կողքի բարձունքից այդ տան վրայ թշնամու մի նշանառու էր կրակում: Փա՛ռք Աստուծոյ, որեւէ մէկին բան չպատահեց:

Սրբազանին ճանապարհեցինք Երեւան: Խորհրդային Միութեան ԳԽ-ի մի քանի պատգամաւորներ եւ միջազգային դիտորդներից ոմանք որոշեցին բաց նամակ ուղարկել Գորբաչովին, Բուշին (աւագ), ՄԱԿ-ին՝ խնդրելով սատարել Շահումեանի շրջանի հայ բնակչութեանը:

Ստեփանակերտից Շահումեան էր գալիս Սեյրան Օհանեանը, որն այդ ժամանակ այնտեղ գտնուող խորհրդային բանակի 366-րդ մեքենայացուած գնդի կապիտան էր[29]:

Սեյրանը, ռիսկի դիմելով, իր հետ զինամթերք էր բերում Վերին Շէն, այնտեղից դատարկ պարկուճներ տանում: Նրա հետ Աղդամով գալիս էին նաեւ խորհրդային բանակի մի քանի զինուոր: Նրանց մէջ էին տաջիկներ, ուզբեկներ եւ ռուսներ: Սեյրանի հրամանով՝ տաջիկները եւ ուզբեկները խոնարհաբար ծառայում էին մեր տղաներին՝ զէնք ու զինամթերք բերելով մեր դիրքերը:

Սամուէլի ջոկատում մի չգրուած օրէնք կար: Մարտից եկող տղաների ոտքերը լուանում էին նրանք, ովքեր մարտին չէին մասնակցել: Խոնարհութեան ինչպիսի՜ օրինակ: Իմ

«Եղնիկներ» ջոկատը (հրամանատար՝ Շահէն Մեղրեան, կանգնած, ձախից երկրորդը) Երից Մանկանց վանքի մօտ (1992 թ. հոկտեմբեր)
Отряд “Егникнер” (командир Шаген Мегрян, во втором ряду, второй слева) у монастыря Ериц Манканц (Трех отроков) (октябрь 1992 г.)
The regiment "Eghnikner" (commander Shahen Meghryan, in the second row, the second from the left) near the monastery of Erits Mankants (October 1992)

ոտքերը մի քանի անգամ տղաները լուացին, իսկ երբ ես էի ուզում լուալ նրանց ոտքերը, չթողեցին[30]:

Շահումեանում ազատամարտիկները պատրաստում էին ազատագրել Էրքեջ, Բուզլուխ եւ Մանաշիդ գիւղերը: Սամուէլը մեկնեց Երեւան՝ սրբազանի հայթայթած զէնքն ու զինամթերքը բերելու: Կնեազը Սամուէլի հետ Երեւան գնաց՝ բուժումը շարունակելու: Սամուէլին Վերին Շէնում Չաւուշ Լեւոնն էր փոխարինում: Էդմոնը զոհուեց: Ջոկատի տղաներից Քաչալ Արմէնը, Ռաֆոն եւ Բենիկը Էդմոնի դիակը ուղեկցեցին Ստեփանակերտ: Հինգ օրից Սամուէլը վերադարձաւ Շահումեան՝ իր հետ շատ զինամթերք բերելով: Նա ինձ Պարգեւ սրբազանի ձեռքով գրուած մի երկտող տուեց: Սրբազանը գրել էր, որ Սամուէլին լաւ նայեմ:

Նոր բժիշկների խումբ եկաւ շրջկենտրոն: Նրանք փոխարինեցին մեծ աշխատանք կատարած Նշան Մանուշակեանին, Կոնստանտին Պետրոսեանին, Գուրգէն Սահակեանին, բեյրութցի Ռոպեր Բալեանին, Վարդան Շիշմանեանին, Վարդան Բաղալեանին, Ռաֆիկին եւ Սիլվային: Երեւանից եկան Մանուէլ Եղիազարեանի գլխաւորած «Արաբո» ջոկատը եւ Արամ Թորգոմեանի հրամանատարութեամբ՝ ՀԱԲ-ի «Արամո» ջոկատը:

Մարտից առաջ ոչ ոք չէր քնել: Բոլորս Սամուէլի գլխաւորութեամբ պատրաստում էինք: Լուսադէմին

մարտը սկսուեց: Էրքեջ, Բուզլուխ եւ Մանաշիդ գիւղերն ազատագրուեցին: 1991 թ. սեպտեմբերի 14-ը եղաւ մեր յաղթական օրերից մէկը՝ ձեռք բերուած ծանր զոհերի գնով: Այդ օրը հերոսի մահով զոհուեցին Սամուէլ Վարդանեանը, Չաւուշ Լեւոնը եւ Միերիկը, իսկ Վասիսդաս Արմէնը, Բենիկը, Աբովեանից՝ Սամուէլի հետ եկած Արամ Ներսիսեանը վիրաւորուեցին՝ բոլորն էլ մեր ջոկատից[31]:

Յաջորդ օրը Երեւանից յատուկ ուղղաթիռ եկաւ՝ Սամուէլ Վարդանեանի դիակը տանելու: Այդ օրը Շահումեան էր եկել նաեւ Սեյրան Օհանեանը, որին մայորի կոչում էր շնորհուել: Նա ցանկացել էր ջոկատի տղաների հետ լինել: Սամուէլի թաղումը տեղի ունեցաւ Բիւրեղաւանում, որի թիւ 1 դպրոցն այսօր նրա անունով է կոչւում:

Սամուէլի զոհուելուց յետոյ էլ Պարգեւ սրբազանը շարունակեց հովանաւորել այդ ջոկատը: Նոր հրամանատար նշանակուեց Նիկոլ Վանեանը: Նա զոհուեց Կրկժանի համար մղուող մարտի ժամանակ, նոյն այն օրը, երբ գնդակոծուել էր սրբազանի տունը (1991 թ. դեկտեմբերի 27-ին): Սրբազանը հրաշքով փրկուեց իր ռմբակոծուած առաջնորդարանում: Նիկոլ Վանեանի աճիւնը հանգչում է Աբովեան քաղաքում: Քաղաքի թիւ 5 դպրոցը, որտեղ սովորել է Նիկոլ Վանեանը, նրա անունով կոչուեց:

Արցախեան պատերազմը նոր թափ էր ստանում: Ազատագրուել էին Խոջալուն, Կրկժանը: ԼՂՀ Գերագոյն խորհրդի 1992 թ. մարտի 4-ի որոշումով ԼՂՀ ինքնապաշտպանութեան ուժերի հրամանատար նշանակուած գնդապետ (յետագայում՝ գեներալ-մայոր) Արկադի Տէր-Թադեւոսեանը (Կոմանդոս) ոչ միայն տաղանդաւոր զօրավար էր, այլեւ հաւատացեալ հայ մարդ: Կոմանդոսը նախապատրաստում էր Շուշիի ազատագրման ծրագիրը, մի ծրագիր, որն իր նախադէպը հազիւ թէ ունենար համաշխարհային զինուորական պատմութեան մէջ: Արկադի Տէր-Թադեւոսեանի առաջարկով՝ Շուշիի ազատագրումը մի քանի ուղղութիւններով պէտք է իրականացուէր:

Նիկոլ Վանեան
Никол Ванян
Nikol Vanyan

1992 թ. ապրիլի 24-ին Պարգեւ սրբազանը թեմի բոլոր հոգեւորականների հետ եկաւ Գանձասար: Սրբազանը պատարագ մատուցեց Հայոց ցեղասպանութեան զոհերի յիշատակին: Իր քարոզում նա ասաց, որ Շուշիի ազատագրման օրը մօտ է եւ կարեւոր է հոգեւորականների ներկայութիւնը մարտի դաշտում:

Պարգեւ սրբազանի վարորդ Կարէնն ինձ հաղորդեց նրա որոշումը, որ ես եմ գնալու Ստեփանակերտ, իսկ հայր Վրթանէսը՝ որպէս փոխառաջնորդ, մնում է Գանձասարում, եւ թեմի միւս հոգեւորականների հետ պէտք է աղօթի մեր յաղթանակի համար: Հայր Վրթանէսից բացի, Գանձասարում էին տ. Յովհաննէսը, տ. Կորիւնը, տ. Յարութիւնը, տ. Թադէոսը, Արամ սարկաւագը[32] եւ ուրիշներ:

Երբ հասանք Ստեփանակերտ, սրբազանն ինձ տարաւ Արկադի Տէր-Թադեւոսեանի մօտ: Կոմանդոսի մօտ էր Իւրա Յովհաննիսեանը՝ «26-ի Իւրա»-ն:

Սրբազանը նրանց ասաց, որ տէր Գրիգորը այսուհետ բանակի հոգեւոր հովիւ է նշանակուած իր կողմից: Ինձ տեսնելով՝ Իւրան Պարգեւ սրբազանին ասաց. «Ախր, սրբազա՛ն, մենք ձեզանից ռիսկով մարդ ենք ուզել, դուք էս կարճատես ակնոցաւորին տալիս էք, սրանից ի՞նչ օգուտ պէտք է լինի»: Սրբազանը ժպտաց Իւրային եւ ասաց. «Մի՛ մտածիր, ես ձեզ վախկոտ մարդ չեմ տուել, դու տէր Գրիգորին դեռ չգիտես»: Սրբազանն իր օրհնութիւնը տուեց ինձ ու գնաց՝ ասելով, որ Արկադի Տէր-Թադեւոսեանի հրամանները պէտք է կատարեմ:

Ես, որ երբեք խորհրդային բանակում չէի ծառայել, 36 տարեկանում

դարձայ զինուոր: Արկադի Տէր-Թադեւոսեանն ինձ ուղարկեց «26»[33] պաշտպանական բարձունքը: Այդտեղի հրամանատարն էլ հէնց Իւրա Յովհաննիսեանն էր: Ճանապարհին ինձ ուղեկցող զինուորից իմացայ, որ երկու օր առաջ այդ ուղղութեամբ «ազերիները» գրոհ էին սկսել: Երբ հասանք բարձունքին, Իւրան ինձ ասաց, որ տղաները սպասում են, եւ նրանց հետ զրոյց պէտք է ունենամ, բարձրացնեմ նրանց մարտական ոգին: Թշնամու նշանառուն կրակում էր մեր դիրքերի վրայ: Ես վստահ գնացի նեղ արահետով՝ առանց սպասելու ուղեկցողներին: Իւրան վազելով հասաւ ինձ, տուեց ինքնաձիգը, ժպտաց ու ասաց. «Տէր հայր, խենթ հո չե՞ս, չե՞ս տեսնում կրակում են, ի՞նչ ես գլուխդ տնկած գնում, բա որ սպանե՞ն»: «Ինձ չեն սպանի,– վստահ ասացի ես,– Աստուած ինձ հետ է, խաչն էլ իմ զէնքն է»: «Չէ՛, դու հաստատ գիժ ես, տէ՛ր Գրիգոր»,– ասաց Իւրան ու գնաց դէպի բլինդաժ:

Այդ օրը եղայ մեր բոլոր տասը դիտակէտերում, զրուցեցի տղաների հետ: Շատերին ճանաչում էի: Տեսնելով ինձ՝ նրանք ուրախանում էին եւ ասում. «Եթէ տէր Գրիգորն այստեղ է, հաստատ մի բան կը լինի»:

Մթնում էր, երբ վերադարձայ հրամանատարի բլինդաժը: Իւրան անհամբեր ինձ էր սպասում, քանի որ Կոմանդոսը Իւրային եւ ինձ սպասում էր շտաբում: Արկադի Տէր-Թադեւոսեանը մեզ հրաւիրեց թեյ խմելու: Նա Իւրային հարցրեց իրավիճակի մասին, ինձ էլ, թէ ի՞նչ տրամադրութիւն ունեն տղաները դիրքերում: Մեր պատասխանները լսելուց յետոյ Կոմանդոսը Իւրային ուղարկեց «26»-ի բարձունքը, իսկ ինձ պահեց շտաբում: Ամէն առաւօտ շտաբի ճաշարանում օրհնում էի սեղանը եւ հրամանատարների հետ նախաճաշում էինք: Այնուհետեւ ամբողջ օրն անցկացնում էի «26»-ի բարձունքում:

Մայիսի 1-ին ինձ շտապ կանչեցին շտաբ: Սրբազանի վարորդը՝ Կարէնը, եկել էր իմ յետեւից: Արկադի Տէր-Թադեւոսեանը ինձ մինչեւ ժ. 23-ը ազատութիւն տուեց: Այդ օրը՝ մայիսի 1-ին, իմ եւ կնոջս ծննդեան տարեդարձն էր: Դա նշեցինք Կարէնի տանը:

Գեներալ-մայոր Արկադի Տէր-Թադեւոսեան (Կոմանդոս)
Генерал-майор Аркадий Тер-Тадевосян (Командос)
Major-General Arkadi Ter-Tadevosyan (Commandos)

Ստեփանակերտում բոլորը սպասում էին Շուշիի ազատագրմանը եւ վստահ էին, որ Շուշին մե՛րն է լինելու:

Մկրտում էի չմկրտուածներին, օգնում էի ինչով կարողանում էի: Մայիսի 3-ի լոյս 4-ին Արցախում անսպասելիօրէն ձիւն եկաւ, Շուշիի ազատագրումը մի քանի օրով յետաձգուեց: Մայիսի 5-ին Իւրայի տեղակալի՝ Արթուր Ալեքսանեանի ծննդեան օրն էր: Հէնց այդ օրն էլ Արթուրը որոշել էր ինձ աւելի «մօտիկից ծանօթացնել» Իւրայի հետ: Ճիշտն ասած՝ ես էլ էի ուզում, որ Իւրան հաւատայ ինձ: Իւրան Արցախ էր եկել «Սասունցի Դաւիթ» ջոկատի հետ եւ Արկադի Տէր-Թադեւոսեանի սիրելի հրամանատարներից էր դարձել: Մինչեւ պատերազմը սկսուելը Իւրան յարգուած ֆիզիկոս էր:

«26»-ի բարձունք էին գալիս գեներալ Գուրգէն Դալիբալթայեանը, Պարգեւ սրբազանը, Կարէն Ապրեսեանը[34], Ջորի Բալայեանը, օպերատոր Շաւարշ Վարդանեանը, ֆրանսահայ ֆոտոլրագրող Մաքս Սիվասլեանը[35] եւ ուրիշներ, որոնք իրենց ներկայութեամբ նոյնպէս ոգեւորում էին տղաներին:

Մօտենում էր Շուշիի ազատագրման օրը: Տղաների թիւը գնալով մեծանում էր «26»-ի բարձունքում: Իւրա Յովհաննիսեանի հրամանատարութեամբ նրանք պատրաստ էին թշնամու կրակը իրենց վրայ վերցնել:

Մայիսի 8-ի երեկոյեան Ստեփանակերտի շտաբում էր հաւաքուել հրամանատարական կազմը: Պարգեւ սրբազանի օրհնութիւնից յետոյ՝ ուղիղ ժ. 20-ին, Ստեփանակերտի «Գրադ» կայեանքներից հրթիռներ արձակուեցին Շուշիի ուղղութեամբ: Շուշիի ազատագրութեան մարտը սկսուեց: Երկար ժամանակ մեր զինուորները չէին կարողանում առաջ շարժուել: Ստեփանակերտում Պարգեւ սրբազանը Կարէն Ապրեսեանի հետ գտնուում էր ԼՂՀ ներքին գոր-

ծերի ղեկավար Արմէն Իսագուլեանի առանձնասենեակում: Սրբազանը ծնկաչոք աղօթում էր Աստուածածնի սրբապատկերի առաջ: Սրբազանը մօտեցաւ Իսագուլեանին եւ ասաց. «Մինչեւ Լենինի արձանը չտապալէք, տղաները չեն կարող առաջ շարժուել: Ջինուորների թիկունքներին խաչի նշան կայ, բայց սատանայ Լենինի քարէ ներկայութիւնը թոյլ չի տալիս տղաներին առաջ շարժուել: Տապալէ՛ք արձանը, եւ յաղթանակը մե՛րը կը լինի»:

Սրբազանի խօսքերն այնքան էին ազդել կոմունիստ ոստիկանապետի վրայ, որ նա հրամայեց տապալել պրոլետարների առաջնորդի արձանը: Շղթաներով կապկպելով՝ արձանը բեռնատարների օգնութեամբ մի կերպ տապալուեց Շուշիի ազատագրումից չորս ժամ առաջ: Հէնց կուռքի արձանը գլորուեց պատուանդանից, տղաները սկսեցին առաջ շարժուել:

«26»-ում վիճակը ծանր էր: Թշնամին, մտածելով, որ հայերն իրենց յարձակումը կարող են այդ բարձունքից սկսել, մեծ ուժեր էր կենտրոնացրել այդ ուղղութեամբ: Այստեղ ունեցանք 22 վիրաւոր եւ մէկ զոհ: Ուզում եմ յատկապէս յիշատակել Լեւոն (Լոլո) Մովսիսեանին, որը վիրաւորուեց թշնամու նռնակն իր մարմնով ծածկելով եւ փրկելով Իւրա Յովհաննիսեանի եւ Արթուր Ալեքսանեանի կեանքը:

Մայիսի 9-ի լուսադէմին մեր տղաները Շուշիի բերդի պարսպի մօտ էին: Մի քանի ժամ յետոյ քաղաքն ազատագրուած էր: Պարգեւ սրբազանը զինուորների հետ մտաւ Շուշի: Ռադիոկապով իմացայ, որ սրբազանը Ս. Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) եկեղեցում է եւ ինձ է փնտրում: Սրբազանի հետ միասին հոգեհանգստեան արարողութիւն կատարեցինք եկեղեցում: Դեռ 1990 թ. սեպտեմբերին ես եւ սրբազանը ուխտ էինք արել, որ Ղազանչեցոց եկեղեցու վերաօծումից յետոյ առաջին պատարագը սրբազանն է մատուցելու, իսկ երկրորդը՝ ես: Փա՛ռք Տիրոջը, մեր ուխտն իրականացաւ Աստուծոյ կամօք:

Իւրայի հետ մտերմացայ եւ արդէն հումորով էինք յիշում մեր առաջին հանդիպման օրը:

Փոխգնդապետ Իւրա Յովհաննիսեանը զոհուեց 1993 թ. յունիսի 27-ին ականի պայթիւնից, Մատաղիսի մօտակայքում: Նրա դին հանգչում է Երեւանում՝ Եռաբլուրում:

Ամէն տարի մայիսի 9-ին՝ Յաղթանակի օրը, Արցախի բոլոր եկեղեցիներում հոգեհանգստեան արարողութիւն է կատարւում: Հերոս նահատակների հոգիները պահապան հրեշտակների նման ի լուր աշխարհի շեփորահարում են Տիրոջ պարգեւած յաղթանակի մասին: Եկեղեցիների զանգերը ձայնակցում են նրանց. «Տիրոջ պարգեւն է Պարգեւ սրբազանը՝ մերօրեայ Ղեւոնդ Երէցը»:

Իւրա Յովհաննիսեան
ЮраОваннисян
Yura Hovhannisyan

36. ՑՎԵՏԱՆԱ ՊԱՍԿԱԼԵՒԱՅԻ[36] ՅՈՒՇԵՐԸ ՊԱՐԳԵՒ ՍՐԲԱԶԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Իմ առաջին հանդիպումը Պարգեւ սրբազանի հետ եղաւ 1991 թուականի օգոստոսին՝ Շահումեանի շրջանի Վերին Շէն գիւղի պաշտպանութեան ժամանակ: Նա Աբովեանի Սամուէլի (Սամուէլ Վարդանեան) գլխաւորած ազատամարտիկների ջոկատի հետ գտնւում էր գիւղի ծայրում: Սամուէլը մեծ պատուով, հոգատարութեամբ եւ հայրաբար էր վարւում ինձ հետ: Ես դեռեւս ծանօթ չէի Պարգեւ սրբազանին:

Երեկոյեան խարոյկի շուրջ հաւաքուել էր ֆիդայիների տեսքով՝ առնական դէմքերով եւ մօրուքներով մի քանի ազատամարտիկ: Սուրճն այդ ժամանակ ոսկու գին ունէր: Սամուէլը կատակելով ասաց. «Ամէնից թանկը բենզինը եւ սուրճն են, բայց մենք Ցվետանային կը հիւրասիրենք»: Չգիտես որտեղից ջեզվէ յայտնուեց եւ խարոյկի ճտճտացող կրակի վրայ եփուած սուրճը, որն ըմպեցի այդ խստադէմ, բայց եւ շատ բարի այրերի զրոյցի ու երգի ներքոյ, ինձ թուաց ամէնից համեղը, որ երբեւիցէ խմել էի իմ կեանքում: Սամուէլի պատրաստած սուրճը երբեք չեմ մոռանայ:

Խարոյկի շուրջ նստածներից մէկն առաւել աչքի էր ընկնում դէմքի յստակ եւ երիտասարդ դիմագծերով, մտաւորականի խիստ արտա-

յայտութեամբ: Նա սպորտային, սեւ գոյնի համազգեստով էր: Նրա դէմքին, ինձ թւում էր, հոգեւոր լոյս է ճառագում: Կիթառի նուագակցութեամբ հայրենասիրական երգեր էին երգում: Ուշ գիշերին (պատրաստուելով գնալ գիւղի կենտրոնը, ուր գտնւում էր շտաբը), երբ հրաժեշտ էի տալիս եւ շնորհակալութիւն յայտնեցի ինձ այդքան ջերմ հիւրընկալած ազատամարտիկներին, Սամուէլը հարցրեց ինձ. «Դու չե՞ս ճանաչում մեր հոգեւոր առաջնորդին: Մեր Պարգեւ սրբազանն է»: Եւ միայն նոր հասկացայ, թէ ո՞ւմ հետ պատիւ ունէի միասին լինելու:

Ցաւով եմ յիշում, որ չկարողացայ այդ գիշեր նկարահանել խարոյկի շուրջ հաւաքուած եւ ինձ հարազատ դարձած մարդկանց հետ ջերմ հանդիպումը՝ գիւղում էլեկտրական լոյսի խափանման եւ իմ տեսախցիկի մարտկոցները լիցքաւորելու հնարաւորութեան բացակայութեան պատճառով:

Մէկ ամիս անց, խարոյկի շուրջ հաւաքուածներից Սամուէլն ու իր երկու մարտական ընկերները՝ Չաւուշ Լեւոնը եւ Մերիկը, հերոսաբար զոհուեցին պաշտպանական մարտերի ժամանակ: Մէկ ու կէս տարի անց երբ հանդիպեցի Սամուէլի տեղակալին, ցաւով իմացայ, որ ջոկատից չորսն էին մնացել (եւ դա դեռեւս պատերազմի կէս ճանապարհին): Նրանք բոլորը խիզախ տղաներ էին[37]:

Յետագայում բազմիցս հանդիպել եմ Պարգեւ սրբազանին: Նա նոյնպէս ջերմութեամբ է յիշում մեր ծանօթութեան օրը եւ մեր սիրելի հերոս տղաներին, որոնք այլեւս մեզ հետ չեն, որոնք թողել են հայրենանուէր հերոսների անուններ, բայց եւ որբացած ընտանիքներ:

Մեր հանդիպումները Պարգեւ սրբազանի հետ եղել են ռազմական գործողութիւնների տարբեր ուղղութիւնների վրայ: Նա անսպասելիօրէն էր յայտնւում, խօսում էր ազատամարտիկների հետ, հոգեւոր լիցք տալով՝ բարձրացնում նրանց մարտական ոգին: Պարգեւ սրբազանի հետ էին լինում նրա աշակերտներն ու օգնականները՝ Գրիգոր եւ Յովհաննէս քահանաները: Ես տեսել եմ, թէ ինչպէս էին հոգեւոր հայրերը նախքան մարտը, յաճախ լուսադէմին, մեր տղաներին օրհնում եւ չմկրտուածներին մկրտում: Հոգեպէս զօրացած ռազմիկներին անմի-

Շուշիի ազատագրման օրը, Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցի. կենտրոնում՝ Պարգեւ եպիսկոպոսը եւ Գրիգոր քահանան:
День освобождения Шуши, церковь Св. Аменапркич (Всеспаситель, Казанчецоц), в центре епископ Паргев и священник Григор.
The day of the liberation of Shushi, the church of Holy Amenaprkich (Ghazanchetsots), in the centre: Bishop Pargev and Fr. Grigor.

ջապէս ճանապարհում էին մարտադաշտ:

Պարգեւ սրբազանից իմ ամենավառ յիշողութիւնը կապուած է իմ մկրտութեան արարողութեան հետ: Պատերազմի թեժ պահերից էր, բաւականին ծանր վիճակ էր ստեղծուել Մարտակերտի շրջանում: Թշնամին սպառնում էր նաեւ Գանձասարին, որի ուղղութեամբ մի քանի հրթիռ էր արձակել, իսկ Վանք գիւղը աւերիչ ռմբակոծութիւնների էր ենթարկուել: Արցախի Պաշտպանութեան բանակի հրամանատար Սամուէլ Բաբայեանն ասում էր. «Ինչ էլ պատահի, վանքը պէտք է պահենք, թշնամին իր ոտքը երբե՛ք չպիտի դնի Գանձասարի հողի վրայ»:

Տեղի ունեցող մարտերը նկարահանելիս ծանր իրավիճակներից դուրս էի գալիս հրաշքով, եւ ինձ թւում է, թէ Աստուծոյ ձեռքը ինձ օգնում էր հայոց հողի վրայ:

Ինչպէս իմ սերնդակիցներից շատերը, ես էլ կնքուած չէի: Իմ մայրը պնդում էր, որ վերադառնամ Բուլղարիա եւ այնտեղ կնքուեմ, քանզի իմ հայրենիքում փոխուել էր քաղաքական կարգը, իսկ այստեղ ամենուր ինձ վտանգ էր ուղեկցում:

Շուշիի ազատագրումից մէկ տարի անց գնացի Պարգեւ սրբազանի մօտ՝ ինձ մկրտելու խնդրանքով: Սրտի թրթիռով, չսպասելով դրական պատասխանի, հարցրի. «Կարո՞ղ էք ինձ կնքել»: Նա պատասխանեց. «Իհարկէ, ոչ մի խնդիր չկայ, մենք այդ կ'անենք մեծ ուրախութեամբ»: Հարցրի, թէ ի՞նչ է դրա համար պէտք: Պարգեւ սրբազանը պատասխանեց. «Դու պէտք է կնքահայր գտնես եւ խաչ ունենաս»: Ես արդէն հայ վարպետի պատրաստած խաչ ունէի:

1993 թ. հոկտեմբերի 17-ին բարձրացանք Գանձասար: Այնտեղ եկան կնքահայր Ջորի Բալայեանը, շատ ազատամարտիկներ ու հրամանատարներ՝ Սամուէլ Բաբայեանի գլխաւորութեամբ: Բերեցին նաեւ մի գառնուկ, որին, աղը օրհնելուց յետոյ, պէտք է մատաղ անէին:

Մինչ մկրտութեան արարողութիւնը՝ Պարգեւ սրբազանն ինձ հարցրեց. «Դու կարող ես ունենալ նաեւ մկրտութեան անուն, իսկ եթէ չես ցանկանում, ապա կը մնայ միայն քո անունը»: Ես ցանկացայ մկրտուել Հռիփսիմէ անուամբ: Պարգեւ սրբազանը զարմացաւ եւ հարցրեց. «Իսկ դու գիտե՞ս, թէ ով էր Հռիփսիմէն»: Պատասխանեցի. «Իհարկէ գիտեմ, եւ գիտեմ, թէ ինչպէս է նա իրեն զոհաբերել յանուն Քրիստոսի հաւատքի: Ես Հռիփսիմէի սուրբ կերպարը շատ եմ սիրում»: Պարգեւ սրբազանն ասաց. «Լա՛ւ, դու կ'ունենաս Հռիփսիմէ մկրտութեան անունը»:

Պարգեւ սրբազանն ինձ մկրտեց, իսկ տ. Գրիգորը եւ տ. Յովհաննէսը ժամերգութիւն կատարեցին: Կնունքից յետոյ մեզ հաճելի անակնկալ էր սպասում: Սամուէլ Բաբայեանի յանձնարարութեամբ՝ Վանքում, չքանդուած մի շէնքում սեղան էին բացել հիւրերի համար: Եկել էին նաեւ հիւրեր Երեւանից՝ «Արցախ» կոմիտէից: Չափազանց յուզուեցի այդքան մեծ ուշադրութիւնից: Չնայած ծանր վիճակին՝ ինձ մեծ պատիւ շնորհուեց, եկան տեղի բնակիչները, կանայք ու երեխաներ: Նրանք իրենց հետ բերեցին հաց եւ ազգային ուտելիք, որոնք մատաղի գառնուկի մսի հետ ճոխացրին մեր սեղանը: Իմ մկրտութեան առթիւ իրենց շնորհաւորական խօսքն ասացին հրամանատարները[38]:

Պատերազմի պահին իմ մկրտութիւնը վերածուեց հոգեւոր տօնի: Պարգեւ սրբազանն օրհնեց սեղանը, յիշեց սուրբ նահատակներին, ազատամարտի հերոսներին եւ բոլորին ցանկացաւ շուտով վայելել յաղթանակի բերկրանքը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 Առանշահիկ տոհմանունը ծագում է Հայկազուն-Սիսակեան Առանի անունից: Դեռեւս սեպագիր աղբիւրներից յայտնի հայկական *Արցախ* եւ *Առան* անունների հիմքումն է հայերէն *ար-/առ-* արմատը՝ հայ-արիական հոգեւոր ընդհանրութեան բառապաշարից (*Արարիչ, Արա, Արեգակ*): *Առնի*-ն կամ *Առանի*-ն հայկական Արարատեան (Վան, «Ուրարտու») թագաւորութեան դիցարանի՝ հզորութեան եւ առնականութեան աստուածութիւնն էր (Հմա. 57–58):

2 Կուրի ձախափնեայ (այնտեղ գետի աջափնեայ դաշտից տարածուել էր նկարագրական՝ ոչ էթնիկական *Աղու-անք* անուանումը) «բուն Աղուանքը» Հայկազուն-Երուանդեան Տիգրանի (մ. թ. ա. VI դ.) օրօք Հայոց թագաւորութեան դաշնակիցն էր, իսկ յետագայում այն (ըստ անտիկ աղբիւրների՝ «Ալբանիա», որտեղ Ստրաբոնի (մ. թ. ա. 64 – մ. թ. 20) յիշատակած «ալբանները» զինուած էին, ինչպէս հայերը, Strabo, XI, 4. 4–6) արքայից արքայ Հայկազուն-Արտաշեսեան Տիգրան Բ Մեծի (մ. թ. ա. 95–55 թթ.) Մեծ Հայքի տէրութեան մէջ էր: Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ «աշխարհ Աղբանիա, այսինքն, Աղուանք... զբուն աշխարհն Աղուանից որ ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրայ եւ Կովկաս լերինն» (Ս. Տ. Երեմեան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963, էջ 105): «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակներն են Պատմահայր Մովսէս Խորենացին (V դար) եւ նրա գործը շարունակող, նշանաւոր հայ աշխարհագրագէտ, մաթեմատիկոս եւ աստղագէտ Անանիա Շիրակացին (VII դար):

3 Ըստ Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի՝ հին ժամանակներից՝ Հայկազուն-Սիսակեանների ժառանգական իշխանութեան տիրոյթներում գտնուող, Կուրի հովտի աջափնեայ դաշտին եւ նրա լեռնակողմին տրուել է հայկական ծագման «Աղուանք» անուանումը, քանզի «զգունդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից եւ զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամուրն որ ասի Հնարակերտ, եւ աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձայնէին» Հայկազուն Սիսակ նահապետին: Հայոց Վաղարշակ թագաւորը «մեծ եւ անուանի եւ բազմաբիւր զարեւելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի եւ յամենայն գործ մտաւորութեան եւ հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր» (Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1991, էջ 113):

4 Հայոց Արեւելից կողմանց առումով «Աղուանք» անուան կիրառումը ոչ թէ էթնիկական կամ վարչա-քաղաքական (քանզի Արցախը եւ Ուտիքի մեծ մասը երբեք չեն եղել ձախափնեայ «Աղուանից մարզպանութեան» կազմում), այլ եկեղեցական բնոյթի էր: Ըստ Մատթէոս Ուռհայեցու (XI դ. երկրորդ կէս – XII դ. 40-ական թթ.՝ «աշխարհ Աղուանից, որ ասի Խորին աշխարհ Հայոց» (Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 231): Ըստ Մ. Չամչեանցի՝ *Աղուանք Հայոց,* «ուր է եւ կաթողիկոսարանն ի Գանձասար», ընդգրկում էր Մեծ Հայքի երեք աշխարհները՝ «զՈւտի, զԱրցախ եւ զՓայտակարան» (աջափնեակում), ինչպէս նաեւ «մասն ինչ յայնկոյս Կուր գետոյ» (Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, Ցանկ, էջ 131): Ըստ Մ. Չամչեանցի՝ *Հայոց Աղուանքը* ընդգրկում էր Հայոց Արեւելից կողմերը եւ Կուրի ձախափնեակի մի մասը, ուր Մեծ Հայքից տարածուել էր հայկական մշակութային, քաղաքական, եկեղեցական եւ ժողովրդագրական հսկայական ազդեցութիւն:

5 Արեւմտեան ճակատի պատուհանը փակուել է գաւթի շինութեամբ:

6 Դօփը հարս էր գնացել Խաչէնի իշխանութեան Ծարայ ճիւղին եւ Հասան Ա-ի կինն է: Դօփի անունով իշխանական այդ տունը պատմութեան մէջ յայտնի է Դօփեան անունով:

7 Ձեռագրերի մի մասը այժմ պահւում է Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում:

8 Այս տարածքը զաւթած եկուոր օղուզթուրքական ցեղերը Ռուսական կայսրութեան փաստաթղթերում անուանւում էին «թաթարներ կամ կովկասեան թաթարներ»: 1918 թ. երկրորդ կէսից, պանթուրքական զաւթողական նպատակներով, այդ տարածքն ընդգրկուեց մի արհեստական կազմաւորման մէջ, որը սկսեցին անուանել «Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետութիւն» («ԱԴՀ»), ապօրինի փոխառնելով Իրանի հիւսիսարեւմտեան մասում գտնուող եւ հնուց իրանական ցեղերով բնակեցուած՝ «Ատրոպատենէ»-«Ատրպատական» (առաջացել է Մարաստանի սատրապ՝զօրավար Ատրոպատեսի (մ.թ.ա. IV դ.) անունից (Strabo, XI.13,1) երկրամասի ուշ միջնադարեան պարսկերէն «Ադհարբադհագան» կամ «Ադհարբայագան» անուանաձեւից առաջացած Իրանական Ադրբեջանի (ԻԱ) անուանումը: Դրա դէմ բողոքեցին Իրանի պաշտօնական շրջանները, քաղաքական ու գրական գործիչները, պնդելով, որ «Կովկասի այդ փոքր շրջանը... այլ անուն ունի եւ երբեք Ադրբեջան չի կոչուել» (Bayat, 66–67, տես՝ Galich., 2): Խորհրդային շրջանում «Ադրբեջան» անունը, կրկին քաղաքականացուելով ԻԱ-ից դուրս, գործածուեց որպէս «Խորհրդային Ադրբեջանի» անուանում՝ «Խորհրդային Ադրբեջանին» («յեղափոխութեան» միջոցով) ԻԱ-ի բռնակցման նպատակով (Барт., 703): «Կովկասեան թաթարներին» անուանելով «ադրբեջանցիներ» (սակայն պատմութեան մէջ «ադրբեջանցի» կամ «ազերի» անուններով ցեղ չի եղել)՝ նրանց համար սկսեցին պատմութիւն յօրինել: «Ադրբեջանական» կեղծարարները շարունակում են նենգափոխել ինչպէս Կուրի աջափնեայ՝Հայոց Արեւելից կողմանց, այնպէս էլ իրանական *Ատրպատականի* եւ Կուրի ձախափնեայ *բուն Աղուանքի*՝ «Ալբանիայի», պատմութիւնը: Բաքուի կեղծարարների որդեգրած պատմութեան նենգափոխումը վտանգ է ներկայացնում տարածաշրջանում: Ինչպէս օրինակ նշուած է, «Թեհրանը ծայրայեղ անհանգստութիւն է ցուցաբերել երկու Ադրբեջանների միջեւ միութեան կոչ անող տրամադրութիւնների բորբոքման հաւակնութիւնների նկատմամբ» (Crois., 61):

[9] Փարիզի Խաղաղարար վեհաժողովին (18. I. 1919 թ. – 21. I. 1920 թ.) Հայաստանի Հանրապետութեան (ՀՀ) մինիստր-նախագահ եւ արտաքին գործերի նախարար Ալ. Խատիսեանի ներկայացրած պաշտօնական հաղորդագրութիւնում նշւում էր. «Ղարաբաղի 355 հազար հայ ազգաբնակչութիւնը կազմում է Հայաստանի ամբողջութեան մասը»: Նա յայտնում էր. ««Ադրբեջանի» կառավարութեան կողմից Ղարաբաղի (Արցախ) եւ Նախիջեւանի նուաճման ծրագիրը նպատակ ունի համաթուրանական ձգտումների իրականացումը, որով այն աշխատում է «Ադրբեջանի», Արցախի եւ Նախիջեւանի վրայով միացնել Թուրքիան եւ Պարսկաստանը, այսպիսով ստեղծել մուսուլմանական կուռ զանգուած, կտրել Արեւելեան Հայաստանը Արեւմտեան Հայաստանից՝ ոչնչացնելով Միացեալ Հայաստանի ստեղծումը»: Այս նպատակին հասնելու համար «քուրդ-թաթարական հորդաները աւերում եւ կոտորում էին Ղարաբաղի հայ գիւղերը», եւ ««Ադրբեջանի» կառավարութիւնը ձեռաց տակից պատրաստում էր թաթար ապստամբութիւն, որը բռնկուեց օգոստոսի մէջ Հայկական կառավարութեան դէմ, Նախիջեւանի եւ Շարուրի գաւառներում»: Հայաստանի կառավարութիւնը յայտնում էր իր վստահութիւնը, որ Հաշտարար կոնֆերանսը իր «ուշադրութեան կ'առնէ Հայաստանի համար այնքան կենսական եղող Ղարաբաղի հարցը» (ՎՀԵՊ, Թ, 730–731):

[10] XXI դ. սկզբին, «ադրբեջանական» յանցաւոր իշխանութիւնների հրամանով «ադրբեջանական բանակի» զինուորները գազանաբար ոչնչացրեցին Ջուղայի խաչքարերի վերջին խումբը՝ դրանով իսկ աւելացնելով նախորդ տասնամեակների ընթացքում հինաւուրց հայոց Նախիջեւանի երկրամասում ոչնչացուած մի քանի տասնեակ հազար հայկական պատմական յուշարձանների թիւը (Այվ. 1984 թ., Galich., 78–89):

[11] Ներկայումս՝ եպիսկոպոս, Շիրակի թեմի առաջնորդ:

[12] Այժմ Վրթանէս եպիսկոպոսը ՀՀ բանակի հոգեւոր հովիվն է:

[13] Ղեւոնդ Երէցը *Հայոց պատերազմի* (451 թ.) ոգեշնչողն էր, երբ հայ ժողովուրդը ս. Վարդան Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ, յանուն Հայրենիքի եւ քրիստոնէական հաւատքի ազատութեան, կռուեց Սասանեան Պարսկաստանի գերիշխանութեան դէմ: Պատերազմից յետոյ նա իր հոգեւորական զինակիցների հետ ընդունեց նահատակութեան պսակը (Եղի., 238, 359–360): Հայ Առաքելական Եկեղեցին նրանց դասեց սրբերի շարքը:

[14] Կիչանի մօտ զոհուեց Արցախի թեմի առաջնորդարանի վարորդ Գուրգէն Արզումանեանը:

[15] Պարգեւ սրբազանի հրամանով՝ տ. Գրիգոր քահանայ Մարկոսեանը 1992 թ. ապրիլի 27-ին Արցախի ազատագրական բանակի հոգեւոր հովիւ նշանակուեց, նրա մէկ այլ հրամանով՝ տ. Յովհաննէս քահանայ Յովհաննիսեանը՝ Գանձասարի հոգեւոր հովիւ:

[16] Եղիշէն (V դար) պատմում է, որ Ղեւոնդ Երէցի օրհնաբանութիւնից յետոյ սեղան կանգնեցրին եւ ամենասուրբ խորհուրդը կատարեցին. պատրաստեցին նաեւ աւազան, ամբողջ գիշերը մկրտեցին զօրքի բազմութեան մէջ եղած բոլոր չմկրտուածներին եւ լուսաբացին (մայիսի 26, 451 թ.) սուրբ հաղորդութիւն ընդունեցին ու այնպէս լուսազգեստ դարձան, ինչպէս Ջատկին՝ տէրունական սուրբ Յարութեան տօնին (Եղի., 230):

[17] Abba Serafim. Journey to Artsakh.– British Orthodox Church, "The Glastonbury Review", Wedn., Feb. 04, 2004.

[18] Տ. Գրիգոր քահանայ Մարկոսեանը (աւազանի անունով՝ Արմէն) անուանի հայ գուսան Հաւասու (Արմենակ Պարսամի Մարկոսեան) որդին է: Ներկայումս ԼՂՀ պաշտպանութեան բանակի հոգեւոր հովիւն է եւ Գանձասարի վանահայրը:

[19] Ջորի Բալայեան, անուանի գրող-հրապարակախօս, Արցախի ազատագրական պայքարի նուիրեալ ազգային գործիչ:

[20] Ռ. Քոչարեանը 1992 թ. օգոստոսից եղել է ԼՂՀ Պաշտպանութեան պետական կոմիտէի նախագահ, 1994 թ. ընտրուել է ԼՂՀ նախագահ, 1997 թ.՝ ՀՀ վարչապետ, 1998–2008 թթ.՝ ՀՀ նախագահ: ԼՂՀ նախագահ 1997 թ. ընտրուեց Արկադի Ղուկասեանը, իսկ 2007 թ.՝ Բակո Սահակեանը:

[21] 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին հռչակուեց ԼՂՀ-ն, որի Ինքնապաշտպանութեան կոմիտէն գլխաւորել է Սերժ Սարգսեանը, 1993–1995 թթ. եղել է ՀՀ Պաշտպանութեան նախարար, այնուհետեւ՝ ՀՀ Ներքին գործերի եւ Ազգային Անվտանգութեան նախարար, 2000–2007 թթ.՝ ՀՀ Պաշտպանութեան նախարար, 2007 թ. ՀՀ վարչապետ, 2008 թ. ընտրուել է ՀՀ նախագահ:

[22] Ղարաբաղեան շարժման ակտիւիստներից՝ ԼՂՀ պաշտպանութեան բանակի գնդապետ, ՀՀ Ժողովրդական դերասանուհի Ժաննա Գալստեանը մասնակցել է Արցախի ազատագրական պայքարին:

[23] Այդ մասին գրուեց հանրապետական եւ կենտրոնական մամուլում:

[24] Անդրանիկ Մարգարեանը 1990–1994 թթ. Յատուկ ծրագրերի պետական վարչութեան ինֆորմացիայի բաժնի ղեկավարն էր: 2000–2007 թթ.՝ ՀՀ վարչապետ:

[25] Ղարաբաղեան շարժումը Հայկական ԽՍՀ-ում եւ Լեռնային Ղարաբաղում (Արցախի լեռնային մասը) համակարգելու համար Իգոր Մուրադեանի նախաձեռնութեամբ 1988 թ. փետրուարին հիմնադրուել էր «Ղարաբաղ» կոմիտէն:

[26] Ներկայումս՝ Կորիւն քահանայ:

[27] Մոնթէ Մելքոնեանի մասին Կոռնիձորի Արոն պատմում է. «Մոնթէն քայլող լեգենդ էր, հերոսական կերպար, դրօշակակիր առաջնորդ, որն իր յետեւից բանակ կարող էր տանել: Մեծ հայրենասէր ու հայասէր այդ անհատը երբեք չկորցրեց իր խիղճն անգամ պատերազմի արհաւիրքի մէջ… Նրանից շատ բան կարող էինք սովորել եւ սովորեցինք, նա մեծ ներդրում ունեցաւ Արցախի ռազմական գործի մէջ՝ բազում յաղթանակների կռողը դառնալով: Այսօր կարելի է ասել, որ Արցախի բանակը մասամբ դաստիարակուած է Մոնթէի ոգով»: Մոնթէ Մելքոնեանին Ջօն է նուիրել բանասէր-պատմաբան, դոկտոր Ալբերտ Մուշեղեանը.

Եկար Արցախ, արի Աւո,
Երբ այլազգին էր բռնանում,
Խաժամուժով ու նենգ դաւով
Մեզ՝ մեր բնիկ հողից վանում:

Վարել ենք օտար բանակներ,
Ջոհուել յանուն այլ ազգերի,
Մոնթէ՛, հասել է ժամը մեր,
Բաւ է լինենք այլոց գերի:

Կոմանդոսը՝ մեծ զօրավար,
Երբ ազատեց գերուած Շուշին,
Դու Մարտունին դարձրիր պատուար
Ու ջարդ տուիր չար խասփուշին:

Եւ Մարտունու զով դաշտերից
Ջանգն է հասնում Ամարասի
Ու պատմում է քո վաշտերից,
Փառքը երգում հայ հերոսի:

Մարտակերտով մինչ Քարվաճառ
Ահեղ մարտով անցար նորից,
Մեր հին շէներ, բերդ ու տաճար
Ազատեցիր օղուզներից:

Քարվաճառի ձորի մէջ լուռ
Ջանգն է հնչում Դադի վանքի
Եւ հասնում է Եռաբլուր
Որպէս ղօղանջ սուրբ օրհնանքի:

Հին Խաչէնի բարձունքներից
Ջանգն է հնչում Գանձասարի
Ու քաջերի սխրանքներից
Ասք է հիւսում Մասիս սարին:
(27.03.2002)

28 Արցախեան ազատամարտի այդ ծանր օրերին բուլղարուհի կինովաւերագրող Ցվետանա Պասկալեւան «Յոյսի բարձունքներ» ֆիլմում նկարահանել է ազատամարտիկների կնունքի, այնուհետեւ ազատամարտիկ Սերոբի (Սաշիկ) ու Հայ Պարիս գիւղից Անահիտի պսակի արարողութիւնները Գրիգոր քահանայ Մարկոսեանի ձեռքով: Նրանց բոլորի կնքահայրն էր Սամուէլ Վարդանեանը:

29 Յետագայում գեներալ-լեյտենանտ Սեյրան Օհանեանը զբաղեցրել է ԼՂՀ Պաշտպանութեան նախարարի պաշտօնը: Ներկայումս՝ գեներալ-գնդապետ, ՀՀ Պաշտպանութեան նախարար:

30 «Ջոկատի տղաների ոտքերը ես պատիւ ունեցայ լուալու Գանձասարում՝ Ոտնլուայի օրը: Դա 1992 թ. գարնանն էր»:

31 «Ջոհուածների մասին յետագայում պատմեցի Սան-Ֆրանցիսկոյից Մայր Հայաստան ուխտի եկած Նազո Կարապետեանին, ով առանց երկմտելու նրանց ընտանիքներին սիրայօժար օգնութիւն է ցուցաբերում առ այսօր»:

32 Ներկայումս՝ տ. Մինաս քահանայ:

33 «26-ը» Իւրա Յովհաննիսեանի ծածկանիշն էր, իսկ «27»-ը՝ Արկադի Տէր-Թադեւոսեանի:

34 Այժմ՝ Յակոբ աբեղայ:

35 Արցախեան ազատամարտի ականատես Մաքս Սիվասլեանը 1992 թ. մայիսի 3-ի գրառման մէջ ասում է. «Մեկնեցի «26»-ի պահակակէտը… Մի տանկ ժամանեց՝ աշտարակին մի քահանայ նստած: Նա անցաւ ճակատային գծով եւ մկրտեց ցանկութիւն ունեցող ֆիդայիներին: Երէկ նա մկրտեց տասին: Քահանայի անունն է Գրիգոր Մարկոսեան: Նա 37 տարեկան է եւ Ղարաբաղում է 18 ամիս: Նա ինձ յայտնեց, որ ինքը ծնուել է Երեւանում, բայց նրա նախնիների ծննդավայրն Էրզրումն էր եւ, որ նրանք Արեւմտեան Հայաստանից եկել էին Արեւելեան Հայաստան 1915 թ.»: «26»-ի բարձունքում մկրտութեան պահը Մաքս Սիվասլեանը լուսանկարել է եւ զետեղել իր գրքում: Լուսանկարի տակ գրուած է. «Տէր Գրիգորը մարտիկների հետ 26-ի պահակակէտում, ապրիլ, 1992» (Max Sivaslian. Le Jardin Noir. Texte et photographies Max Sivaslian. Karabagh Récit de Guerre 1992–1994, Paris, 2001, p. 22):

36 Ցվետանա Պասկալեւան Արցախեան ազատամարտի հէնց առաջին օրերից՝ 1991 թ. մայիսին տեղի ունեցած Գետաշէնի կռիւներից մինչեւ պատերազմի վերջին օրը բոլոր ուղղութիւնների վրայ նկարահանել է մարտական գործողութիւնների կարեւորագոյն դէպքերը: Արդիւնքում լոյս աշխարհ է եկել Արցախեան ազատամարտի ռազմական տարեգրութիւնը՝ ամփոփուած վաւերագրական եօթ ֆիլմերում՝ «Ղարաբաղի վէրքերը» ընդհանուր վերնագրով: Ցվետանա Պասկալեւան նաեւ Արցախի ազատամարտը լուսաբանող բազմաթիւ հեռուստատեսային հաղորդումների եւ թերթային յօդուածների հեղինակ է:

37 Ցվետանա Պասկալեւայի նկարահանած «Յոյսի բարձունքներ» ֆիլմում ցոյց են տրուած հայ ազատամարտիկների յաղթանակները «ադրբեջանական» ՕՄՕՆ-ի դէմ, որը խորհրդային բանակի զօրամասերի աջակցութեամբ Շահումեանի շրջանի բնիկ հայ բնակչութեան հանդէպ գազանութիւններ էր գործում:

38 Ցվետանա Պասկալեւան յիշում է. «Մը-կրտութիւնից յետոյ, տարիներ անց, ինձ համար երկրորդ պատուաւոր իրադարձութիւնն էր Արցախի ինքնապաշտպանական բանակի գնդապետի կոչման շնորհումը ԼՂՀ պաշտպանութեան նախարար Սամուէլ Բաբայեանի 1995 թ. ապրիլի 1-ի N 53 հրամանով: Շուշիի ազատագրման մայիսեան տօնի ժամանակ, երբ թղթակիցները պաշտպանութեան նախարարին հարցրին իմ կոչման մասին, նա պատասխանեց. «Ցվետանան երբեք շարքային չի եղել, նա միշտ եղել է յատուկ կարգավիճակում, անցել է բոլոր մարտական ճանապարհներով, եղել է ռազմաճակատների ամենաբարդ հատուածներում: Նրա կենսագրութիւնը նման է մեր ամէնից խիզախ հրամանատարների կենսագրութեանը, եւ եթէ ես հնարաւորութիւն ունենայի, ապա նրան «Օսկար» կը տայի: Սակայն ես ռազմական նախարար եմ եւ նրան տալիս եմ այն բարձր կոչումը, որն իմ հնարաւորութեան սահմաններում է»:

ИСТОРИЯ ГАНДЗАСАРА — СВИДЕТЕЛЬСТВО АРМЯНСКОЙ ДУХОВНОЙ ДОБРОДЕТЕЛИ, МУДРОСТИ И ДЕЯНИЙ ПРЕДКОВ, ИСХОДЯЩИХ ИЗ ГЛУБИНЫ ТЫСЯЧЕЛЕТИЙ. КРИСТАЛЛИЗАЦИЕЙ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ СВОБОДОЛЮБИВЫМ ГАЙКСКИМ ДУХОМ, ГАНДЗАСАР УСТРЕМЛЕН ВВЫСЬ КАК СИМВОЛ ОСВОБОЖДЕНИЯ РОДНЫХ СВЯТЫНЬ И ВОЗРОЖДЕНИЯ ЕДИНОГО ОТЕЧЕСТВА.

1. ТАИНСТВО ГАНДЗАСАРА

Гандзасарский монастырь возведен в *гаваре* (округ) Великий Аранк, княжества Хачен, области Арцах Великой Армении, на горе Гандзасар, расположенной на левом берегу реки Хаченагет, вблизи села Ванк, в горной части Арцаха, в нынешнем Мартакертском районе Нагорно-Карабахской Республики. Согласно народному топонимическому преданию, гора была названа *Гандзасар* ("гандз" — "сокровище", "сар" — "гора"), поскольку ее недра богаты месторождениями серебра.

Таинственны тропы Гандзасара: вступая на них, одухотворенный силой творческого созидания предков, как бы чувствуешь пульс давно минувших времен. Гандзасар — воистину кладезь мудрости и святилище духовного величия.

Благородный Сисак и доблестный Аран оставили свои славные имена в истории Армении наряду со многими защищавшими и благоустроившими родину потомками патриарха Гайка — эпонима-предка коренного армянского народа Армянского нагорья. Верные памяти предков Гайкян-Сисакяны благоустроили Сюник, Арцах и Утик — восточные провинции царства Великой Армении, воздвигнули храмы и крепости — бастионы свободолюбивого духа и жизненных устоев армянского народа.

Священны тропы Гандзасара, устремленные ввысь и овеянные памятью о деяниях предков, взывающие к сердцам потомков своим паломническим служением. По ним ступали одухотворенные именем Св. Вардана Мамиконяна доблестные армянские воины после Аварайрского сражения (451 г.), продолжив борьбу, полагаясь на твердость Арцаха.

Царь Вачаган Благочестивый из рода Гайкян-Сисакян Араншахик[1] благоустроил Восточные края Армении — Арцах и Утик и украсив свое царство церквами в соответствии с числом дней в году, несомненно, внес свой вклад в обустройство Гандзасарского монастыря. Царь Вачаган Благочестивый создал "Каноническую Конституцию", воодушевленный идеей правового и духовного укрепления возрожденного Армянского царства в Восточных краях Армении.

Духовность Гандзасара гармонирует с таинством армянских царских мощей — свидетельством почитания предков, покоившихся в Высокой Армении, - которые враг не смог забрать из страны, ибо, благодаря храбрости армянского духа, они были освобождены и перезахоронены в селе Агдзк области Айрарат. Гандзасарский монастырь с давних времен стал мартириум князей Восточных краев Армении, принесших в жертву свою жизнь на алтаре Отечества.

В период армянского Багратидского царства Армянский Католикос Анания Мокаци (942—965), обеспокоенный состоянием церковных дел восточных епархий Армении, вступив в Арцах, в монастыре Гандзасара созвал совещание князей и священнослужителей, в национальном духе отстоявших непоколебимость и чистоту вероучения Армянской Апостольской Церкви.

Хаченский князь Хасан ("Красивый")-Джалал ("Величие") Дола ("Благоденствие"), славный наследник и продолжатель Гайкян-Сисакян Араншахикского рода, ступал по тропам Гандзасара к усыпальнице своих благородных пред-

ков, осененный мыслью о воздвижении церкви с мощами святых мучеников в фундаменте, среди которых главной была голова Св. Иоанна Крестителя (Св. Ованнес Мкртич).

Среди имеющих большую ценность в сокровищнице мировой культуры жемчужин армянской архитектуры, сотворенных искусными армянскими мастерами, величаво возвышается освященная Крестом Христовым церковь Св. Иоанна Крестителя Гандзасарского монастыря.

В Западной Армении одноименная церковь в гаваре Тарон, наряду со многими другими армянскими памятниками архитектуры, взорвана потомками турецких преступников, учинивших Геноцид армян.

Провидением Божьим в течение веков Гандзасарская церковь Св. Иоанна Крестителя выстояла в тяжелой борьбе против сил зла и сегодня в своем первозданном величии символизирует идею национального единения в вере и в самоотверженном служении Отечеству.

На возвышенности Гандзасара осознаешь, что это не конец, а лишь начало пути, овеянного лучезарным Божьим храмом. Устремленный в небеса Крест церкви Гандзасара, символизируя Древо Жизни, навевает мысли о вечности.

Духовные тропы Гандзасара со временем стали носителями тайных идей деятелей армянского освободительного движения. Исраэл Ори в поисках путей спасения армянского народа от чужеземного ига при содействии извне, вернувшись после дальних странствий на родину, стремился заручиться поддержкой Гандзасарского католикоса Еремии Хасан-Джалаляна. В 1699 г. в Гандзасарском монастыре состоялось тайное совещание, однако даже намек на уступку католицизму был достаточен, чтобы Ори ушел из Гандзасарского монастыря ни с чем.

Гандзасарский католикос Есаи Хасан-Джалалян, озабоченный перспективами судьбы армянского народа в 1714 г. созвал в Гандзасаре тайный собор, придавший новый импульс морально-правовым принципам армянского национально-освободительного движения, основанного на идее консолидации собственных сил в сочетании с активной и гибкой внешней политикой. Деятельность Есаи Хасан-Джалаляна была направлена на защиту и освобождение Отечества.

Десятилетиями позже Иосиф Эмин вступил в Гандзасарский монастырь с твердым намерением воодушевить католикоса Ованнеса к претворению идеи освободительной борьбы, рьяным приверженцем которой являлся сам Гандзасарский католикос. Однако он был коварно убит врагом. Его брат, епископ Саркис Хасан-Джалалян, был последним Гандзасарским католикосом.

Во времена митрополита Багдасара Хасан-Джалаляна тропы Гандзасара не заросли терниями, ибо он в силу своей большой любви к монастырю приложил огромные усилия для его благоденствия.

Спустя годы, Католикос Всех Армян Мкртич I Хримян, посетив Гандзасарский монастырь, крайне заинтересовался его славным прошлым и занялся его благоустройством.

Через несколько лет после установления советского режима Арцахская епархия была закрыта, и духовные пути в Гандзасар были перекрыты. В краю свирепствовал нагнетаемый из Баку антиармян-

АРМЕНИЯ В ДРЕВНИХ И СРЕДНИХ ВЕКАХ

ский произвол как часть тоталитарной системы советской власти.

Карабахское движение и восстановление Арцахской епархии стали предвестниками Арцахской освободительной борьбы, возвещенной звоном колоколов Гандзасарского храма. Новый глава Арцахской епархии епископ (ныне архиепископ) Паргев Мартиросян в своем обращении к народу предрек: "Колокол звенит, турок бежит".

Гандзасар вновь стал духовным центром освободительного движения. Духовное благословение, исходящее из святыни, а также самоотверженное служение духовенства в ее обороне и на других фронтах Арцаха — такова была миссия Гандзасара в национально-освободительной борьбе: в одной руке Крест, в другой — оружие воина-освободителя. Богослужение не прекращалось даже во время бомбежек. И свершилось чудо! В стенах разбомбленного жилого помещения монашеской братии были обнаружены *хачкары* — священные крест-камни XII—XIV вв.

Гандзасар — символ победы Арцахской освободительной борьбы армян. Тропы Гандзасара освящены кровью бойцов-освободителей. Гагик Елчян из отряда Смертников перед своим последним боем, в сокровенном духе самоотверженного патриотизма, сказал своим соратникам о Гандзасаре: "Что наша жизнь по сравнению с этим чудом: если оно сохранится, то и мы будем жить..."

2. ВОСТОЧНЫЕ КРАЯ АРМЕНИИ ВО ВРЕМЕНА СВ. ГРИГОРИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЯ И СВ. ГРИГОРИСА

История Арцахской епархии Армянской Апостольской Церкви богата свидетельствами о деятельности Св. Григория Просветителя (Григор Лусаворич) и Св. Григориса, об Амарасе, Дадиванке и других монастырях, в особенности, Гандзасарском монастыре и католикосате.

Под влиянием истории основания в I веке Армянской Апостольской Церкви проповеднической деятельностью Святых апостолов Фаддея и Варфоломея была в дальнейшем заложена традиция об апостольской проповеди Св. Егиша (Елиша) в Восточных краях Армении (провинции Арцах и Утик Великой Армении) на правобережье Куры, а также в "собственно Алуанке"[2] — на левобережье Куры (Чшդ., 10—12).

В период царствования Трдата III Великого, согласно Агафангелу, Св. Григорий Просветитель, проповедуя христианство в Армении, достиг следующих пределов: на юге — Амид, Мцбин (Нисибин), Кордук, Нор Ширакан, на западе — Сатала, Халтик, на северо-западе — Кларджк, на севере — Аланские ворота, а на востоке — до пределов маскутов и Каспийских, и города Пайтакаран царства Великой Армении (Ագաթ. 439—440).

Дело Св. Григория Просветителя на востоке продолжил его внук *Манук* (Юный) Григорис, который был проповедником христианской веры и строгим отшельником. Рукоположенный во епископа-патриарха для епархий Арцаха, Утика и Пайтакарана, Григорис, вместе с тем, удерживал в лоне Армянской Апостольской Церкви духовную жизнь "собственно Алуанка"-"Албании" и Иверии (Բիւզ., 24, Խոր., 259, Чшդ., 14). Таким образом, Армения деятельностью отцов Армянской Апостольской Церкви возымела важное

значение в деле христианизации Иверии и “собственно Алуанка”.

Престол епископа-патриарха Григориса находился в монастыре Амарас, основанном Св. Григорием Просветителем (Օրբ., Բ, 218, Ողուբ., ա1981թ., 102). Согласно сведению, сохраненному на карте (1691 г.) Еремии Челепи Кеомюрчяна, Св. Григорий Просветитель утвердил своего внука Юного Григориса *патриархом* в Гандзасарском монастыре: патриаршья резиденция называлась Сурб Хач (Св. Крест) (Ողուհ., 164; Uluh., 59).

Св. Григорис продолжал проповедничать в областях к северо-востоку от Куры и был жестоко убит на поле Ватнеа близ Каспийского моря по приказу царя маскутов (массагеты — иранское племя) Санесана. Близкие Св. Григориса перенесли его священные мощи и захоронили в церкви Амарас, в армянской провинции Арцах (Բիւզ., 26, Խոր., 260).

Царь маскутов Санесан, называвший себя Аршакидом, претендовал на армянский Аршакидский престол и в 335 г. во главе разношерстного войска вторгся в Армению. В битве при Ошакане армянское войско разгромило войско маскутов. Ваган Аматуни в разгаре битвы убил Санесана, а его голову принес армянскому царю Хосрову Котаку. Как повествует Фавстос Бузанд, таким способом был отомщен Св. Григорис (Բիւզ., 30).

Десница и Жезл Св. Григориса являются священными христианскими реликвиями в духовной сокровищнице армянского народа. Десница Св. Григориса первоначально находилась в Амарасе, однако в дальнейшем она была похищена чужеземными завоевателями. Из колофона Католикоса Всех Армян Симеона I Ереванци (Ереванского) (1763—1780) узнаем, что во время опустошительного нашествия Надир-шаха Десницу Св. Григориса нечестивцы забрали с собой в Персию, где и разграбили ее серебро. Впоследствии эта реликвия попала в руки одного благочестивого армянина. Десницу у него взял находившийся в тех краях член братии монастыря Св. Гегард, вардапет (архимандрит) Лункианос, тайно хранивший ее у себя вплоть до времен патриаршества Симеона Ереванци. Когда католикос Гандзасара Ованнес в 1765 г. прибыл в Св. Эчмиадзин, Лункианос втайне показал ему эту реликвию и обещал отдать ему для Гандзасара. Однако католикос Ованнес отказался взять реликвию, боясь гнева Симеона I Ереванци. Лункианос отдал Десницу настоятелю Амараса — вардапету Багдасару, который тайно унес ее. Когда Симеон I узнал об этом, сразу созвал епископский совет и осудил Лункианоса, затем написал строгое письмо Гандзасарскому католикосу Ованнесу, потребовав немедленно вернуть реликвию (ԴՀՊ, Գ, 503—504).

В протоколе Арцахской епархии от 30 апреля 1925 г. верховный вардапет (протоархимандрит) Вртанес, являющийся также настоятелем монастырей Гандзасар и Амарас, в числе других реликвий упоминает и Десницу Св. Григориса. А спустя несколько месяцев власти Баку, наряду с другими реликвиями, похищенными из Арцаха, из Амараса унесли также Десницу Св. Григориса (ՎՀԵՊ, Թ, 845).

Жезл Св. Григориса, согласно Степаносу Орбеляну, в 1292 г. по приказу Байту-хана вместе с золотым крестом был доставлен из Амараса и передан византийской принцессе Деспине, которая отправила эти сокровища в Константинополь (Օրբ., Բ, 218).

3. АРМЯНСКОЕ ЦАРСТВО ПРИ ВАЧАГАНЕ БЛАГОЧЕСТИВОМ

Армянские провинции Арцах и Утик в 484 г. — первой пол. VI в. составили царство, основанное Вачаганом Благочестивым родом из Гайкян-Сисакян-Араншахиков. Тем самым, в Восточных краях Великой Армении была восстановлена царская власть (ՂԷ, 32, 46). Власть армянского царя Вачагана Благочестивого распространилась также на часть левобережья Куры (Камбечан, Капалак...) (Կաղ., 50, 89).

Согласно армянскому историку VII века Мовсесу Каланкатуаци, Вачаган Благочестивый был великим армянским государственным деятелем и верным последователем Армянской Апостольской Церкви, о чем свидетельствует вся его деятельность на благо Армянского царства и Церкви — от обнаружения мощей св. Григориса и других святых Армянской Церкви и широкомасштабного церковного и школьного строительства до созыва законодательного собора в Алуэне, благодаря чему Вачаган Благочестивый стал “вратами света богопознания и счастливым примером множества добродетелей”

(Չшդ., 83). Возможно, наряду с церквами, построенными им в соответствии с числом дней в году, он воздвиг также строение на территории Гандзасарского монастыря .

Царь Вачаган Благочестивый, воодушевленный идеей укрепления своего царства, создал "Каноническую Конституцию", которую приняли епископы, священники, представители знати и "старейшины Арцаха" на законодательном соборе Алуэна (Չшդ., 89—94) как письменную Конституцию Армянского царства. В истории армянского и мирового права "Каноническая Конституция" Вачагана Благочестивого является оригинальным документом церковных и светских норм (ՂՅ, 3—31, 46—58).

Во времена царствования Вачагана Благочестивого, наряду с восстановлением и укреплением Армянского царства в Арцахе, Утике и сопредельных территориях, пережили подъем восточные епархии Армянской Апостольской Церкви.

4. ГЕРОИЧЕСКАЯ СТРАНИЦА АРМЯНСКОЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ

С патриаршества епископа Великого *Аранка* (*Мец Иранк*) Абаса (552—596), находящийся в лоне Армянской Апостольской Церкви патриарший престол "Алуанка" был перемещен в город Партав на правобережье Куры, в гавар *Ути Арандзнак* области Утик Великой Армении. Составной частью истории Утикской и Арцахской епархий Армянской Апостольской Церкви является история патриаршества "Алуанка", которая, в свою очередь, отразила исторические процессы епархий Восточных краев Армении и "собственно Алуанка" под сенью Армянской Апостольской Церкви.

Основанное на традициях Армянской Апостольской Церкви, "Алуанкское (Алуаниц)" патриаршество конфессионально являлось последователем армянского вероисповедания. Имевшее армянское происхождение название "Алуанк"[3], получив церковный смысл, в армянских источниках нашло применение также по отношению к епархиям армянских областей Арцах и Утик[4].

Находившиеся под сенью Армянской Апостольской Церкви Грузинская и "Алуанская" церкви в дальнейшем имели разные судьбы. Если вследствие религиозной политики Византийской империи под влиянием халкидонитства в 609 г. Грузинская церковь отделилась от Армянской Апостольской Церкви, то "Алуанское" патриаршество осталось в лоне Армянской Апостольской Церкви.

Согласно армянскому историку Киракосу Гандзакеци (1200—1271), католикос Иоаннес (796—821) переместил патриарший престол из Партава в Бердак (Бердакур), где находилась летняя патриаршья резиденция на берегу р. Трту (Тартар) (Գանձ., 198). Патриарший престол в XI—XII вв. был перемещен в Гандзак, затем в Акобаванк.

После того как вторгшееся в Армению войско Арабского халифата потерпело поражение (852 г.) от восставших в Тарон-Сасуне армян, халиф послал войско во главе с Бугой, который совершил жестокий и опустошительный набег на страну. Однако он потерпел ряд поражений в областях Васпуракан и Арцах, куда вторгся в 853 г.

Буга захватил город Партав, затем решил напасть на Арцахского князя Есаи Абу Мусэ, которого Товма Арцруни (30-е гг. IX в. — 906 г.) характеризует как благочестивого и начитанного мужа. Армянский князь организовал оборону крепости Гтич (Ктиш) и героически противостоял врагу. Буга предложил ему сдаться, на что храбрый князь ответил: "Да будет тебе известно, насколько хватит моей мощи и жизни, с Божьей помощью и силой я буду сопротивляться. Если уйдешь отсюда, то будет мир, иначе будет война, сражение и битва, ты будешь целью, а мой лук — пронзающий, ты — враг, а мои воины — победа, ты — полчище, мое войско — карающее, твое (дело) — война, наше (дело) — победа, твое — тело и мое — копье, твоя — шея, мой — меч..." (Ագթ., 3, Ժ):

Пока пораженный этими словами Буга, отправив послание халифу о случившемся и ожидая от него указаний для будущих действий, со своим войском продолжал осаду крепости Гтич, князь Есаи, со всей мощью ударив по врагу, нанес сокрушительное поражение и вернулся в свою крепость. Князь Есаи Абу Мусэ вписал славную страницу в героическую армянскую историю. Факел освободительной борьбы перешел в Васпуракан, где восставший народ во главе с Гургеном Апупелч Арцруни разбил и изгнал чужеземных захватчиков из Армении.

5. ГАНДЗАСАРСКИЙ СОБОР 949 ГОДА

Согласно Степаносу Таронеци Асогику, при Армянском Католикосе Анании I Мокаци в Армении процветала церковная жизнь, и во многих местах строились монастыри. Вместе с тем, армянский историк с тревогой упоминает о проникновении и разрушительных действиях халкидонитства в Армении, что было связано с религиозной политикой Византийской империи.

Анания Мокаци повелевает вновь крестить всех тех, которых заставили принять крещение по халкидонитскому обряду (Ասող., 178). Его очень беспокоило известие о том, что халкидонитство угрожало также "Алуанскому" патриаршеству.

В 949 г. Католикос Анания I Мокаци отправился в Арцах, где его встретили набожный и благочестивый князь Григор вместе с епископами, монахами-отшельниками и другими представителями духовенства. Князь Григор, оказывая гостеприимство Католикосу Анания, одновременно приказал всем главным князьям, собраться в Хачене. Из списка участников собрания состоявщегося в Гандзасарском монастыре следует, что в избрании "Алуанского" патриарха участвовали лишь представители епархий правобережья Куры.

На Гандзасарском соборе был дан ответ, что халкидонитство не укоренилось в епархиях "Алуанского" патриаршества и, в особенности, Восточных краях Армении, которые были едины с Армянской Апостольской Церковью (Ամսա., 137, 144). Собор показал, что Гандзасарский монастырь уже в X веке приобрел важное значение в церковных делах Армении.

6. ЦЕРКОВНАЯ ТРАДИЦИЯ О ГОЛОВЕ СВ. ИОАННА КРЕСТИТЕЛЯ

Строительство храма Св. Иоанна Крестителя по преданию связано с мощами святых мучеников Церкви Христа, и, в частности, Св. Иоанна Крестителя и основано на известной евангельской истории, пересказанной с раннего средневековья до эпохи Армянского Киликийского царства.

Согласно традиции, после казни тело Св. Иоанна Крестителя было захоронено его учениками в знаменательном месте. Затем традиция принимает форму описания видений (Կաղ., 348).

В первом видении является Св. Иоанн Креститель и пальцем указывает отшельникам место своей головы, которую они находят, выкапывают и уносят. Во втором видении священная голова переходит в руки одного нищего, а согласно третьему видению, становится известной воля Иоанна Крестителя. Когда отшельники, проснувшись начали искать священную голову, явился Иоанн Креститель и посоветовал им не унывать, поскольку таково было его желание. Повествуется также о чудотворствах священной головы. Нищий унес священную голову домой, куда приходили больные и утром, выпив воду из чаши, поставленной ночью, исцелялись от разных болезней.

Затем голова Иоанна Крестителя попала в руки к одному гончару, который также совершал исцеления, а затем он положил ее в изготовленный своими руками кувшин. После смерти гончара священная голова перешла в руки брата владыки Арцаха Хасан-Джалала Долы.

Владыка Арцаха взял священную голову у своего брата, принес и положил в фундамент церкви Св. Иоанна Крестителя, которую он построил в Гандзасаре. Затем упоминается о захоронении мощей других святых в основании церкви (Կաղ., 349)...

7. ОСНОВАНИЕ ЦЕРКВИ СВ. ИОАННА КРЕСТИТЕЛЯ В ГАНДЗАСАРЕ

Согласно Киракосу Гандзакеци, строительство церкви Св. Иоанна Крестителя Гандзасарского монастырского комплекса началось в 1216 г. и завершилось в 1238 г. Церковь Св. Иоанна Крестителя является венцом архитектуры Арцаха (Գանձ., 269).

Джалал Дола построил церковь на месте старого монастыря, о чем свидетельствуют сохранившиеся во дворе монастыря и в его окрестностях хачкары (1174, 1181 и 1202 гг.) (ՊՀՎ, V, 63), а также использованные при постройке притвора (*гавит*) разнообразные камни от существовавшего ранее здания монастыря.

Точные сведения о воздвижении церкви сохранились в большой лапидарной надписи Гасан-Джалала Долы, оставленной на внутренней северной стене, по обе стороны

оконного проема, над купелью церкви Св. Иоанна Крестителя (ՊՀՎ, V, 38—40).

Согласно Киракосу Гандзакеци, в 1240 г., в день праздника Преображения Господня (Вардавар), состоялась церемония освящения церкви, в которой участвовали "Алуанский" католикос Нерсес (1235—1262), епископы, Великий вардапет Ванакан, вардапетты Хачена Григорис и Егиа и священники (Գանձ., 270).

Хасан-Джалал Дола жил в молитвах и занимался чтением священных писаний в построенной им же церкви. Его жена Мамкан (внучка царя Бахка в Сюнике), согласно Киракосу Гандзакеци, построила прекрасный притвор церкви Св. Иоанна Крестителя (Գանձ., 270). Из надписи на западной стене (внешней) храма (1261 г.) следует, что владыка Арцаха Хасан-Джалал Дола, его жена Мамкан и их сын Атабак-Иване построили часовню в Гандзасаре (ՊՀՎ, V, 72). Джалал Дола просит у Бога, чтобы их вспоминали в молитвах. Атабак, наряду с пожертвованиями угодий, принес в дар церкви Евангелие в золотом футляре и Святой Крест. Во имя спасения своей души, Мамкан построила также часовню (1251 г.) на левом берегу реки Хаченагет в поселке Вачар, между селами Ванк и Араджадзор.

В Гандзасарском монастыре есть множество лапидарных надписей паломнического и дарственного характера (ՊՀՎ, V, 50—71).

8. АРХИТЕКТУРА ЦЕРКВИ СВ. ИОАННА КРЕСТИТЕЛЯ

О церкви Св. Иоанна Крестителя Гандзасарского монастыря Киракос Гандзакеци пишет с большой хвалой, как о совершенном архитектурном творении.

Епископ Макар Бархутарянц, исследовавший архитектуру церкви Св. Иоанна Крестителя, отмечал, что храм был построен исключительно из гладкотесанного, маренового благородного камня (красноватый туф), как и монастыри Хутаванк, Хатраванк, Варагаванк, Агарцин и Гошаванк (Բարխ., 170, 250).

Гандзасарский монастырь, согласно Лео (Аракел Бабаханян), является венценосцем высоких традиций, изящного вкуса и величия армянской архитектуры (Լէո, 1919 թ., 147).

Согласно католикосу Киликийского престола Гарегину I Овсепянцу, есть множество великолепных храмов, которые, наряду с сохранением армянских традиций, имеют особые черты и стили орнаментов, характерные для Возрождения армянской архитектуры XIII века; к их числу принадлежит Гандзасарская церковь в Хачене (Յովս., 12).

Известный специалист по армянским средневековым лапидарным надписям Седрак Бархударян пишет о церкви Св. Иоанна Крестителя, что она "является самым выдающимся памятником армянского архитектурного искусства своей эпохи, а обилием и мастерством орнаментов купола, алтаря и других частей — почти исключением... Храм имеет величавый вид и, благодаря своему высокому расположению, виден издалека..." (ՊՀՎ, V, 37—38)

Мурад Асратян, высоко оценивая архитектуру Гандзасарского монастыря, пишет: "Шедевры арцах-

ской школы армянской архитектуры в основном сконцентрированы в монастырских комплексах Гандзасар, Дадиванк, Хатраванк и Гтчаванк... Гандзасарский монастырь является одним из шедевров армянской средневековой архитектуры... Комплекс Гандзасар состоит из церкви, притвора, келий, хозяйственных помещений, а также двухэтажного здания школы, построенного в XIX веке. Приблизительно в середине пространства, окруженного стенами, имеющими прямоугольную композицию, свободно возвышается основной комплекс (церковь и притвор), а другие строения построены у северной и восточной стен. Архитектура церкви Св. Иоанна Крестителя является прямоугольной, изнутри крестово-купольной композицией, с двухъярусными ризницами по четырем углам, распространенную в армянской архитектуре X—XIV веков. Внешние параметры церкви составляют 11,8 х 17,4 м. Важнейшим и наиболее выделяющимся элементом является купол, который своим художественным декоративным убранством занимает исключительное место в истории армянского зодчества. Во всей композиции церкви купол доминирует также своей симметричностью и имеет многогранный барабан с конической кровлей зонтичной формы. Число граней составляет 16, каждая из которых завершается небольшим фронтоном-щипцом. На смотрящих в разные стороны гранях открываются узкие и высокие окна, а северо-восточная, юго-восточная и юго-западная грани заняты круглыми окнами, окаймленными квадратными наличниками, покрытыми изящными орнаментами. Купол находится в самом центре церкви, освещенной тремя большими окнами на северной, южной и восточной стенах. Они, вместе с окнами барабана купола, достаточно хорошо освещают церковь[5].

Церковь монастыря Гандзасар имеет внешний и внутренний богатый орнамент. Поддерживающие купол северная и южная арки ор-

наментированы рядом “зубцов”, а восточная и западная — полукруглыми маленькими арками. В нижних углах барабана расположены орнаменты с геометрическими мотивами (круги, звезды, квадраты), а наверху, прямо под куполом — горельефы быка, овна и орла, типичные для средневекового армянского искусства.

Скульптуры купола являются не только уникальными примерами архитектурного орнамента, но и насыщены символическим содержанием. В двух нишах западных граней находятся два скульптурных горельефа сидячих ктиторов, каждый из которых держит поверх головы по одной модели церкви (предполагается, что один представляет князя Хачена Хасан-Джалала, строителя Гандзасарского храма, другой же — его сына).

На грани барабана, между двумя горельефами изображены скульптуры Христа, а ниже — Адама и Евы. Подобная группа помещена и на южной стороне купола. Здесь также симметрично помещены скульптуры коленопреклонных людей с нимбами (вероятно Апостолы), обращаются к Богоматери, изображенной на фронтоне средней грани.

На западном фасаде церкви изображена интересная и высокохудожественная скульптурная композиция — Распятие, однако эта композиция, после строительства притвора, полностью видна лишь с его крыши.

По обеим сторонам широкого креста, тщательно обработанного сплетенным орнаментом, изображены направленные к Христу две ко-

ленопреклонные фигуры... Церковь имеет также другие горельефы: на западной стене птица в архаическом стиле, на южной стене — куропатка...

Экстерьер Гандзасарской церкви, ее объемно-пространственное решение и, в первую очередь, декоративное убранство, явным образом выявляют стремление архитектора придать зданию наиболее монументальный и величественный вид, что должно было олицетворить мощь княжества Хачена и высокое положение, и авторитет его князя Хасан-Джалала во всей Армении" (Հաս., 1992 թ., 34—35).

Мурад Асратян пишет, что притвор Гандзасарского монастыря также выделяется по своей архитектуре среди строений такого типа. "Притвор Гандзасара имеет четырехугольную планировку (11,85 х 13,45 м) с двумя парами пересекающихся арок, поддерживающих сталактитовый свод.

Крыша притвора покрыта каменными плитами из туфа. В центре свода возвышается колокольня с шестью колоннами. Однако она не является оригиналом, а была построена во время реставрации

1907 года. Первоначальная колокольня притвора своими формами и богатой художественной обработкой гармонировала с куполом церкви...

Внешние стены притвора, построенные из гладкотесанного базальта, стилистически сдержанны. Южный фасад почти лишен убранства, и его вид оживляется лишь оконными проемами. Выдержанный также в строгом стиле северный фасад декорирован только скромным дверным проемом и открывающимся над ним простым оконным обрамлением. Интересным здесь являются довольно-таки стилизованные горельефы пантер по обе стороны двери.

Наиболее богатой обработкой выделяется орнаментированный портал западного фасада притвора... По обеим сторонам прямоугольного дверного проема расположены пучки полуколонн с базисами и капителями и покоящейся на них профилированной аркой... Композиция портала включает расположенное над ним окно, по обеим сторонам которого находятся рельефы птиц, характерные для средневековой архитектуры.

Два замечательных шедевра — церковь и притвор — Гандзасарского монастыря воплощают в себе лучшие достижения армянской архитектуры XIII века" (Հաս., 1992 թ., 41—42).

Наряду с церковью и притвором, монастырский комплекс имеет также другие строения — кельи, трапезную, патриаршью резиденцию, школу, жилище паломников. Стены вокруг монастыря построены из полутесанного базальта. Монастырский комплекс имеет три входа — с востока, запада и юга. Главным и парадным является южный вход, имеющий большие ворота, построенные из гладкотесанных камней. К югу от монастырского комплекса находится старое кладбище духовных и светских владык Арцах-Хачена.

В истории армянской архитектуры, имеющей большую известность в сокровищнице мировой культуры, высоко оценено значение церкви Гандзасар. Профессор Сорбонского университета Шарль Диль первым из пяти лучших памятников армянского зодчества среди

мировых архитектурных шедевров считал Ахтамарскую церковь Св. Хач (Крест), вторым — храм Св. Рипсиме в Эчмиадзине, третьим — церковь Св. Иоанна Крестителя в Гандзасаре, четвертым — Ахпатский монастырь и пятым — Кафедральный собор в Ани (Diehl., 43; Թոր., 25).

Известный русский специалист в области истории архитектуры Анатолий Якобсон, высоко оценив богатое архитектурное и декоративное убранство интерьера и экстерьера церкви, отметил, что церковь и притвор (композиционно схожий с часовней Ахпата и притвором Мшкаванка) Гандзасарского монастыря являются блестящими архитектурными памятниками, олицетворяющими лучшие достижения армянских строителей XIII века. Анатолий Якобсон, в частности, отмечал, что среди горельефов есть священные животные, что было характерной чертой армянской архитектурной традиции с X века (времен Багратидов), а эти горельефы осмысливались как опоры здания, что, согласно Николаю Марру, своими корнями уходило в родоплеменную эпоху. Анатолий Якобсон, считая церковь и притвор Гандзасара "жемчужинами и энциклопедией армянского зодчества XIII столетия", отмечал, что при возведении этих зданий был применен накопленный веками огромный арсенал технических и художественных, архитектурных и декоративных средств, которыми в совершенстве владели творцы Гандзасара (Եաղկոբ., 8).

Известный русский поэт Михаил Дудин, прибыв во время Арцахского движения в Гандзасар, с восхищением отзывался о монастыре: "Гандзасар является духовной сокровищницей армянского народа... Этот средневековый шедевр, как свидетель веков, своеобразный символ, скопление духовного познания этого мира, обязательно сыграет свою роль... Гандзасар своей красотой и объемом является истинным совершенством. В былые времена все было на плечах мас-

теров, дай Бог, чтобы так было всегда. Ибо только мастер чувствует гармонию жизни...”

Оценивая большое значение провинции Арцах в деле защиты Армении с точки зрения духовных памятников, Баграт Улубабян отмечал: “Это становится вполне понятной реальностью, когда имеем в виду роль этой области в деле защиты Армении от вторжений с севера и востока. Арцах являлся непотопляемым бастионом против периодически повторяющихся набегов полчищ врагов. И является примечательным то обстоятельство, что в противостоянии врагам Армении свою неоценимую лепту внесли монастыри нагорья: Амарас, с начала IV века носящий печать руки основателя — Св. Григория Просветителя, Катарованк — на вершине горы Дизапайт..., крепость Гтич, противостоящая арабам в освободительной борьбе, и, наконец, архитектурные чудо творения — Дадиванк и Гандзасар”(Ոլորք., 1975 թ., 177).

Поистине, Гандзасар является ярким образцом взаимосвязанности архитектуры и скульптуры. Архитектура Гандзасара олицетворяет гармоничное единство духовно-строительного созидания армянского народа.

9. ВСЕАРМЯНСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХАСАН-ДЖАЛАЛА

Воистину великая роль была предначертана роду Хасан-Джалалян (происходящему из Араншахик-Вахтангской ветви древнего рода Гайкян-Сисакян) в период наследственного правления как на княжеском престоле Хачена (наиболее знаменитым был Хасан-Джалал Дола), так и на престоле Гандзасарского католикосата (наиболее известным был католикос Есаи Хасан-Джалалян, 1702—1728).

В Армении за завоеваниями Византийской империи (сер. XI века)

последовали опустошительные нашествия сельджуков (с 1064 г.). Армянские царства (Карс-Вананд, Кюрикян Ташир-Дзорагет, Сюник) и княжества (Сасун, Хачен, Закарянов и др.) возглавили героическое сопротивление армянского народа против вторгающихся в страну орд кочевников.

Великий армянский законодатель Мхитар Гош (1120—1213) повествует о героической борьбе князей Арцаха и Утика против туркменов в середине XII века. В частности, он описывает сражение, имевшее место на территории между горами Кайцо Цар и Дивахор. Армянские силы самоотверженно возглавил князь Григор, властелин крепости Хоханаберд, по соседству с Гандзасаром. Армяне контратаковали, и многие из врагов были уничтожены. Однако армянские силы также понесли тяжелые потери. Князь Григор и его соратники пожертвовали собой, защищая Родину. После битвы они были похоронены там же. А год спустя останки князя Григора были перезахоронены на кладбище в Гандзасарском монастыре, рядом с могилами его предков (Ալիշան, 1901 թ., 387).

Род Закарянов возглавил борьбу армянского народа против тюрок-сельджуков. На освобожденных территориях (вместе с городами и крепостями Ани, Амберд, Багреванд, Бджни, Двин, Карс, Маназкерт, Арчеш, Ереван, Нахиджеван, Капан, Гаг, Гардман, Гандзак, Шамхор и др.) северо-восточной и центральной Армении (Гугарк, Айрарат, Туруберан, Сюник, Арцах и Утик) было воссоздано Армянское государство.

У армянского полководца Саркиса Великого и его жены Саакадухт Арцруни было два сына [амирспасалар Закарэ II Великий (вторая пол. XII века — 1212) и полководец Иванэ I (вторая пол. XII века — 1227)] и четыре дочери (Ванени, Доп[6], Хоришах и Нрджис). Хоришах вышла замуж за владыку Хачена Вахтанга-Тангика (умер в 1214 г.). Их сыновьями были Хасан-Джалал Дола, Закарэ, Иванэ и Наср Дола.

Княжеские роды Хачена происходили из Вахтангской ветви Гайкян-Сисакян-Араншахикского родословного древа. Духовным центром Атеркской ветви княжеского

дома Верхнего Хачена был Дадиванк. Хоханабердская ветвь княжеского рода Внутреннего Хачена (духовный центр — Гандзасарский монастырь) стала называться Хасан-Джалалян, по имени Хасан-Джалала Долы.

Киракос Гандзакеци характеризует Хасан-Джалала как благочестивого, набожного, милосердного человека (Գանձ., 268). У него был один сын (Атабак) и три дочери (Мама-Хатун, Мина-Хатун и Рузукан).

В XIII веке Хасан-Джалал выделялся среди армянских князей мощью и авторитетом. В источниках его величали "благочестивый царь Джалал", "самодержавный князь князей, владыка Хачена", "Великий царь", "благородный самодержец высокого и великого Арцаха, царь..." (ԴՀՎ, V, 37, 120; Մատ., N 9923, 5ա).

Хасан-Джалал возглавил оборону страны, когда, согласно Киракосу Гандзакеци, в Хачене свирепствовало вторгшееся в Армению войско татаро-монголов. Хасан-Джалал сосредоточил жителей своего княжества в крепости Хоханаберд. Когда монголы убедились в невозможности взять крепость, они начали мирные переговоры. Хасан-Джалал героически отстоял крепость, затем посредством переговоров он постарался защитить страну от агрессии. Более того, ему удалось установить определенные военно-политические отношения с монголами (Գանձ., 267—270). Хасан-Джалал своей мудрой политикой смог обеспечить безопасность Хачена. Он в значительной степени способствовал также внешней политике Армянского Киликийского государства (путем переговоров с монголами).

В 1243 г. в битве при Чманкатуке (местечко к востоку от Ериза-Ерзнка) войска сельджукского султаната Рума (Икония), вторгнувшиеся в Высокую (Бардзр) Армению, потерпели поражение от войск монгольского военачальника Бачу, в союзничестве с которыми против сельджуков сражался также армянский отряд Хасан-Джалала. Когда монголы достигли границ Армянского Киликийского государства, царь Хетум I (1226—1270) при посредничестве Хасан-Джалала, установил дипломатические отношения с татаро-монголами. Он заключил с ними договор о военном союзничестве (1254 г.) и в значительной степени защитил Армянское Киликийское государство от их набегов (Գանձ., 282, 341; Հեթ., 42—43).

Хасан-Джалал Дола в деле церковного строительства не ограничился только областью Арцах. Он вместе со своей женой Мамкан предпринял восстановление разрушенного вследствие нашествий татаро-монголов монастыря Кечарис (1248 г.).

В Армении налоговое бремя татаро-монголов становилось все тяжелее (наряду с другими областями также в княжестве Хачен). Для армянского народа политическое и экономическое иго монгольского владычества стало невыносимым, в частности, после переписи 1254—1255 гг., когда захватчики установили многочисленные налоги. В 1259—1261 гг. вспыхнуло восстание армянского народа против завоевателей. Однако восстание было жестоко подавлено, а его руководители — Закаре Закарян, Ха-

сан-Джалал и другие князья, — были арестованы.

Киракос Гандзакеци описывает арест и смерть великого князя Хасан-Джалала как святое мученичество. Несмотря на то, что его дочь Рузукан приложила огромные усилия, чтобы освободить отца, однако монгольский правитель жестоко расправился с Хасан-Джалалом, убив его в 1261 году. Его сын Атабак-Иванэ захоронил мощи отца на родовом кладбище в Гандзасаре (Գանձ., 391—392).

10. "АРМЯНСКИЕ ВОСТОЧНЫЕ КАТОЛИКОСЫ"

Под предводительством Армянской Апостольской Церкви перемещение престола "Алуанского" патриаршества на правобережье Куры в течение веков привело к консолидации вокруг Гандзасарского монастыря епархий Восточных краев Армении и их первенству в "Алуанском" патриаршестве. С перемещением же патриаршьего престола из монастыря Св. Акоб (Св. Яков) в церковь Св. Иоанна Крестителя Гандзасарского монастыря, патриаршество называвалось *Гандзасарский католикосат*, который возглавлял епархии Восточных краев Армении и "собственно Алуанка" (отличный от прежнего административно-территориального содержания) как восточная часть Армянской Апостольской Церкви. Возвышение Гандзасарского католикосата было обусловлено усилением княжеств Арцаха, в особенности Хасан-Джалалянов Хачена. Более того, влияние Гандзасарского католикосата вскоре даже вышло за пределы "Алуанкского" патриаршества. В колофоне одного рукописного Евангелия священник Хачатур упоминает имена "Армянского Восточного католикоса" Степаноса IV (1262—1323) и Католикоса Всех Армян Константина III (1307—1322). Их современником был киликийский армянский царь Ошин (1308—1320) (ՀՁՅ, ԺՌ, 155).

По мнению Левона Хачикяна, священник Хачатур оставил неопровержимое свидетельство о том, что армянские колонии на захваченных "Золотой Ордой" территориях (на юге России) были епархиями Гандзасарского католикосата, и его католикосы были известны как "Армянские Восточные католикосы" (Խաչ., 13).

Гандзасарские католикосы Петрос, Карапет, Маттеос, Атанас и Ованнес патриаршествовали в XV веке. В начале того же века, в сложившихся тяжелых условиях, одна ветвь Гандзасарского католикосата утвердилась в монастыре Тчалета. Ряд лапидарных надписей, оставленных представителями этой ветви, завершается именами трех католикосов (Карапет, Товма и Аракел) на эпитафии (Բարխ., 129).

11. ГАНДЗАСАР В ПЕРИОД ВОЗВРАЩЕНИЯ ПРЕСТОЛА КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН В СВ. ЭЧМИАДЗИН

В XIV веке, в тяжелых условиях, сложившихся для Киликийского Армянского государства, в Великой Армении Ован Воротнеци (1315—1386), обеспокоенный дальнейшей судьбой Армянской Апостольской Церкви, считал, что престол Католикоса Всех Армян должен быть перенесен в Гандзасар, откуда защита от притязаний католичества была бы намного облегчена. Той же самой идеи придерживался Григор Татеваци (1346—1409) (Մատ., N 4669, 199բ—200բ; Գր., 277). Авторитет Гандзасара был высок благодаря патриотической деятельности духовных и светских представителей рода Хасан-Джалалян.

В течение последующих после падения Армянского Киликийского государства (1375 г.) десятилетий, в условиях чужеземного владычества, вопрос возвращения Престола Католикоса Всех Армян в Великую Армению оказался на повестке дня, несмотря на то, что здесь также положение было тяжелым, вследствие опустошительных набегов кочевых племен.

Перемещение Престола Католикоса Всех Армян в 1441 г. было продиктовано необходимостью его возвращения в свое исконное и заветное святилище — Св. Эчмиадзин. Число участников и состав церковного собора, состоявшегося в Вагаршапате, как отметил архиепископ Магакиа Орманян, свидетельствуют о его общенациональной значимости (Օրմ., Բ, 2455). Согласно Товма Мецопеци, наряду с более чем 300 представителями духовенства, участвовали также светские лица (Թով., 51—53).

В период возвращения Святого Престола из Киликии в Св. Эчмиадзин (Вагаршапат, в Айрарате) Гандзасарским католикосом был Ованнес Хасан-Джалалян. В выборах Киракоса I Вирапеци (1441—1442)

Католикосом Всех Армян в числе двенадцати епископов участвовал также епископ Гандзасара Азария.

Оплотом Армянской Апостольской Церкви на востоке Армении был Гандзасарский католикосат. Святой Престол в течение веков посредством Гандзасарского католикосата предводительствовал как епархиями Восточных краев Армении (Арцаха и Утика) на правобережье Куры, так и епархиями левобережья Куры.

12. ГАНДЗАСАРСКИЙ КАТОЛИКОСАТ В ТЯЖЕЛЫЕ ВРЕМЕНА

XV—XVI века были временами тяжелых испытаний для Армении, когда вслед за опустошительными нашествиями туркменских племен кара-коюнлу, ак-коюнлу и др. последовали турецко-персидские войны, имевшие трагические последствия для страны.

Сведения о племяннике Гандзасарского католикоса Аристакеса католикосе Саркисе, сыне Хатр-Мелика, относятся к 40—50 гг. XVI века. Наряду с пожертвованиями, католикос Саркис Хасан-Джалалян осуществил восстановительные работы в Гандзасарском монастыре (Ոլորք., բ1981 թ., N49). После его кончины (1555 г.) католикосом стал Григор, сын его брата Мегграб-Бека. При католикосе Григоре III продолжались земельные пожертвования Гандзасарскому монастырю.

Авторитет Гандзасарского католикосата признавали также чужеземные властители, которые свои отношения закрепляли грамотами, признававшими права католикосов Гандзасара. Это в основном касалось представителей рода Хасан-Джалалянов. Так, персидский шах Тахмаз I своим указом от 19 апреля 1570 года защитил родовое право патриаршества Григора III Хасан-Джалаляна (ՄՊՎ, I, 65—66). Тем не менее, насилия со стороны чужеземных сил продолжались. Католикоса Григора сменил внук Мегграб-Бека Давид Хасан-Джалалян (сын Багдасара — брата Григора III). О католикосе Давиде Католикос Всех Армян Симеон I Ереванци пишет: "Патриарх Давид, которого задушили". Согласно Симеону Ереванци, в списке католикосов за Давидом следует Пилиппос, который до того был сопрестольником Давида. После Пилиппоса патриаршествовал другой сын Мегграб-Бека Ованнес VIII Хасан-Джалалян. Затем патриархом стал Шмавон и др. (ՍիՄ.,78).

В 1603 г. персидские войска напали на те области Армении, которые до этого уже перенесли тяжелые удары от агрессии османских полчищ. Когда стало известно, что османская армия перешла в наступление, Шах Аббас I приказал депортировать в Персию (1604—1605 гг.) население Араратской долины, а также других областей и городов (Джуга, Гандзак, Арцке, Арчеш, Беркри, Ван, Маназкерт, Вагаршакерт-Алашкерт, Маку, Карс, Кагзван, Басен, Карин-Эрзрум, Хнус, Нахиджеван). Депортированное армянское население пережило тяжелое бедствие при насильственной переправе через реку Ерасх-Аракс, во время которой многие утонули, а оставшиеся в живых были расселены в окрестности Исфахана, где они основали город Нор (Новая) Джуга.

В этот тяжелый период политическое раздробление происходило в условиях передела территорий, захваченных чужеземными завоевателями. Это отрицательно отразилось также на епархиях Армянской Апостольской Церкви. Коварства персидского двора достигали левобережных епархий. В связи с их статусом, шахи вмешивались в вопросы, возникающие между Св. Эчмиадзином и Гандзасарским католикосатом, как, например, видно из указа 1634 г. шаха Сафи I (1629—1642), упоминаемого в указе (1650 г.) шаха Аббаса II (1642—1666) (ՄՊՎ, Բ, 147, Գ, 28). Подобные факты свидетельствуют о том, что в качестве составной части армянской церковной структуры, применение в исторических источниках понятий "Алуанское" патриаршество или католикосат по отношению к Восточным краям Армении, сосредотачивалось вокруг Гандзасарского католикосата.

Когда царь Кахети Теймураз I (1625—1633) совершал набеги на области между Гандзаком и Партавом, Гандзасарский католикос Ованнес IX Хасан-Джалалян (племянник Григора III) встретился с ним и посоветовал напасть со своей 40-тысячной армией на Тавриз и завоевать Атропатене (Атрпатакан), пока персидский шах и турецкий султан были заняты, воюя друг с другом. Католикос обещал в качестве помощи предоставить ему войска предводительствуемых им меликов (князей). Однако Теймураз сражался против Персии, союзничая с ханом Давудом, захватив-

шим Гандзак. В этот период Теймураз, вторгшись в Арцах, разграбил Гандзасарский монастырь. Когда выяснилось, что он такой же завоеватель, как и другие, Гандзасарский католикос сказал ему: “Если ты только желал иметь волов и овец, то их есть множество и в твоем государстве и не стоило ради них утруждать себя. Не думай, что шах даст тебе время снова вернуться в эти края. Вместо животных он уведет в плен тебя” (ԼԷՈ, 1973, 3, Բ, 15).

Из колофона Евангелия, хранящегося в церкви Св. Ншан села Ахум, следует, что в год кончины католикоса Всех Армян Мовсеса III Татеваци (1629—1633) Гандзасарский католикос Ованнес, придерживающийся идеи освобождения армянского народа от чужеземного владычества, был арестован и уведен в плен в Персию (Բաղխ., 330).

После кончины католикоса Ованнеса по повелению Католикоса Всех Армян Пилиппоса I Ахбакеци (1633—1655) Гандзасарским католикосом стал Григор IV Хасан-Джалалян (1634—1653) (ՍԻՄ., 79).

С завершением в 1639 г. турецко-персидской войны жизненные условия армянского народа стали тяжелее в Западной Армении под владычеством Османской империи, а в Восточной Армения — Сефевидской Персии. Гандзасарский католикос Григор IV в колофоне рукописи Евангелия 1639 г. охарактеризовал этот период как “очень горький и нечестивый”.

Вследствие экономического гнета хана, захватившего Гандзак, Гандзасарский католикосат попал в огромные долги. Католикос Григор был арестован и, даже заплатив выкуп, не смог освободиться от долгов и с целью их погашения обошел всю территорию католикосата.

Беззакония и гнет чужеземного владычества осуществлялись также, чтобы заставить армян отступиться от своей веры. В результате, население Восточных краев Армении, стремясь быть в лоне церковно-административного влияния Св. Эчмиадзина, желало выйти из сферы посягательств хана Гандзака. Гандзасарский католикос больше всех страдал от своеволия хана.

Часть Восточной Армении, где находился Первопрестольный Св. Эчмиадзин, была включена в состав Ереванского ханства, которое в этот период возглавлял Хосров (1648—1654). В отличие от других ханов, известных своей жестокостью, Хосров был доброжелательным. О его армянском происхождении свидетельствует тот факт, что в Ереванском ханстве он посещал армянские школы, ученики которых пели духовные песни — шараканы и таги. Вследствие злословия в адрес Хосрова со стороны иноземцев на его место был послан другой хан, который был его полной противоположностью.

Тяжелые условия, в которых оказался Гандзасарский католикосат, вызвали недовольство некоторых священнослужителей Восточных краев Армении: считая причиной несчастий его наследственные факторы. Они потребовали отречения католикоса Григора IV. Этим движением руководил епископ Петрос из села Хандзк гавара Варанда. В 1651 г. персидский двор указом вновь утверждает патриаршество католикоса Григора.

С целью стабилизации Восточных краев Армении необходимо было сохранить наследственное право рода Хасан-Джалалянов на Гандзасарский католикосский престол путем усыновления епископа Петроса католикосом Григором, как следует из клятвенного обязательства Петроса, скрепленного подписями мелика Хачена Атабека Хасан-Джалаляна и трех епископов — сторонников католикоса Григора.

Католикос Петрос Хандзкеци известен своей деятельностью в области церковного строительства. Указом 1663 г. Аббас II признал его патриаршью власть над армянами Арцаха, Гандзака и Ширвана (ՋԱԼ., Բ, 494—495).

В период патриаршества Петроса мусульманские правители продолжали религиозные преследования армян. Указ шаха Сулеймана гласил, что дискриминация на религиозной почве противоречит канонам шариата, тем самым необходимо было обуздать официальных мусульманских лиц. Согласно другому указу, Гандзасарский монастырь освобождался от налогов, и шах Сулейман приказывал мусульманским правителям не притеснять армян и относиться с уважением к духовенству Арцаха (ՋԱԼ., Բ, 491; ՄԿՐ., 95).

Первым был католикос Петрос Хандзкеци, который обратился к российскому двору с целью создания благоприятных условий для армянских компаний Нор Джуги. Письмом от 2 декабря 1672 г. он просил царя Алексея Михайлови-

ча покровительствовать как армянским купцам, занятым торговлей в России, так и армянскому народу в целом (АРО, I, 91—92).

После кончины католикоса Петроса Хандзкеци состояние Гандзасарского католикосата еще более осложнилось вследствие того, что вопреки повелению Католикоса Всех Армян Акоба IV Джугаеци (1655—1680) на патриарший престол вступил Симон Хоторашенци (1675—1701). Кандидатом же Акоба Джугаеци был Еремия Хасан-Джалалян, чему воспротивился Симон, что и стало причиной раздора между ними. Для умиротворения католикоса Еремии и противопрестольника Симона Акоб Джугаеци приложил определенные усилия, в частности, предал Симона анафеме.

13. ГАНДЗАСАРСКИЙ КАТОЛИКОСАТ НА НОВОМ ЭТАПЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ

С переменой геополитической ситуации, на пороге XVIII века и далее в армянской реальности, ход освободительной борьбы был обусловлен политикой освобождения от ига завоевателей и восстановления армянского государства, полагаясь на собственные силы и при поддержке извне, со стороны христианских стран.

С целью претворения в жизнь идеи армянского освободительного движения, в 1677 г. в Св. Эчмиадзине было созвано тайное совещание во главе с Католикосом Всех Армян Акобом IV Джугаеци. Среди участников совещания были духовные лица, миряне из Еревана и других городов, а также армянские мелики Сюника и Арцаха. На совещании было принято решение об отправке в Европу тайной делегации во главе с Католикосом Всех Армян Акобом Джугаеци с целью прошения помощи у Папы Римского и глав других христианских стран. До отправления Католикос Акоб Джугаеци встретился с Гандзасарским католикосом и другими представителями духовенства.

В 1679 г. делегация во главе с Католикосом Акобом Джугаеци прибыла в Константинополь, где, к сожалению, он скончался (1680 г.), так и не завершив начатое дело.

Разногласия между Симоном и Еремией не прекращались. Католикос Всех Армян Егиазар I Айнтапци (1681—1691) посетил Гандзасар, а затем своим указом побуждал народ не принимать Симона и считать правомочным только Еремию (1676—1700) (Սիմ., 81).

Один из участников делегации, сын одного из меликов Сюника — Исраэл Ори — отправился в Европу с надеждой на помощь иностранных государств в освободительной борьбе. Весной 1699 г. Ори вернулся в Армению, имея при себе письма курфюрста Рейнского Пфальца Иоанна-Вилгельма. В своих письмах курфюрст заверял, что он “во имя христианского благочестия и человеколюбия” сделает все для страдающей Армении (Эзов, 1). В письме упоминались католикосы Св. Эчмиадзина и Капана (имеется в виду католикос Гандзасара, согласно Ашоту Иоаннисяну) (Յոլ., Բ, 230).

В поселке Ангехакот (Сисиан, область Сюник) Ори созвал тайное совещание, в котором участвовали десять меликов-князей Сюника. 8 апреля 1699 г. Ори и шестеро князей отправились в Гандзасар к католикосу Еремии, где состоялось тайное совещание. В совещании принимали участие еще четыре архиепископа. Один лишь намек признания верховенства Папы Римского, т. е. Католической Церкви, стал главной причиной провала миссии Ори в Гандзасаре.

Ори и избранный ему в помощники вардапет Минас Тигранян, член братии арцахского монастыря Св. Акоб, по поручению участников Ангехакотского совещания отправились в Европу. Однако, еще в январе 1699 г., заключив мир с турками, Австрия и ее союзники перенесли свои военные силы с восточного фронта на западный — против Франции и ее союзников, что коренным образом изменило ситуацию во вред армянства, ожидавшего свое освобождение от чужеземного ига. Надежда на освобождение при внешней поддержке зиждилась на зыбкой основе.

Следующий этап деятельности Ори связан с Россией. Прибыв в Россию в 1701 г., Ори представил царю Петру I Великому (1682—1725) свою программу освобождения Армении, о чем в следующем веке выдающийся армянский писатель Раффи писал: “...Ори сообщал, что с целью продвижения дела освобождения своей родины армяне держали наготове 17 тысяч воинов в Шамахе, 60 тысяч — в Карабахе, а из 17 персидских областей Армении можно собрать бо-

лее 100 тыс. человек. Как человек, хорошо знающий Восток, Ори показал императору карту Армении, ознакомил его с древней историей Армении и ее царями и объяснил все те выгоды, которые император мог бы получить, если бы взял Армению под свое покровительство" (ՊաՖՖի, h. 9, 430—431).

14. ДУХОВНЫЙ ПРЕДВОДИТЕЛЬ АРМЯНСКОГО ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ ГАНДЗАСАРСКИЙ КАТОЛИКОС ЕСАИ

Есаи Хасан-Джалалян вступил на патриарший престол Гандзасарского католикосата в тяжелое для армянского народа время. 7 декабря 1702 года католикос Есаи (1702—1728) направил свое благословение армянам, живущим в России (Эзов, 139).

Вместе с тем, католикос Есаи желал укрепить позиции Гандзасарского престола со стороны Персии, поскольку положение осложнялось ханскими притеснениями, административно удваивая бремя чужеземного ига. Есаи Хасан-Джалалян, обходя ханские власти, прямо отправился в Исфахан и получил от персидского шаха Султан-Хусейна указ, согласно которому в ведении Гандзасарского католикоса находились епархии Карабаха (Арцах), Гандзака, Зарзибила (Кашатах) и Шамахи. В соответствии с таким статусом, армянская община Ширвана своим духовным центром признавала Гандзасарский католикосат, а католикосом — Есаи (Թօփճ. Բ, 19).

Католикос Есаи занялся также вопросом урегулирования иерархической субординации со Св. Эчмиадзином, когда Католикосом Всех Армян был Нахапет I Эдессаци (1691—1705).

Петр I считал необходимым изучить обстановку в Восточном Закавказье и Иране. С этой целью он отправил Ори в Иран — в качестве царского посланника. В 1709 г. Ори вернулся в Шамахи и начал готовиться к поездке в Россию вместе с католикосом Есаи.

В Св. Эчмиадзине знали о роли Гандзасара в освободительном движении, а также о тяжелом состоянии, в котором находился монастырь. Католикос Всех Армян Александр I Джугаеци (1706—1714) защитил католикоса Есаи от противопрестольника Нерсеса (1706—1763), а также специальным указом пожаловал Гандзасарскому католикосу Шамахи и Ширван, вместе со своими областями, призывая духовенство и народ этих районов к тому, чтобы все, принесенное в дар Гандзасару, считалось отданным Св. Эчмиадзину (Սիմ., 82—83). Деятельность Католикоса Александра I свидетельствует о том, что Первопрестольный Св. Эчмиадзин стремился усилить Гандзасар. Принимая во внимание политические обстоятельства, он признал католикоса Есаи и противопрестольника Нерсеса, чтобы как-то контролировать дела восточных епархий, прекратить раздор и помешать вмешательству чужеземных захватчиков. В результате, католикос Есаи и Нерсес пришли к согласию, что впоследствии дало повод Раффи сказать, что оба католикоса, объединившись с меликами Арцаха, действовали во имя освобождения Родины (ՊաՖՖի, h. 9, 476).

В августе 1711 г. Ори и католикос Есаи прибыли в Астрахань, где спустя несколько дней умер Ори. Католикос Есаи вернулся в Гандзасар. Он убедился в том, что до прибытия помощи извне необходимо на месте объединить собственные вооруженные силы для освободительной борьбы.

Свободолюбивый дух умудренного опытом тысячелетий армянского народа был непоколебим. На востоке Армянского нагорья центрами самообороны оставались крепости и естественные укрепления — *сгнахи*, вооруженные силы которых состояли из вооруженных отрядов армянских меликов. Католикос Есаи Хасан-Джалалян был одним из выдающихся деятелей и вдохновителем армянского освободительного движения XVIII века.

15. ГАНДЗАСАРСКИЙ ТАЙНЫЙ СОБОР 1714 ГОДА

В преддверии восстания армян Гандзасарский католикос Есаи во главе духовенства и меликов Восточных краев Армении, с целью решения вопросов, вставших перед армянством и Гандзасарским католикосатом, в 1714 г. созвал в Гандзасаре тайный собор.

Решения Гандзасарского собрания гласили:

"1. Гандзасарский католикос избирается по свободному волеизъявлению народа и утверждается энцикликой Католикоса Св. Эчмиадзина.

2. Гандзасарский католикос, согласно вековой традиции, должен подчиняться воле Св. Эчмиадзина, с тем, чтобы сохранялось единство армянства.

3. Если из епископов рода Джалалянов не найдется достойнейший кандидат в католикосы, то избрание должно состояться извне.

4. С сыновней любовью повиноваться Гандзасарскому католикосу, принимая его духовные повеления.

5. Епархиальный епископ или вардапет (архимандрит) каждого меликского гавара избирается местными жителями и меликом и представляется Гандзасарскому католикосу их свидетельской петицией.

6. Каждый епархиальный епископ имеет власть только над своей паствой, как по своему рукоположению, так и другими действами.

7. Если в каждом гаваре необходимы вардапет, священник, дьякон и дьячок, епархиальные епископы, прежде всего, обязаны заранее письменно уведомить Гандзасарского католикоса, только после этого рукоположить их по его приказу.

8. Каждый епископ обязан заботиться о просвещении своего монастыря и, по мере возможности, рукополагать образованных, а не невежд.

9. Избрание настоятелей монастырей зависит от монашеских общин и утверждения Гандзасарского католикоса.

10. Наказание провинившихся епископов зависит от католикоса, вардапетов — от монашеских братий, священников, дьяконов и дьячков — от настоятелей-епископов, однако все это нужно делать после тщательного расследования.

11. Каждый мелик обязан признать верховенство Джалалян меликов и принимать Гандзасарский монастырь как место отк-

рытых и тайных собраний. Каждый военачальник должен подчиняться приказу своего мелика, каждый полковник — своему военачальнику, каждый военный — своему полковнику и т.д.

12. Каждый мелик обязан содержать регулярное трехтысячное войско, опытного военачальника, верных курьеров и быть наготове.

13. Каждый мелик обязан бдительно охранять свои территории, а в случае опасности сразу сообщать другим.

14. Если мелик осмелится выйти за пределы своего владения и насильственно овладеет правом другого мелика, то будет наказан в соответствии с наказанием, определенным собранием других меликов и должен заплатить штраф 10,000 туманов в общую казну меликов и отдельно понести расходы потерпевшего мелика.

15. Каждый мелик обязан крепко хранить узы верности и единодушия, чтобы сплоченно сражаться против внешних врагов.

16. Большие или малые войны могут вестись после принятия решения всеми меликами, военачальниками и полководцами. Внезапные, неожиданные случаи составят исключение.

17. Лицу, совершившему предательство и тяжкое преступление против родины и религии, будь то из меликов, военных или простых людей, будет причитаться кара, согласно наказанию, установленному религиозным или смешанным меликским собранием.

18. Нельзя устанавливать кумовские отношения с чужеземными князьями, а также примыкать к ним, сея распри.

19. Если возникнет крайняя необходимость в обращении к сильной державе за помощью, то религиозное и светское смешанное собрание решит предлагаемые условия и требования.

20. Каждый мелик обязан ставить интересы родины выше интересов своего гавара и интересы своего гавара — выше своих личных интересов и выгод.

21. Если мелик осмелится, кроме своей законной супруги, содержать другую незаконную жену, подавать народу плохой пример (являясь соблазном, вопреки церковному закону), то будет строго наказан.

22. Каждый мелик обязан во время войны возглавить свое войско и своим мужеством ободрять войско и народ...

23. Тот из нас, кто осмелится, действуя против этих правил, перейти на сторону врага родины и веры и, сотрудничая с ним, нарушит мир и покой отчизны, посеет вражду и учинит кровопролитие между армянами, тому причитается смертная казнь, а другие мелики должны занять его крепость и конфисковать имущество.

Каждый из меликов подписывает оригинал и пять переписанных копий, берет по одному экземпляру, целует алтарь церкви Св. Ованнеса Мкртича и уходит в свой гавар" (ԲԷԿՆ., 210—214).

16. ЕДИНОГЛАСИЕ ПЕРВОПРЕСТОЛЬНОГО СВ. ЭЧМИАДЗИНА И ГАНДЗАСАРСКОГО КАТОЛИКОСАТА В НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЕ

В период подготовки вооруженного восстания армян важной была позиция новоизбранного Католикоса Всех Армян Аствацатура I Хамаданци (1715—1725). Он был более осторожен по сравнению с Гандзасарским католикосом Есаи. Как говорилось в докладной (14 марта 1717 г.) вардапета Минаса, направленной в Государственный Посольский Приказ Российской империи, Католикос Аствацатур "очень остерегался Шаха, боясь, как бы это великое дело не стало пагубным для всех". Вместе с тем он уверял, что если царь пожелает начать войну против Персии и пошлет свои войска, то он с преданными ему людьми окажет всяческую поддержку. Вместе с тем, Католикос Аствацатур сказал, что нет возможности письменно сообщить царю о своей преданности, поскольку это дело необходимо держать в строжайшем секрете, а вардапету для конспирации даст такое письмо, в котором говорится, что он был у Католикоса и с ним имел приятную беседу о разных делах. Через несколько дней он дал ему такое письмо.

Вардапет Минас с письмом Католикоса Всех Армян отправился к Гандзасарскому католикосу Есаи, который, в свою очередь, сообщил, что он со всей преданностью будет служить царю. И в знак предан-

ности он отправил свое послание с вардапетом Минасом Тиграняном.

Последний также сообщал, что во владении католикоса Есаи вокруг монастыря Гандзасар были 900 больших сел, каждое из которых имело от ста до четырехсот и более домов, а от Гандзасара до монастыря Эчмиадзин, где жил другой Католикос, на вьючных лошадях можно было добраться за пять дней, и в его владении больше сел, нежели у патриарха Есаи (Эзов, 322).

Согласно сведению вардапета Минаса, если бы предоставился случай воевать против Персии, то около 200 тысяч воинов собрались бы под предводительством католикосов Св. Эчмиадзина и Гандзасара, и все они были бы на стороне царя, поскольку от персов претерпели большие невзгоды.

В конце докладной, составленной на основе сообщений вардапета Минаса, сравнивается готовность двух католикосов в вопросе сотрудничества с царем в требуемый момент военных действий, и акцент поставлен на решительность католикоса Есаи. Гандзасарский католикос Есаи в своем послании от 10 августа 1716 года, обращаясь к русскому царю, специально отмечал, что когда начнутся военные действия, то он и его соратники будут готовы служить (Эзов, 317, 325).

Посещения католикоса Есаи в Св. Эчмиадзин в 1719 и 1721 гг. исходили из важной роли Гандзасара в освободительной борьбе армянского народа. Католикос Всех Армян Аствацатур I Хамаданци делал все возможное, чтобы усилить Гандзасарский католикосат.

17. ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЕ СРАЖЕНИЯ В СЮНИКЕ И АРЦАХЕ

Опустошительные нашествия полчищ кавказских лезгин, хазар и гуннов в 1722 г. достигли Арцаха, где в гаваре Варанда и у Гандзасара армянские силы нанесли сокрушительный удар по врагу. Затем вражеское войско осадило Гандзак, жители которого также оказали упорное сопротивление. На помощь осажденным подоспело войско царя Картли Вахтанга VI, что заставило лезгин обратиться в бегство.

Исходя из необходимости сплочения армянских сил против чужеземных завоевателей, Степанос Шаумян из Мегри, ставший инициатором освободительного движения в Капане (в области Сюник), отправился в Вирк (Иверия-Грузия), где набрал двухтысячное войско из армян-переселенцев во главе с Давид-Беком (Այվ., 76—85).

В то же самое время католикос Есаи Хасан-Джалалян искал пути освобождения страны от чужеземного ига. 28 мая 1722 г. католикос Есаи отправился в Тифлис, где должен был участвовать в разработке и реализации плана по отправке армянского войска во главе с Давид-Беком обратно в Армению. В июле Давид-Бек прибыл из Иверии в Сюник.

Российская империя строила свои отношения с силами, стремившимися освободить Армению и Иверию от чужеземного владычества, исходя из собственных политических и экономических интересов. Грузинское царство также, исходя из своих собственных политических интересов, сотрудничало с армянскими освободительными силами в те периоды, когда необходимо было реализовывать собственные планы. Этим было продиктовано неоднократное появление грузинских войск у Гандзака, в армянской области Утик, последнее из которых имело место по предварительной договоренности с Петром Великим. В это время туда прибыли также армянские силы, возглавляемые католикосом Есаи Хасан-Джалаляном.

Благодаря деятельности Хасан-Джалалянов Гандзасар стал духовным и военно-политическим центром пяти меликств — Мелик-Бегларянов Гюлистана (центр — крепость Гюлистан), Мелик-Айказн-Есаянов Джраберда (центр — крепость Джраберд), Хасан-Джалалянов Хачена (центр — крепость Хоханаберд и Гандзасар), Мелик-Шахназарянов Варанда (центр — Цоватег-Аветараноц и Шош или Караглух сгнах) и Мелик-Еганянов Дизака (центр — Тох и Кирс сгнах) (ՈՃՖՖի, h. 9). Католикос Есаи из Гандзасара руководил освободительной борьбой армянского народа. Сведения о “Каспийском походе” Петра I (русская армия 23 августа 1722 г. заняла Дербент и двинулась на юг) и его намерении продолжить поход в направлении Шамахи для объединения с армянскими и грузинскими войсками вызвали большое воодушевление в армянских областях Сюника и Арцаха, и в Восточной Грузии.

В то время как Давид-Бек победоносно сражался в Сюнике, царь Вахтанг и католикос Есаи в северо-восточном направлении пред-

АРЦАХ И УТИК
В ПЕРИОД
ГАНДЗАСАРСКОГО КАТОЛИКОСАТА
Св. Астваацин
Шаки
Капалак
Св. Степанос
Салиан
Шамахи
Гис
Орса ванк
ПАРТАВ
Монастырь
Егиш Аракеал
Бердакур
Мартакерт
ДЖРАБЕРД
Гюлистан
Геташен
ГАНДЗАК
Ванкасар
Тигранакерт
Мартуни
Геворгаван
АВЕТАРАНОЦ
Амарас
Азох
ТОХ
Гадрут
Варарак
ШУШИ
Св. Акопванк
Ванк
Ерицманкаванк
Атерк
Хутаванк
Хатраванк
Авакахац
Дадиванк
СОДК
Карвачар
ЦАР
Тигранакерт
Чарсканак
Парисос
БЕРДАДЗОР
КАШАТАГ
Цицернаванк
Корнидзор
ГОРИС
Шинуайр
Галидзор
Татев
Бахаберд
БАРГУШАТ
Капан
Ваганаванк
Каджаран
Ангехакот
Сюни ванк
Гладзор
Ехегнадзор
Вайк
р. Кур
р. Арцах
р. Аракс
р. Вороотан
р. Шамкор
р. Тигр (Тартар)
р. Бозкешат (Гаргар)
р. Мрав
р. Мисхаиагет
р. Ерасх (Аракс)
г. Большой Кирс
г. Дизапайт
г. Капуткух
Ереванское море

принимали действия, ожидая поход русской армии. Католикос Есаи уверял русское командование, что армяне держат наготове 40 тысяч воинов, а когда увидят милость и обнадеживающие шаги императора России, то их число удвоится.

Однако "Каспийский поход" не был продолжен, и Петр I, оставив гарнизон в Дербенте, вернулся в Астрахань. После двухмесячного безрезультатного ожидания Российского императора царь Вахтанг и католикос Есаи ушли со своими войсками.

Таким образом, чаяния армянских национальных деятелей освободить родину при поддержке извне не оправдались, подтверждая истину о том, что этого можно было достичь только полагаясь на собственные силы. Тем не менее, они продолжали надеяться на военное сотрудничество с христианской Россией в деле освобождения родины.

В Сюнике и Арцахе продолжалась освободительная борьба. Славу военной доблести приобрели "ширванские молодцы". Они были армянскими воинами, служившими в Ширване, а затем во главе с Аван юзбаши (сотник) вернулись в Арцах.

В этот период,по требованию католикоса Есаи, вардапет Минас стремился получить от царя приказную грамоту, хотя бы обнадеживающую армян. Указом Петра I от 3 июня 1723 г. армянские купцы брались под имперскую протекцию, получая некоторые привилегии. Петр I обнадеживал, что предрасположен и готов взять под свою защиту армян и освободить их от ига неверных, однако надо было понять, что, прежде всего, необходимо было утвердить русское господство над Каспийским морем, завладеть его окружающей территорией и со всей ответственностью готовиться к походу к армянам. Петр I также советовал держать в тайне сведения, касающиеся ожидаемой от России помощи (Эзов, 355).

В июне 1723 г. турки захватили Тифлис, сместили с трона Вахтанга, затем напали на Гандзак. В обороне города участвовали также армянские силы, прибывшие из *сгнахов*. Турки потерпели позорное поражение под стенами Гандзака и отступили. С целью обуздания турецкой агрессии Персия 12 сентября 1723 г. заключила договор с Россией, согласно которому прикаспийские районы перешли к последней.

В Сюнике Давид-Бек одержал ряд побед. Благодаря объединению армянских сил стало возможным освобождение Сюника от чужеземных тюркоязычных, а также курдских кочевых племен.

Католикос Есаи и мелики сообщали Петру I, что, хотя враги со всех сторон совершали нашествия, армяне, сражаясь в наиболее укрепленных местах, удерживали родную страну, ожидая прибытия русских войск, тем более, что чувствовалась нехватка оружия.

Из Первопрестольного Св. Эчмиадзина пришло письмо (13 марта 1724 г.), адресованное воинству Арцаха, в котором отмечалось, что армяне Еревана и его округи также ждали помощи от русского войска. В то же время, они были обеспокоены тем, что если русское войско не подоспеет, им будет угрожать большая опасность (АРО, II, 86, 99).

Руководство освободительной борьбой Первопрестольный Св. Эчмиадзин осуществлял посредством Гандзасара. Вместе с тем, тайна покровительства освободительной борьбе Святым Престолом была уже раскрыта персидскими и турецкими шпионами.

24 марта 1724 г. посланцы Шаха Тахмаза II, представитель России Иван Карапет и хан Гандзака заключили Гандзакский договор, которым было скреплено объединение антитурецких сил христиан и иноверцев.

Армянские посланники, прибыв в Петербург, в отчаянии говорили, что если император не пожелает отправить войско на помощь армянам, то они просят, чтобы он соизволил взять их под свое покровительство и отдал приказ предоставить им места поселения у Каспийского моря (Эзов, 386). Однако даже в самых тяжелых условиях католикос Есаи был против политики переселения армян. Более того, его не покидала уверенность в защите родины путем вооруженной борьбы.

Заключение Гандзакского договора, тем не менее, не удержало турок от их крайней агрессивности. Турецкая армия осадила Ереван.

12 июня 1724 г. между Российской и Османской империями был заключен договор о разделе сфер влияния (ПСЗРИ, VII, 303—309, ДРВ, IV, XVIII), что имело тяжелые последствия для армянской освободительной борьбы (Ոլորբ., 1998

թ., 223), ибо турки, воспользовавшись ситуацией, в последующие месяцы продолжили нашествие в направлениях Тавриза и Еревана (Aiv., 13—17). Героическая оборона Еревана продолжалась три месяца (Արրա.).

Летом 1724 г. армянские бойцы Сюника под командованием Давид-Бека собственными силами одержали ряд побед над турками в районе Капана. В разгар битвы при Капане двухтысячное войско *сгнахов* Арцаха во главе с сотником Аваном и Иваном Карапетом пришло на помощь Давид-Беку.

Сражающиеся Арцах и Сюник ожидали от Российской империи помощи, которая так и не прибыла. Армяне сражались, положившись на собственные силы.

После смерти Петра I (28 января 1725 г.), католикос Есаи и его соратники с тревогой предупреждали, что если тысячи людей будут выселены с родных мест со своим имуществом, то враг в скором времени нанесет им поражение и возьмет в плен в процессе депортации.

В конце февраля 1725 года турецкие полчища вторглись в Арцах и были наголову разгромлены армянами в гаваре Варанда (1-го марта). Двое турецких пашей были убиты, третий взят в плен. Из допроса пленного турецкого паши видно, что уже тогда в противоборстве с Россией и Ираном османские правители, маниакально одержимые человеконенавистнической идеологией пантюркизма, рассматривали Армению и армянский народ как препятствие на пути турецкой экспансии к бассейну Каспийского моря и далее на восток, и планировали уничтожение армян (Эзов, 422). Разгром турецких полчищ в Арцахе был ответом армян-победителей на агрессию ярых поборников пантюркизма.

Тем временем силы, возглавляемые Мхитаром Спарапетом, нанесли поражение туркам в Капане, под стенами Галидзора и в Мегри. Персидский шах Тахмаз II, в то же самое время активизировал антитурецкую борьбу и установил добрососедские отношения с армянскими силами Сюника и Арцаха. Однако, ханские войска в битве при Агулисе обратились в бегство. Давид-Бек, дав отпор атакам турок, преследовал ханов, оставивших поле боя. Турки, получив пополнение, вновь атаковали позиции армян. Сотники Аван и Тархан попытались убедить русское командование двинуть прикаспийские войска на Арцах, однако опять тщетно.

1728 г. был годом тяжелых потерь. Раффи пишет, что яд предателя унес жизнь Давид-Бека. В том же году скончался Гандзасарский католикос Есаи. После его кончины Гандзасарским католикосом остался Нерсес.

Как пишет Раффи, благодаря свободолюбивому армянскому духу, в Арцахе окрепла состоящая из пяти армянских княжеств административно-политическая единица, называемая “меликства Хамса,” чьи права признал Надир шах (ՊաՖՖի, h. 9, 418)... Мелики Арцаха, сражающиеся против турок, дали обет верности сохранять незыблемость своего единства.

В 1763 г. Ованнес Хасан-Джалалян стал Гандзасарским католикосом.

18. ОВСЕП ЭМИН В АРЦАХЕ

Овсеп (Иосиф) Эмин (1726—1809), воодушевленный историей Армении, а также освоив тонкости европейского военного искусства, был полон решимости освободить родину от турецко-персидского ига.

Еще будучи в армянской общине Индии, он слышал о княжествах меликов Арцаха и их доблестных делах. Отправившись в Англию и получив там военное образование, Эмин после долгих странствий в 1766 г. прибыл в Геташен (в Арцахе), к мелику Гюлистана Овсепу, который до этого прославился в борьбе против чужеземных захватчиков.

Силы мелика Овсепа, при содействии Эмина остановили нападения войск хана на Геташен, затем было заключено перемирие при посредничестве мелика Адама. Эмин остался в Гюлистане десять месяцев с меликом Овсепом. Однако, обеспокоенный тем, что Эмин был очень известной личностью, мелик Овсеп, остерегаясь соседних разбойничающих ханов, предложил Эмину покинуть Гюлистан.

Иосиф Эмин направился в монастырь Гандзасар (1767 г.), где его любезно принял католикос Ованнес (1763—1786), который также не скрывал своего беспокойства по поводу возможных последствий, связанных с его прибытием. Эмин отправился в Шуши, затем вновь вернулся в Гандзасар.

Гандзасарский католикос Ованнес представил Эмину свои размышления об освобождении Армении, однако момент посчитал неблагоприятным. Через три дня Эмин

ушел из Гандзасара и после двух лет странствий вернулся в Индию.

19. ГАНДЗАСАРСКИЙ КАТОЛИКОСАТ В ЦЕРКОВНОЙ ПОЛИТИКЕ СИМЕОНА I ЕРЕВАНЦИ

Ованнес Хасан-Джалалян вступил на патриарший престол Гандзасара в тяжелое время. Хотя патриарх Нерсес письменное заверил, что никого не назначит после себя, тем не менее, в качестве своего преемника в Гандзаке оставил Исраэла — внука своего брата.

Захватившая Гандзак ханская власть, покровительствуя Исраэлу, поставила Гандзасарский католикосат в трудное положение, что вызвало крайнее беспокойство Святого Престола. Были предприняты шаги по урегулированию церковных дел Восточных краев Армении под покровительством Св. Эчмиадзина.

Единственным залогом сохранения законности вступления на патриарший престол Гандзасара оставалось признание Святого Престола Эчмиадзина и пребывание под его покровительством. Гандзасарский католикос Ованнес, прибыв в Св. Эчмиадзин, был утвержден в своем статусе католикосом Симеоном Ереванци. Католикос Всех Армян рассматривал существование престола Гандзасарского католикосата не как размежевание со Св. Эчмиадзином, а как защиту восточных епархий Армянской Апостольской Церкви, поскольку иноземные силы крайне политизировали процесс раскола “Алуанского” патриаршества, сохранение целостности которого с центром в Гандзасаре стало чрезвычайно трудной задачей. Раффи пишет: “Этот антикатоликос Исраел сокрушил то великое здание, которое построили Ованнес и три мелика Карабаха, затратив огромные усилия...” (Ռաֆֆի, h. 9, 480).

Католикос Всех Армян Симеон I Ереванци дал наказ Гандзасарскому католикосу Ованнесу всегда оставаться покорным Первопрестольному Св. Эчмиадзину. Затем были утверждены (1765 г.) правила из пяти пунктов, согласно которым регулировалось место, занимаемое Гандзасарским католикосатом в иерархии Армянской Апостольской Церкви. В особенности отмечалось подчинение Гандзасарского католикосата Католикосу Всех Армян (ՊՀՊ, Գ, 413).

Важность Гандзасарского католикосата свидетельствует о том, что на протяжении веков Арцах занимал большое место как в политической жизни, так и в церковной иерархии Армении. Действительно, Арцах и значительная часть Утика после упразднения царства армянских Аршакидов (428 г.) сохранили свою самостоятельность в русле процессов армянской государственности (царство Вачагана царство, Багратидов, княжеская государственность Закарянов, княжество Хачена, меликства Хамса).

Святой Престол, при определении статуса Гандзасарского католикосата, исходил из той огромной роли, которую взял на себя Гандзасарский католикосат — восточный столп Армянской Апостольской Церкви — в деле решения актуальных духовных и политических вопросов Армении.

Католикос Симеон I видел раскольническую роль, которую играл Исраэл как в Восточных краях Армении, так и в армянских общинах, находящихся на территории России. Симеон I, применяя строгие меры, вместе с тем проявлял осторожность при регулировании отношений между католикосом Ованнесом и антикатоликосом Исраэлом. При вмешательстве внешних сил, в условиях углубления раскола “Алуанского” патриаршества, необходимо было держать эти процессы под контролем, а при удобном случае открыто покровительствовать Гандзасарскому католикосату. Католикос Ованнес был из знаменитого рода Хасан-Джалалянов, носителем духовных и национальных ценностей своих предков. Он имел много сторонников и в Гандзаке.

Гандзасарский католикосат стал бастионом Армянской Апостольской Церкви, и Католикос Всех Армян Симеон I Ереванци всячески стремился защитить католикоса Ованнеса от коварств хана, захватившего Гандзак и действующего под его покровительством Исраэла.

Церковная политика Католикоса Всех Армян Симеона Ереванци укрепляла национальные основы Армянской Апостольской Церкви и была направлена на сохранение национальной сущности епархий Восточных краев Армении и усиление гарантий их существования.

20. ВОЕННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ АРЦАХА В ПРОГРАММЕ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВА ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ

Русско-турецкая война 1768—1774 гг. придала новый импульс освободительным чаяниям армянских деятелей.

Согласно представленной коллегией Министерства иностранных дел России программе (1769 г.), астраханский предприниматель по производству шелка и кораблестроитель Мовсес Сарафян, должен был восстановить Армянское царство во главе с одним из меликов Арцаха.

Настоятель монастыря Св. Карапета в Муше (гавара Тарон) Овнан предпринимал шаги по организации восстания армян в Западной Армении против османского ига (ՀԺՊ, IV, 203).

Согласно программе Мадрасской группы (Индия) армянских патриотических деятелей во главе с Шаамиром Шаамиряном (1723—1797), армянский народ мог бы освободиться от чужеземного ига посредством восстания, которое должны были возглавить мелики Арцаха и духовенство Св. Эчмиадзина. Они вели переписку с меликами Арцаха, Католикосом Симеоном Ереванци, грузинским царем Ираклием II и другими государственными, духовными и политическими деятелями.

Книгу "Западня славы" начал писать Акоб Шаамирян (1773 г.), затем ее продолжил и издал (1788/89 гг.) его отец — Шаамир Шаамирян. Книга была задумана как Конституция будущей Армянской Республики (ՀԱՄՔ.).

Русско-турецкий договор 1774 г. значительно укрепил позиции России в регионе Черного моря, активизировав восточную политику империи.

В январе 1780 г. в Петербурге, при участии князя Георгия Потемкина, выдающегося военачальника и теоретика военной науки, генерал-поручика (в дальнейшем генералиссимус) Александра Суворова, архиепископа Иосифа Аргутинского (Овсеп Аргутян) и выдающегося армянского деятеля Ивана Лазарева (Ованнес Егиазарян) состоялось совещание, где Потемкину на древней армянской карте показали границы Армении и подняли вопрос восстановления государства Великой Армении (Յովս., 510—512, ՕրՄ., Բ, 3702)

Согласно информации, которую 10 января И. Лазарев вручил Александру Суворову, освобождение Армении можно было осуществить под руководством одного из армян, который должен был утвердиться в Дербенте и с помощью русских войск освободить Шамахи и Гандзак. После этого к нему присоединились бы многие армяне из Арцаха. С этими объединенными силами он сумел бы освободить Ереван и другие города. Восточная, а затем и Западная Армения после освобождения от персидского и турецкого ига должны были перейти под русское владычество. Армяне на свои средства должны были содержать 15—20-тысячное, а во время войны — 60-тысячное войско, которое при необходимости можно было направить против турок или других врагов (Ио., 23). После представления этой информации императрице Екатерине II Александр Суворов отправился в Астрахань, где приступил к подготовке похода. С этой целью он установил связь с армянскими меликами, однако русский поход затянулся.

21. ПАТРИОТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАТОЛИКОСА ОВАННЕСА

Гандзасарский католикос Ованнес в своем послании от 22 января 1783 г. от имени "армян Карабаха и Хамса" настоятельно просил Екатерину II взять под покровительство России многих христиан и, в частности, армян, страдающих от рук неверных. Екатерина II обещала "при удобном случае" поручить область Карабаха (Арцах), "состоящую из армян, национальному правлению и тем самым восстановить в Азии христианское государство"(АРО, IV, 209, 241)

Архиепископ Овсеп Аргутян в своем письме (август 1783 г.) Гандзасарскому католикосу Ованнесу и меликам Арцаха настоятельно заверял, что поход русского войска состоится и даже обсуждал закупочные цены на продовольствие для войска.

Известие о походе русского войска вселяло надежду на освобождение и у населения Еревана. Один из известных деятелей освободительного движения Степан Тер-Саакян или, как его называли, "Араратский посол", осенью 1783 г. отправился в Арцах, где собирал сведения о военной силе меликов и в

декабре сообщил русскому командованию, что в их распоряжении находится войско в составе 5000 человек, а также значительный резерв продовольствия (ՀԺՊ, h. IV, 224).

Весной 1784 г. русские войска готовы были начать поход, однако по приказу Екатерины II вновь были возвращены назад.

Из письма Гандзасарского католикоса Ованнеса, адресованного генералу Павлу Сергеевичу Потемкину, видно, что запаздывание ожидаемой помощи вызывало отчаяние среди армянского населения (АРО, IV, 305—306).

Связь армянских патриотов Мадраса с армянской общиной в России, а также с меликами Арцаха и Гандзасарским католикосом не прервалась при Католикосе Всех Армян Гукасе I Карнеци (1780—1799), в духе времени приобретая оттенок крайней осторожности.

Ибрагим-хан под предлогом заключения мирного договора пригласил некоторых армянских меликов в захваченную им крепость Шуши и коварно арестовал их.

Над монастырем Гандзасар нависла угроза грабежа и разрушения врагом, что было пресечено благодаря отваге армянских храбрецов.

Спустя некоторое время Гандзасарский католикос Ованнес был убит по приказу коварного Ибрагим-хана. Монастырь Гандзасар подвергся разбою и грабежу со стороны банды Ибрагим-хана.

На южной стороне притвора Гандзасарского монастыря находится надгробный камень с изображением жезла и эпитафией: “Это гробница Ованнеса, католикоса Алуанка, из рода Джалал Долы, 1786 г.” (ԴՀՊ, I, 19).

Армянские мелики через тайных курьеров узнают, что полковник С. Д. Бурнашев во главе четырехтысячного русского войска движется в сторону Арцаха.

Ибрагим-хан и его сообщники, также узнав об этом, с целью уничтожения улик, свидетельствующих об их преступлениях, решили во что бы то ни стало заполучить все бумаги (документы и рукописи) патриаршьего архива (дивана) и книгохранилища монастыря Гандзасар (ՊաՖՖի, h. 9, 483). Поэтому, с одной стороны, он собирал войско для противостояния возглавляемому Бурнашевым русскому войску, продвигающемуся в направлении Гандзака (в Утике) и Арцаха, а с другой стороны, послал военный отряд в Гандзасар, пытаясь похитить упомянутые документы.

Вскоре становится известно, что епископ Саркис со своими шестью братьями был арестован в Шуши. Ибрагим требовал дать ему официальные бумаги, касающиеся переписки армян и русских. Армянские храбрецы в тот же день вступили в Шуши, атаковали и предали огню резиденцию хана и освободили арестованных.

В условиях опасности, нависшей над архивом-матенадараном (книгохранилище) монастыря Гандзасар, армянские мелики разделили все рукописи на три части и спрятали в разных местах. Часть рукописей и документов Гандзасара патриоты-мелики спрятали в пещере между Гандзасаром и Хутаванком, вторую часть — в подземной и неизвестной пещере Джраберда, а третью — вблизи монастыря Орека в гаваре Гюлистан (ԲԷԿՆ., 89, ԴՄ, 14). Судьба довольно богатого для того времени книгохранилища монастыря Сагмосаванк (в области Арагацотн) также является одним из примеров исчезновения хранившихся в армянских монастырях рукописей (ՀՀԳ, 25).

Армянские силы обороны Арцаха в сражении в ущелье реки Трту наголову разбили разбойничье войско Ибрагим-хана, идущего на Гандзасар.

22. ПОСЛЕДНИЙ КАТОЛИКОС ГАНДЗАСАРА САРКИС ХАСАН-ДЖАЛАЛЯН

Патриоты-мелики, являясь свидетелями жестокостей Ибрагим хана, предприняли отважные шаги для оказания помощи епископу Саркису Хасан-Джалаляну и монашеской общине. Во время нападения Ибрагим-хана на Гандзасар армяне смогли спрятать лишь часть ценностей монастыря, потому что уход епископа Саркиса был поспешным, и у него не хватило времени взять с собой имущество монастыря.

Братья епископа Саркиса Даниел-Бек и Джалал-Бек после ряда отважных действий тайно проникли в Гандзасарский монастырь, чтобы вынести оттуда спрятанное имущество и унести в Гандзак. Однако их предал антикатоликос Исраэл и их арестовали палачи Ибрагим-хана, которые по его приказу жестоким образом убили их. Как пишет Раффи: “Отрубили голову Джалал-Бека, а Даниел-Бека жи-

вым отвели к хану... Спустя несколько дней, выведя его из тюрьмы, он приказал разрубить его на куски... Ибрагим хан изменнику католикосу (Исраэлу), за оказанные услуги... отдал монастырь Амарас и назначил пастырем Карабаха. В это время католикосом в монастыре Ериц Манканц (Трех отроков) был некто по имени Симон Малый. Итак, в Карабахе было два католикоса...” (ՊաՖՖի, h. 9, 491—494). После ужасных злодеяний Ибрагим разграбил Гандзасар.

В 1794 г. в Гандзаке, епископы Восточных краев Армении избрали епископа Саркиса Гандзасарским католикосом. Народ назвал его “Живым Мучеником” за страдания, причиненные ему Ибрагим-ханом. Народ любил и уважал Гандзасарского католикоса Саркиса.

Персидские нашествия конца XVIII — начала XIX века принесли стране разруху, а народу — огромные страдания. О печальном факте некоторого оттока населения из Арцаха свидетельствуют документы Российской империи. В политической и церковной жизни страны сложилась нестабильная и опасная ситуация. Когда Гандзасарский католикос Саркис был настоятелем, Ахпата в “Алуанском” патриаршестве единолично “правил” антикатоликос Исраел.

В 1804 г. началась русско-персидская война, Военные действия развивались с преимуществом Российской империи. В 1806 г. часть армян вернулась в родной Арцах. Война завершилась заключенным в Гюлистане (в Арцахе) договором (12 октября 1813 г.), согласно которому Персия признала переход некоторых северо-восточных армянских территорий (Лори, Памбак, Зангезур, Арцах, Утик вместе с Гандзаком) и других областей к Российской империи.

Вернувшийся в Гандзасар католикос Саркис и сын его брата Даниел-Бека вардапет Багдасар начали благоустраивать монастыри Арцаха учебными заведениями и обновлениями, а также пополняя ряды монашеской братии.

Между тем, под тайную диктовку Мехди-гули хана в Арцахе продолжались убийства, разбои и грабежи. Однако имперские власти оставляли безнаказанными его преступные действия. Как отмечалось в решениях Гандзасарского тайного собрания (1814 г.), все это крайне резко отразилось на сферах жизнедеятельности Арцаха, что при внешнем вмешательстве подрывало основы Гандзасарского католикосата (ԲԷՀՆ., 312):

В результате переговоров между предводителем Тифлисской епархии Армянской Апостольской Церкви Нерсесом Аштаракеци [назначенным в 1814 г. Католикосом Всех Армян Епремом I Дзорагехци (1809—1831)] и официальными представителями Российской империи в 1815 г. Гандзасарский католикосат был упразднен, а Гандзасарский католикос Саркис был официально провозглашен архиепископом или митрополитом Гандзасара или Арцаха.

Саркис Хасан-Джалалян, с целью подготовки своего племянника Багдасара в качестве помощника и преемника, отправил его в Эчмиадзин, где Католикос Епрем рукоположил его во епископа. Епископ Багдасар подписал клятвенную грамоту о верном служении Армянской Апостольской Церкви и Первопрестольному Св. Эчмиадзину.

Согласно русско-персидскому Туркменчайскому договору (10 февраля 1828 г.), граница Российской империи на юге была доведена до реки Аракс. Персия официально признала присоединение Ереванского и Нахиджеванского “ханств”, а также округа Ордубад (Вордуат) к Российской империи.

В декабре 1828 г. скончался бывший Гандзасарский католикос, архиепископ Саркис Хасан-Джалалян.

23. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИТРОПОЛИТА БАГДАСАРА ХАСАН-ДЖАЛАЛЯНА

О митрополите Багдасаре Лео пишет: “Его усилия в области строительства никогда не прекращаются, и они большей частью посвящены монастырю Гандзасар, который для него был своеобразным сокровенным почитанием. Митрополит находил средства, а когда их не было, он тратил свои собственные на благоустройства необходимые для возвращения былой славы Гандзасара. В особенности он много работал над тем, чтобы знаменитый монастырь Хасан-Джалалянов стал центром интеллектуальной деятельности и образования” (Lէn, 1914 թ., 99—114).

В 30-х гг. XIX века один охотник в пещере между Гандзасаром и р. Тартар нашел часть вышеупомянутых спрятанных рукописей и, передал их митрополиту Багдасару, за что получил вознаграждение. Пе-

речень некоторых найденных рукописей свидетельствует о богатстве Гандзасарского патриаршьего книгохранилища и архива[7].

Митрополит Багдасар уделял большое внимание улучшению состояния епархии. Благодаря его усилиям, монастырям Гандзасар, Хатраванк, Св. Акоб и Амарас были возвращены конфискованные угодья. Раффи высоко ценит это начинание митрополита Багдасара.

По повелению Католикоса Всех Армян Нерсеса V Аштаракеци (1843—1857) была сформирована комиссия во главе с митрополитом Багдасаром. Комиссия взяла на учет монастырские угодья и составила их список, в котором первыми приведены монастырские угодья Гандзасара. Монастырские угодья Амараса, Хутаванка (Дадиванк) и Св. Акоба также находились в центре внимания митрополита Багдасара (LէՆ, 1914 թ., 132—135, 175).

За время правления митрополита Багдасара оживилось образовательное дело в Шуши и Гандзасаре, где учебный центр имел особые успехи благодаря усилиям вардапета Овсепа, который готовил священников, образованных в арменоведении.

Начинания митрополита Багдасара исходили из его заботы о благоденствии церковной жизни Восточных краев Армении во главе с Гандзасаром в лоне Первопрестольного Св. Эчмиадзина.

Митрополит Багдасар скончался в 1854 г. Его кончина причинила большое горе всему населению Арцаха. На южной стороне притвора монастыря Гандзасар находится большой надгробный камень с изображением жезла и эпитафией: “Это гробница митрополита, Великого архиепископа Багдасара... из рода великого князя Джалала, владыки Арцаха, 1854 г., 3 июля”.

24. АРХИЕПИСКОП САРКИС ХАСАН-ДЖАЛАЛЯН

Во второй половине XIX века осложнился вопрос предводителя Арцахской епархии, что в значительной мере было связано с нарушением генеалогической преемственности рода Хасан-Джалалянов. Ситуация в Арцахской епархии дестабилизировалась, в частности, после смерти митрополита Багдасара. Лео пишет: “Две известные церковные школы — Амараса и Гандзасара — были закрыты, а для открытия новых не было возможности, из-за отсутствия удобных строений” (LէՆ, 1914, թ., 277).

В период кратковременного владычества епископа Геворга Вехапетяна и следующих предводителей епархиальная жизнь оказалась в тяжелом состоянии. Обеспокоенные таким положением жители Шуши обратились к Католикосу Всех Армян Маттеосу I Константинопольскому (1858—1865) с просьбой назначить епархиальным предводителем архиепископа Саркиса Хасан-Джалаляна.

В документе, адресованном Католикосу Всех Армян Геворгу IV Константинопольскому (1866—1882), высоко оценены достоинства архиепископа Саркиса Хасан-Джалаляна, наряду с примиренческими и объединительными усилиями, и в оживлении культурной жизни, в частности, в сфере школьного образования в Шуши и восстановительных работах в Гандзасарском монастыре; возродилось национально-духовное образование в Арцахе (ՎՀԵՊ, Թ, 321).

Авторитет архиепископа Саркиса был настолько высок в Первопрестольном Св. Эчмиадзине, что Католикос Геворг IV, озабоченный проблемами (вследствие враждебной и раскольнической политики Османской империи) западных армян, доверил ему тяжелую миссию — поездку в Константинополь (октябрь 1868 г.).

Архиепископ Саркис вернулся на родину в середине 1869 г. Как следует из заявления на имя Католикоса Геворга IV, он с успехом выполнил порученную ему миссию. Об этом также свидетельствовало враждебное отношение османских властей к визиту армянского архиепископа в Константинополь.

Сердечно звучат слова благодарности Католикоса Геворга IV, выраженные архиепископу Саркису по поводу его подарка — покрывала с цветочным орнаментом для письменного стола. Католикос просил отправить также ковры, паласы и покрывала для полов и новых шкафов патриаршьей резиденции в Св. Эчмиадзине. Это свидетельствует о высоком уровне ковроделия и рукодельного искусства Арцаха.

Архиепископ Саркис часть своей пенсии выделял для нужд образования подрастающего поколения.

В своем прошении (июль 1876 г.) на имя Католикоса Геворга IV он просил освободить от занимаемой должности, имея в виду его прек-

лонный возраст и долгую болезнь, а вместо него назначить предводителя с крепким здоровьем.

Жители города Шуши настолько высоко ценили достоинства архиепископа Саркиса, что предложили после его кончины "достойным памятником почтить его гробницу" в монастыре Гандзасар (ՎՀԵՊ, Թ, 333).

25. АРЦАХСКАЯ ЕПАРХИЯ В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XIX ВЕКА

Хоть и архиепископ Саркис некоторое время оставался на должности епархиального предводителя Арцаха, со второй половины 1875 г., в течение восьми месяцев местоблюстителем в епархии был вардапет Геворг Суренянц. Когда он уехал из города Шуши, Синод Св. Эчмиадзина назначил вместо него вардапета Аристакеса Седракяна, при котором епархиальная и другие школы Арцаха пережили период подъема. Католикос Геворг IV патриаршьей энцикликой от 5 февраля 1877 г. наградил вардапета Аристакеса нагрудным крестом. Как пишет Лео: "Чувствующий дух времени этот священнослужитель, несмотря на свою ограниченную власть и нестабильное официальное положение, добивался смелых решений в области образования и имел исключительный успех. Он заложил основу широкого народного образования, утвердив епархиальную инспекцию... Время его местоблюстительства поистине является одним из блестящих периодов общественной жизни Шуши... Это был удивительный период, последовавший за русско-турецкой войной 1877—1878 гг... Армянский вопрос находился в центре того широкомасштабного движения, которое развернулось среди всего армянства..." (ԼԷՈ, 1914, թ., 398—404).

Писатель Казарос Агаян, деятель просвещения Александр Иоаннисян, епархиальный инструктор Ованнес Тер-Григорян и многие другие находили поддержку вардапета Аристакеса. А в конце апреля 1880 г. он ушел в Эчмиадзин и больше не вернулся. Это было большим ударом, в частности, для школ города Шуши.

В феврале 1881 г. во главе епархии был назначен вардапет Карапет Айвазян.

Вокруг монастырских уделов периодически возникали споры, которые получили наиболее острый характер в 1877—1885 гг., когда проводились межевания в уделах монастырей Св. Акоб, Гандзасар и, частично, Хутаванк. Для расследования этого дела в Гандзасар прибыл юрист совета опекунов армянской епархиальной школы Арцаха. Наряду с другими уделами, в качестве неоспоримой собственности суд утвердил то, что принадлежало монастырю Гандзасар.

Епископ Макар Бархутарянц, исследуя архитектуру и лапидарные надписи Гандзасара, с болью отмечал, что морально и материально разрушался прекрасный монастырь, месяцами не совершалась литургия, поскольку там не было ни послушника, ни школы, ни представителя монашеской общины. Наряду с тяжелым состоянием монастырской жизни в Арцахской епархии, продолжало переживать тяжелые времена просветительское дело (Բարխ., 254), которое не улучшилось также в последних десятилетиях XIX века.

26. ЗАБОТА ХРИМЯНА АЙРИКА ОБ АРЦАХСКОЙ ЕПАРХИИ И ГАНДЗАСАРСКОМ МОНАСТЫРЕ

Католикос Всех Армян Мкртич I Ванеци Хримян (1892—1907), ласково называемый в народе Хримян Айрик (Отец Хримян), в октябре 1894 г. назначил вардапета Антона Вардазарянца настоятелем Гандзасарского монастыря (ՎՀԵՊ, Թ, 383).

Хримян Айрик в годы трагедии, переживаемой западными армянами вследствие турецких погромов, в тяжелейших условиях, сложившихся для армянского народа (ՎՀԵՊ, 98, Կոստ., 378—395), прилагал огромные усилия как для оказания помощи депортированным из Западной Армении соотечественникам и их возвращения в родные края, так и отправки денежных средств пострадавшим армянам Сасун-Муша. Монастыри и детские приюты также были в центре его внимания.

Наряду с другими монастырями Хримян Айрик оказал большое внимание монастырю Гандзасар. Вардапет Антон столкнулся со множеством трудностей в процессе своей деятельности. В сентябре 1896 г. он попросил у Католикоса освобождения от должности настоятеля монастыря. Однако Хримян Айрик в начале следующего года специальной энцикликой восстановил его на прежней должности (ՎՀԵՊ, Թ, 384).

Заботу Хримяна Айрика о церквах епархии Арцаха и, в частности, монастыре Гандзасар высоко оценил его современник архиепископ Магакия Орманян, отмечая, что во время своего патриаршьего визита в Сюник и Арцах, Мкртич Хримян увидел Татев, Гандзасар, многие другие монастыри и заинтересовался их прошлым и настоящим (Օրմ., Գ, 5752).

Хримян Айрик предпринял ряд мер по благоустройству Гандзасара, был озабочен фактом сдачи в аренду некоторых монастырских строений.

Католикоса Всех Армян волновала также нелегкая участь, выпавшая на долю епархиальной школы Арцаха, важной составляющей армянского просветительского дела, на которую пришлись удары голицынских административных действий. По инициативе генерал-губернатора Кавказа князя Голицына школы и их снабжение в 1898 г. перешли под государственный контроль. Хримян Айрик прилагал все усилия, чтобы, наряду с другими армянскими школами восстановить также права епархиальной школы Арцаха.

В этот период вардапет Антон усердно исполнял свои обязанности в монастыре Гандзасар.

С принятием закона царского правительства (12 июня 1903 г.) о конфискации земельных владений и имущества Армянской Церкви, церковно-образовательные дела начали переживать бедственный период, завершившийся 1 августа 1905 г., аннулированием этого закона.

В сентябре 1906 г., с благословения Католикоса Всех Армян Мкртича I, была открыта школа-интернат в Шуши для тех армянских детей, которые остались сиротами (ՎՀԵՊ, Թ, 449—454) (в результате погромов и резни, учиненных в 1904—1906 гг., вторгшимися в Арцах"кавказскими татарами".

Католикос Всех Армян Мкртич I скончался 28 октября 1907 г. Его похоронили рядом с могилой Нерсеса V Аштаракеци, у входа в Кафедральный собор Св. Эчмиадзина.

27. СОГЛАСИЕ АРЦАХСКОЙ ЕПАРХИИ С ДВИЖЕНИЕМ ПРОТИВ "ПОЛОЖЕНИЯ"

21 сентября 1908 г. состоялось общее собрание приходских общин Ереванской епархии. Собрание констатировало, что центр высшего правления Армянской Церкви, за весь период своего существования оказался в самом безотрадном состоянии. Причиной такого положения национальной церкви были признаны основные недостатки действующей административной системы, как следствие применения "Положения" 1836 г. В результате народ лишился права участия в делах церковного правления, вверенного исключительно состоящему из духовных лиц Синоду и консисториям. Было решено передать голос армян Ереванской епархии архиепископу Матеосу Измирляну как первому кандидату в католикосы.

Решение епархиального собрания Арцаха было в духе резолюции Ереванской епархии.

1 ноября 1908 г. Маттеос II Измирлян (1908—1910) был избран Католикосом Всех Армян. В тот же день Национально-Церковное Собрание (в Св. Эчмиадзине), пришло к заключению, что армянский на-

род считает настоятельной необходимостью урегулирование церковного правления в соответствии с демократическим духом и широкими избирательными принципами для того, чтобы поставить свою национальную церковную иерархию в жизнеспособные, благоприятные и соответствующие национальной жизни условия. (ՎՀԵՊ, Ը, 159—162).

28. ХОЗЯЙСТВО ГАНДЗАСАРСКОГО МОНАСТЫРЯ В ПЕРВОМ ДЕСЯТИЛЕТИИ XX ВЕКА

В начале XX века экономические нужды Гандзасарского монастыря обусловили включение монастырского хозяйства в сферу формировавшихся новых торгово-промышленных отношений.

По инициативе предводителя Арцахской епархии епископа Ашота Шхеяна и под руководством уроженца Баку Христафора Тумаянца в 1905 г. была создана акционерная компания в составе шести человек. Компания должна была заниматься лесной, сырьевой и другими отраслями производства, составляющими собственность монастыря.

О состоянии земельных владений монастыря информируется в письме (декабрь, 1908 г.) главы компании Христафора Тумаянца епископу Ашоту. Приняв предложение епископа Ашота по эксплуатации монастырских владений и посчитав это полезным для Св. Эчмиадзина, местного армянского населения и для них самих, Тумаянц от имени группы армянских купцов сообщил, что они желают взять подряд на производственную эксплуатацию собственности (рудники и лесные запасы) монастырей Гандзасар и Хутаванк. Они обязывались взять на себя все производственные и налоговые расходы, для чего заключали долгосрочный, предусмотренный законом договор и обязывались платить проценты Первопрестольному Св. Эчмиадзину исключительно с продукции, или валового дохода (ՎՀԵՊ, Թ, 463).

29. АРЦАХСКАЯ ЕПАРХИЯ ПОД ПРЕДВОДИТЕЛЬСТВОМ АРХИМАНДРИТА ЗАВЕНА И ЕПИСКОПА ВАГАНА ТЕР-ГРИГОРЯНА

Из краткой записи (январь 1912 г.) вардапета Завена следует, что арендатор Манучар Авагянц начал производственную разработку медного рудника Гандзасарского монастыря. Далее он пишет о целесообразности эксплуатации лесов, принадлежащих монастырям Хутаванк, Гандзасар и Гевондянц (Гондик).

Данные о доходах и расходах Гандзасарского монастыря за 1906—1910 гг. показывают, что самый низкий доход был зарегистрирован в 1906 г., а в последующие годы он увеличился. Из записи (1912 г.) управляющего владениями монастырей Гандзасар и Хутаванк Маркоса Тер-Аствацатуряна следовало, что “можно было погасить кредитные долги прошлых лет и спасти владения от угрозы аукциона” (ՎՀԵՊ, Թ, 563).

О потенциально большом интересе медного рудника Гандзасара для международных промышленных кругов свидетельствует письмо П. Тонапетяна, отправленное в январе 1914 г. Католикосу Всех Армян Геворгу V Суренянцу (1911—1930) (ՎՀԵՊ, Թ, 584—586).

Попечители армянской епархиальной школы Арцаха в своем заявлении (26 января 1915 г.) извещали Геворга V о том, что в создавшейся тяжелой ситуации существование школы необходимо поддержать всеми способами и просили Католикоса издать указ о том, чтобы ежегодный налоговый взнос (3000 рублей) подрядчика медного рудника Гандзасарского монастыря господина Манучара Авагянца, если не постоянно, то хотя бы временно был отдан в распоряжение епархиальной школы.

Со второй половины XIX в. до 1923 г. султанское, младотурецкое и кемалистское правительства, приводя в исполнение пантюркистскую политику, в Западной Армении, Армянской Киликии — большей части территории Родины армян, а также на других территориях захваченных Османской империей, совершили Геноцид армян, достигший катастрофической кульминации 24 апреля 1915 г. Турция ответственна за Геноцид — преступление против человечества (ՆԷՌ., 130—132; Барс., 1990 г., 4—5, 24; 2002 г., 8—11; CKSS, 788).

Часть спасшихся от Геноцида армян прибыла в Восточную Армению. По поручению Католикоса Всех Армян их забота была вверена епископу Хорену Мурадбекяну. Среди беженцев были также священники. Один из них, священник села Нарек Ахтамарской епархии

Маркос Тер-Арутюнян поселился в селе Карачинар, в Арцахской епархии.

Глава Арцахской епархии епископ Ваган Тер-Григорян в своем письме (4 декабря 1918 г.) Католикосу Геворгу V писал, что в Арцахе почти остановилась просветительская жизнь, "из более чем 60 школ в селах не осталось ни одной. Только в Шуши (вновь) открылись школа Мариям-Гукасян, а с декабря — епархиальная школа с половиной состава учеников... Нашествия турок и "кавказских татар" разрушили около 35 сел... Монастырь Амарас разрушен" (ՎՀԵՊ, Թ, 662).

Согласно "Записке об Армянском Карабахе" (5 мая 1919 г.): "образовавшееся в Восточном Закавказье (Прикаспийская низменность и прилегающая территория нижнего бассейна реки Кура) "государственное формирование" присвоило себе название "Азербайджан"[8] и притязает на включение в свои пределы территорию Нагорного Карабаха, которая поныне является исконной собственностью живущего там армянского народа, составляющего большинство населения". В документе далее говорится: "Из памятников армянского искусства ныне привлекают внимание два величественных храма, которые на протяжении веков были интеллектуальными и политическими центрами — монастыри Татев и Гандзасар... в то время как на всей территории Нагорного Карабаха невозможно найти ни одного памятника татарской культуры, более или менее привлекающего внимание"[9] (ՎՀԵՊ, Թ, 685, 689).

Согласно данным, опубликованным Российской империей до Первой мировой войны, число армян в Нагорном Карабахе составляло 280 тысяч. Карабахская (Арцахская) епархия имела 224 армянских села, 222 действующие церкви со своими священниками (Բալ., 293).

Разрушенные села не восстанавливались, практически не выделялось никаких средств для деятельности армянских школ. Более того, в декабре 1919 г. министерство сельского хозяйства и госимущества "АзДР" положило свою разбойничью лапу на леса площадью в 60 тыс. десятин (162 тыс. акров), принадлежащие монастырям Гандзасар, Хутаванк и Св. Акоб (Hov., 132—133).

23 марта 1920 г. мусаватистские войска начали агрессию против Арцаха. Силы врага насчитывали десятки тысяч бандитов. Армянские бойцы нанесли врагу ощутимый урон (500 убитых и раненых). Черной кульминацией антиармянской политики "АзДР" явилась резня армянского населения Шуши и уничтожение центрального армянского квартала города в огне пожарищ. Среди многих тысяч погибших армян были Арцахский владыка епископ Ваган Тер-Григорян и принявшие с ним мученическую смерть священники (Ամր., 2003 թ., 183, 317).

В середине апреля 1920 г. было сформировано временное правительство Карабаха (Арцах), которое руководствовалось законами Республики Армения (1918—1920). Отряд, сформированный из сил Капана во главе со славным сыном армянского народа, выдающимся государственным и военным деятелем Гарегином Нжде, разгромил мусаватистское оккупационное войско и вошел в гавар Дизак.

25 апреля 1920 г. IX съезд армян Арцаха провозгласил о воссоединении Нагорного Карабаха с Республикой Армения как ее неотъемлемой части и попросил находящуюся в Москве делегацию Республики Армения уведомить об этом правительство Советской России.

Однако политическая ситуация менялась с советизацией (28 апреля) "Азербайджана" и под давлением поддерживающих его войск Красной армии. В самом Арцахе враг совершал нападения на оборонительные позиции армян.

Ситуация еще более осложнилась в окрестностях села Ванк, у подножия горы Гандзасар. 21 мая отряд Красной Армии, с поручением арестовать командира обороны полковника Закара Месяна, напал на село Ванк, однако безуспешно (Ամր., 2003 թ., 193, 206).

30. НАСИЛЬСТВЕННОЕ ЗАКРЫТИЕ АРЦАХСКОЙ ЕПАРХИИ В ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Незаконная передача горной части армянского Арцаха (Нагорный Карабах), по преступному решению Кавбюро РКП(б) (5 июля 1921 г.), Советскому "Азербайджану", резко ухудшила состояние исконного армянского населения области.

Св. Эчмиадзин был крайне обеспокоен и встревожен дальнейшей судьбой расчлененной Арцахской епархии, поскольку при протоархи-

мандрите Бюзанде, затем вардапете Сурене она уже оказалась на грани распада. Но даже в таком положении монастырь Гандзасар сохранял свой высокий авторитет в народе.

Согласно энциклике (от 27 марта 1922 г.) Католикоса Всех Армян Геворга V, архиепископ Анания Амазаспян был назначен предводителем Арцахской епархии (резиденция в селе Аветараноц гавара Варанда). Из его первых же посланий было видно, что епархия почти распалась. Владыка Анания, отчаявшись, попросил у Верховного Духовного Совета Св. Эчмиадзина принять его отставку. Другой энцикликой Католикоса Геворга V предводителем Арцахской епархии и настоятелем монастырей Гандзасар и Амарас был назначен протоархимандрит Вртанес. Почти во всех его посланиях в Святой Престол прослеживается чувство глубокой тревоги. Усилия протоархимандрита Вртанеса, направленные на улучшение состояния во вверенной ему епархии, сталкивались с царившей в стране жестокой действительностью (ՍԲՌ. 2009 թ., 205—215).

Просьба протоархимандрита Вртанеса в Совнарком об угодьях для поддержания существования монастырей Гандзасар и Амарас, осталась без ответа.

7 июля 1923 г. Нагорный Карабах (горная часть Арцаха) был преобразован в Нагорно-Карабахскую Автономную Область (НКАО), без равнинного Арцаха, который был аннексирован Советским "Азербайджаном". Воспользовавшись тоталитарной политикой центральной власти, Баку через своих эмиссаров прилагал все усилия, чтобы воспрепятствовать связям Армянской ССР с НКАО.

Одной из жизненно важных звеньев этой связи была Арцахская епархия Армянской Апостольской Церкви. Так, Верховный Духовный Совет, имея в виду просьбы предводителя Вртанеса, выделил епархии ежегодное пособие в размере 300 руб. из казны Святого Престола.

Протоархимандрит Вртанес бережно хранил святыни и имущество Гандзасарского монастыря. Копию протокола (ноябрь 1925 г.) об их получении он отправил в Св. Эчмиадзин. В письме Геворгу V епархиальный глава извещал, что он неоднократно обращался к властям по поводу открытия восьми церквей гаваров Хачен и Джраберд. В постскриптуме письма протоархимандрит Вртанес упомянул свой адрес: "село Ванк-Гандзасар" (ՎՀԵՊ, Թ, 856).

В 1926—1927 гг. в своих прошениях, отправленных из Гандзасара и адресованных Верховному Духовному Совету и Католикосу Геворгу V, протоархимандрит Вртанес умолял помочь ему вывести епархию из безвыходного состояния. Даже частичный возврат монастырских уделов Гандзасару не исправил положение, поскольку необходимы были средства для их использования. Однако антицерковная политика официальных органов советской власти сводила прилагаемые усилия на нет.

В эту тяжелую пору протоархимандрит Вртанес, узнав о болезни Католикоса Геворга V, 11 сентября 1927 г. отслужил литургию во имя его выздоровления в монастыре Гандзасар. В своем ответном послании Католикос Всех Армян, выразив свое отеческое удовлетворение главе Арцахской епархии и верующему народу, послал им свое патриаршье благословение.

Полное веры новогоднее поздравительное послание (1 января 1929 г.) протоархимандрита Вртанеса Католикосу Геворгу V, с учетом атмосферы атеизма и политических преследований, можно считать смелым шагом. Он писал: "Все духовенство Арцаха, верующий народ и Ваш покорный слуга приносим нашу сыновью благодарность Вашему Святейшеству Патриарху Всех Армян. Мы возносим наши молитвы, чтобы Всевышний Господь даровал Вашему Святейшеству долгую жизнь и крепкое здоровье во славу и благоденствие Армянской Апостольской Церкви и на радость всему верующему армянскому народу" (ՎՀԵՊ, Թ, 881). Предводитель Арцахской епархии подписал это послание уже в сане епископа.

Сигналом закрытия Арцахской епархии Армянской Апостольской Церкви стал арест епископа Вртанеса и его заточение в тюрьму Шуши (7 февраля 1930 г.), где он перенес тяжкие невзгоды и мучения. Позже он был оправдан, однако вышел из тюрьмы только через 23-месяца — в начале 1932 г.

В докладной (12 апреля 1932 г.) Верховному Духовному Совету, представляя трагическое состояние церквей, монастырей и священнослужителей, епископ Вртанес отметил, что в Гандзасарском монастыре жила вдова из села Ванк с пятью

детьми, присматривающими за монастырем (ՎՀԵՊ, Թ, 896).

В заявлении (от 4 апреля 1933 г.) на имя Католикоса Всех Армян Хорена I Мурадбекяна (1932—1938) епископ Вртанес свидетельствовал, что закрытие Арцахской епархии было уже свершившимся фактом. Советские государственные органы запретили ему вернуться в Арцах. Все это было результатом антицерковной политики советской власти и поощряемых ею антиармянских преступных действий бакинского режима.

Закрытие Арцахской епархии явилось продолжением политики Советского "Азербайджана", направленной на духовное и физическое уничтожение армянства Нагорного Карабаха, как это произошло с армянской областью Нахиджеван, также подвергнувшейся незаконной аннексии и насильственно переданной Советскому "Азербайджану". Выражением такой политики является уничтожение исторических памятников культуры армянского народа[10]. Шаген Мкртчян приводит некоторые цифры, из которых следует, что "на территории прежней НКАО было разрушено и стерто с лица земли 167 церквей, 8 монастырских комплексов, 47 населенных пунктов и множество старых могил". Из Баку всегда грубо отвечали на многочисленные письма-жалобы, касающиеся охраны исторических памятников, монастырей и церквей (Մկրտչ., 1996 թ., 154; 2001 թ., 120).

Гандзасарский монастырь также был под угрозой уничтожения.

Католикос Всех Армян Вазген I (1955—1994) в 1957 г. во время своего патриаршего визита в Арцах 25 сентября вручил уполномоченному представителю "Совета по делам религиозных культов" при Совете Министров "Азербайджанской" ССР список церквей и монастырей, подлежащих открытию, среди которых он отметил монастыри Гандзасар и Амарас, а также церковь Всеспасителя (Св. Аменапркич, Казанчецоц) в Шуши. Святейший Католикос 26—27 сентября посетил Гандзасарский и Амарасский монастыри. Вазген I предлагал восстановить Гандзасар и передать монастырь под покровительство Св. Эчмиадзина, однако в то время это не было осуществлено.

31. ВОЗРОЖДЕНИЕ АРЦАХСКОЙ ЕПАРХИИ ВО ГЛАВЕ С ЕПИСКОПОМ ПАРГЕВОМ МАРТИРОСЯНОМ

Арцахское (Карабахское) движение стало началом возрождения армянской духовной жизни. Патриаршьей энцикликой Католикоса Всех Армян Вазгена I в 1989 г. возродилась Арцахская епархия Армянской Апостольской Церкви во главе с епископом Паргевом Мартиросяном.

Центр епархиального управления и резиденция главы епархии располагаются вблизи церкви Аменапркич (Казанчецоц) в освобожденном Шуши, а духовная кафедра — в Монастыре Гандзасар.

Его Преосвященство архиепископ Паргев (в миру Гурген Мартиросян) родился в 1954 г. в Сумгаите. Вырос в Чардахлу, начальное образование получил в Сумгаите, затем в возрасте 12 лет с семьей переехал в Ереван. В 1976 г. окончил Институт русского и иностранных языков им. В. Брюсова. Его дипломная работа "Вопрос искусства и нравственности в романе "Мастер и Маргарита" Михаила Булгакова" удостоилась первой премии и золотой медали Всесоюзного конкурса дипломных работ бывшего СССР. В 1984 г дьякон Гурген Мартиросян, защитив отлично реферат на тему "Отголоски зороастризма в армянской литературе V века и борьба против него", окончил Геворкяновскую Духовную Семинарию Св. Эчмиадзина. В 1985 г. был рукоположен во иеромонаха и по повелению Католикоса Всех Армян Вазгена I отправился в Санкт-Петербург (для продолжения богословского образования), в аспирантуру при Духовной Академии. В 1987 г. защитил диссертацию на тему "Богопознание в христианской традиции и в нехристианских мистических учениях — йоге, теософии и антропософии". Он получил ученую степень доктора богословия. В 1987 г. иеромонах Паргев был посвящен в архимандрита, а в следующем году — протоархимандрита. В ноябре 1988 г. протоархимандрит Паргев был рукоположен во епископа. В 1987—1988 гг. занимал должности проректора Геворгянской Духовной Семинарии, а затем был настоятелем монастыря Св. Рипсиме; одновременно преподавал Богословие в Семинарии.

По благословлению и высокому повелению Вазгена I, 12 марта 1989 г. епископ Паргев назначен главой Арцахской епархии Армянской Апостольской Церкви. В 1991 г. —

стал членом Верховного Духовного Совета Первопрестольного Св. Эчмиадзина. В сан архиепископа был возведен в 1999 г. С декабря того же года является председателем “Круглого стола” Армении Всемирного совета церквей.

За исключительные заслуги перед Отечеством архиепископ Паргев Мартиросян был награжден высшей государственной наградой Нагорно-Карабахской Республики — орденом Св. Григория Просветителя, а также медалью “За отвагу” от фонда “Материнство Арцаха”. Награжден также орденом Св. Даниила первой степени и орденом Св. Андрея Первозванного Русской Православной Церкви.

В 1999 г. архиепископу Паргеву была присвоена ученая степень почетного доктора Арцахского госуниверситета. В 2000 г. он избран действительным членом-академиком Международной Академии природы и общества.

Преосвященный Паргев свой первый визит в Арцахскую епархию совершил в сопровождении вардапета Вртанеса Абраамяна. В марте 1989 г., возвратившись в Первопрестольный Св. Эчмиадзин, епископ Паргев доложил Святейшему Католикосу о состоянии церковных и монастырских комплексов.

В тот же период центральные власти СССР назначили председателем Комитета особого правления НКАО Аркадия Вольского. Зорий Балаян о нем пишет, что ему удалось открыть церкви, вновь возобновив службу в них. В апреле 1989 г. Вольский получил из Москвы официальное разрешение на открытие монастырей Гандзасар и Амарас, а также церквей Св. Карапет (Предтечи) в Мартакерте, Св. Арутюн (Воскресения) в Гадруте и др. (Bal., 400).

К епископу Паргеву и вардапету Вртанесу вскоре присоединились вардапет Микаэл Аджапагян[11], священники Мкртич Товмасян и Тадеос Геворкян.

По повелению епископа Паргева в апреле 1989 г. настоятелем Гандзасарского монастыря был назна-

чен вардапет Микаэл Аджапагян, оставаясь на этой должности до ноября 1990 г. По повелению епископа Паргева настоятелем Гандзасарского монастыря был назначен священник Григор Маркосян, а Амараса — вардапет Вртанес Абрамян[12].

После долгого молчания зазвенели колокола Гандзасара. Церковь Св. Иоанна Крестителя вновь была освящена 1 октября 1989 г., когда в Армянской ССР и НКАО свирепствовал комендантский час. Обедню отслужил епископ Паргев. В своей проповеди он выразил глубокое убеждение о ближайшей победе в справедливой борьбе армянского народа. С раннего утра до позднего вечера Гандзасар был полон паломниками. В этот день многие были крещены.

Лучи духовного возрождения, исходящие от монастыря Гандзасар, сокрушили кромешную тьму советско-"азербайджанского" мракобесия. Пробудился овеянный обетом Гайкского и Варданского единения дух национально-освободительной борьбы. Армянская нация сплотилась в едином порыве, несмотря на насильственные, террористические действия главарей Советского "Азербайджана", покровительствуемых центральными советскими органами власти.

Положение еще более усугубилось в результате геноцида армянского населения в Сумгаите (27—29 февраля 1988г.) и в Баку (совершенного преступными "азербайджанскими" властями в январе 1990 г.), а также разрушительного Спитакского землетрясения (7 декабря 1988 г.).

Зорий Балаян пишет: "Невозможно было представить Карабахское движение без епископа Паргева. На протяжении шести десятилетий молчали колокола в армянских церквах Карабаха. В Арцахе, как и везде в России, безжалостно применяемая коммунистическая идеология, в первую очередь калечила душу. И это в первую очередь выразилось в разрушении церкви... Епископ Паргев прибыл в Карабах, когда "движение Антихриста" уже угасало, однако нужно было пройти долгий путь до его окончательного сокрушения" (Bal., 400).

Богослужение в церкви Св. Иоанна Крестителя, с благословения Католикоса Вазгена, как пишет Шаген Мкртчян, " заложило в Арцахе новый фундамент возрождения духовной жизни, который, безусловно, был результатом национально-освободительной борьбы. Доблестный народ, в лице главы епархии епископа Паргева, видел на поле боя своего нового Гевонда Ереца[13]... Признательный народ, в лице своего просветителя и строителя преосвященного Паргева видит своего нового митрополита Багдасара Хасан-Джалаляна..."(Մկրտչ., 1996 թ., 121).

32. АРЦАХСКАЯ ЕПАРХИЯ В ПЕРИОД ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ

2 сентября 1991 года Нагорно-Карабахский областной и Шаумяновский районные советы народных депутатов Арцаха с участием депутатов советов всех уровней, на объединенной сессии приняли Декларацию о провозглашении Нагорно-Карабахской Республики (НКР). Основываясь на волеизъявлении народа Нагорного Карабаха, выраженном путем состоявшегося 10 декабря 1991 года Республиканского референдума, Верховный Совет НКР 6 января 1992 г. утвердил Декларацию о независимости государства НКР. Таким образом, на древнеармянской земле Арцаха была возрождена независимая армянская государственность в отечественном единстве с Республикой Армения.

Символично, что со звоном колоколов Гандзасара перекликались звуки ударов молотка армянского мастера-строителя, восстанавливающего первозданную красу монастырского комплекса. Вскоре к ним прибавился грохот орудий с полей сражений Арцаха. Бдительный глава Арцахской епархии вместе со своими соратниками, священнослужителями, находился на передовой линии освободительной борьбы. Епархия имела потери: дьякон Гандзасара Рафаел Хачатрян (Тертер) (род. в 1964 г., в Мартакерте) погиб 16 ноября 1991 г. во время освобождения села Цамдзор Гадрутского района. В конце войны на границе погиб псаломщик Гандзасара Армен Товмасян[14].

Освобождение Шуши (8—9 мая 1992 г.) было самой знаменательной победой в этой борьбе. После долгого молчания из Собора Аменапркич (Всеспасителя) вновь устремились ввысь, в небеса, молитвы благоговения. Божий храм, превращенный врагом в арсенал оружия разрушения, был расчищен от смертоносных ракет и стал символом духовно-национальных побед

армянского народа. По словам епископа Паргева, “Невообразимая победа в Шуши стала одной из блестящих страниц армянской военной истории, показала доблесть и веру сынов армянского народа”.

Летом 1992 г. Шаумянский и Мартакертский районы подверглись разрушительным бомбардировкам врага, который оказался в нескольких километрах от Ванка и Гандзасара, на расстоянии артиллерийского выстрела. Местные отряды самообороны стояли насмерть, было много погибших и раненых.

Враг начал стрелять и в сторону Гандзасара, однако, как говорил епископ Паргев, духовной силой мощей Св. Иоанна Крестителя, бомбы не падали на церковь. Во время литургии бомбардировка настолько усиливалась, что проповедь не была слышна, однако литургия не прекращалась[15].

Из Арцаха в Ереван доходили тревожные вести. 15 августа 1992 г. по призыву Вазгена Саркисяна был сформирован полк Смертников. Идейным вдохновителем создания полка был епископ Паргев.

31 августа 1992 г. полк Смертников достиг села Ванк. Одна из его рот окопалась в окрестностях Члдрана, на позициях местных бойцов ополчения. День начался с артиллерийской бомбардировки и атаки врага.

Член Союзов писателей и журналистов Армении, депутат Верховного совета РА, публицист Самвел Шахмурадян в своем дневнике отмечал, что освободительные бои за Члдран были тяжелыми. В то же самое время возглавляемый им отряд, движущийся в направлении

Его Преосвященство епископ Паргев Мартиросян в церкви Св. Иоанна Крестителя (декабрь 1992 г., фото Макса Сивасляна).
Պարգեւ եպիսկոպոս Մարտիրոսեանը Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցում (դեկտեմբեր 1992 թ., լուսանկարը՝ Մաքս Սիվասլեանի):
His Eminence Bishop Pargev Martirosyan in the church of St. John the Baptist (December 1992, photo by Max Sivaslian).

Ванк-Вагуас, увидел сидящего в засаде врага. Армянские бойцы-освободители окопались, и началась перестрелка. На разных участках шли тяжелые бои и лишь благодаря успешным действиям бойцов-освободителей, стало возможным удержать линию фронта. Необходимо было защитить долину Хачена — от Ванка до Кичана. С. Шахмурадян сказал бойцам отряда: "Если оставим эти позиции, враг осквернит Гандзасар, что приведет в отчаяние все армянство. Нам некуда отступать" (ՇահՄ.).

Как было до Аварайрской битвы, когда некрещеные воины Св. Вардана принимали крещение и шли в бой[16], так и теперь, некрещеные бойцы ополчения в ночь перед сражением были крещены епископом Паргевом и священником Ованнесом в Гандзасарской церкви Св. Иоанна Крестителя. С. Шахмурадян отмечал, что после крещения (10 сентября), священник Ованнес во дворе Гандзасарского монастыря благословил бойцов-освободителей с убеждением грядущей победы. "После благословения слышится песня "Объединяйтесь армяне". "Как лев, плечом к плечу" поет *Княж* Самвел из Масиса, все вместе подпеваем, с высоко поднятыми кулаками. Возвращаемся в Ванк с песней и убежденностью в победе. Вот так Гандзасар пробуждает Дух, укрепляет его! Лица ребят светятся, мы братья. Утром в четыре идем в бой. Мы победим. По фронту высоты Вагуаса будет дан "ложный" бой, а лучшие отряды, в том числе и наш отряд, ударят с тыла. Завтра мы победим... Как прекрасна церковь Св. Иоанна Крестителя ночью, освещенная сотнями свечей бойцов-освободителей...." Эти слова являются последними строками дневника (ՇահՄ.). На следующий день, 11 сентября Самвел Шахмурадян героически погиб в бою.

Архиепископ Паргев Мартиросян и священник Григор Маркосян на территории церкви Св. Аменапркич (Казанчецоц), Шуши (1998 г.).
Պարգեւ արքեպիսկոպոս Մարտիրոսեանը եւ Գրիգոր քահանայ Մարկոսեանը Ս. Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) եկեղեցու տարածքում, Շուշի:
Archbishop Pargev Martirosyan and priest Grigor Markosyan in the area of the church of Holy Amenaprkitch (Ghazanchetsots) in Shushi.

В сентябре 1992 г. шли ожесточенные бои на всей территории Нагорно-Карабахской Республики (НКР), от "Лачинского (Бердадзор) коридора" до Мартуни и от Гадрута до долины Трту. Бомбардировщик врага ударил по монастырю Гандзасар, погиб радист, разрушилось здание монашеской братии, осколки бомбы повредили стены церкви, но Гандзасар выстоял.

Осуждая попытку врага разрушить Гандзасар, епископ Паргев говорил, что это была "атака на наши души и посягательство на святая святых армян Карабаха, поскольку Гандзасар является душой нашего народа". Вице-спикер Палаты лордов Британского парламента Кэролайн Кокс назвала монастырь Гандзасар "памятником твердой веры народа Карабаха". Баронесса Кокс, описывая свой визит в Гандзасарский монастырь, пишет: "Пока решается судьба Карабаха, Церковь пытается восстановить дух нации. Армянские епископы, прибывшие из армянской Диаспоры (Спюрк), воспользовавшись затишьем, совершили паломничество в Гандзасарский монастырь". Баронесса рассказывает, что во время служения литургии паломники были очарованы песнопением четырех юных девиц (Сох, 196).

Описывая свое посещение Гандзасара в декабре 1992 г., фотожурналист из Франции, армянин Макс Сиваслян пишет, что, прибыв в село Ванк, он к концу дня вместе с 20 бойцами ополчения пришел в Гандзасар, где стал свидетелем литургии в память о жертвах землетрясения 1988 г.: "Когда мы вошли,— продолжает он,— литургия уже началась. Литургию служил священник Ованнес. Присутствовал глава Арцахской епархии епископ Паргев..." (Siv., 58).

Как говорит храбро сражавшийся на полях Арцахской освободительной войны командир отряда "Корнидзор" майор Ара Худавердян (Аро Корнидзора): "Когда до нас доносилось, что епископ Паргев находится на поле боя, мы сражались как окрыленные Богом" (Խուլ.).

В боях на прилегающих к Гандзасарскому монастырю территориях, как и на других фронтах Арцаха (НКР и освобожденные территории) в 1991—1994 гг. своим героизмом созидая победу в Арцахской освободительной войне, многие армянские воины-освободители увековечили свои имена. Имена воинов-освободителей, пожертвовавших свою жизнь ради свободы Отечества, вошли в героическую Гайкскую летопись.

33. БОГОСЛОВСКИЙ ЦЕНТР "ГАНДЗАСАР"

С самого начала возобновления своей деятельности Арцахская епархия особое внимание обратила на издательское дело — важный фактор в сфере духовного образования армянского народа и его защиты от чужеродных сектантских учений. С этой целью в 1991 г., в тяжелых военных условиях, по благословению Святейшего Католикоса Вазгена I и по повелению епископа Паргева предводителя Арцахской епархии был основан богословский центр "Гандзасар". Председателем и главным редактором был назначен священник Месроп Арамян (который по сей день находится на этой должности). Вокруг центра сплотились многие священнослужители, ученые и искусствоведы. Изданные труды получили широкую известность в Республике Армения, НКР и армянской Диаспоре. Предоставить своему народу духовную литературу на родном языке, приобщить его к славному наследию патристической литературы, а также к общехристианским ценностям — это те задачи, которые поставил перед собой и успешно решает центр "Гандзасар". Благодаря деятельности центра были разработаны высокие научные критерии в исследовании армянского духовного наследия и в его представлении, в частности, при составлении критических текстов оригиналов источников и их переводов. До настоящего времени центр имеет более 60 изданий, из которых можно выделить семь томов богословского журнала "Гандзасар". Центр готовит к изданию серию "Армянская Богословская Библиотеки". Это издание должно включать критические тексты всей армянской патристической литературы на древнеармянском языке (грабаре) и на современном армянском. Книги будут переведены также на иностранные языки.

В 1992 г. в одной из газет Республики Армения был напечатан краткий очерк, в котором метко отмечалось: "В эти годы для нас стало привычным явлением, что обо всем мы должны узнавать из Арцаха, но то, что богословию мы также должны учиться оттуда, это, действительно, удивительно". А в тяжелую военную пору во время организованного в США мероприятия по сбору средств для Арцаха известный национальный благодетель Алек Манукян, увидев издания центра "Гандзасар", взволнованно сказал: "Тот народ, который в военной ситуации создает такие духовные ценности, непобедим". Это он говорил лично епископу

Священник Месроп Арамян
Մեսրոպ քահանայ Արամեան
Fr. Mesrop Aramian

Паргеву в Детройте при всей армянской общине.

Действительно важно, чтобы победа, одержанная в войне, в тяжелых освободительных боях, закреплялась внутренними духовными победами, чтобы не терять с легкостью высоты, достигнутые ценой жизни бойцов-освободителей.

Стремясь оставаться верным высокому имени и благословению, центр “Гандзасар” стал мощным источником черпания наших духовных сокровищ и внес важный вклад в наши победы на поприще невидимой духовной борьбы.

34. ГАНДЗАСАР ПОСЛЕ АРЦАХСКОЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ПОБЕДОНОСНОЙ ВОЙНЫ

В результате блестящей победы бойцов-освободителей в Арцахской войне были освобождены Горный Арцах (Карабах) и часть Равнинного Арцаха. Важнейшими достижениями Арцахской освободительной борьбы являются освобождение, восстановление и защита армянских духовных центров. Сразу после войны развернулись широкомасштабные строительные работы по восстановлению церквей в Арцахской епархии Армянской Апостольской Церкви. Наряду с восстановлением старых монастырей, строятся новые церкви.

Левон Гургенович Айрапетян
Լեւոն Գուրգէնի Հայրապետեան
Levon Gurgeni Hayrapetyan

Полностью восстановлен Гандзасарский монастырский комплекс. Вместо разбомбленного бывшего жилого помещения (в его стенах были обнаружены двадцать *хачкаров* XII—XIV вв.) монашеской братии построено новое двухэтажное здание, где расположилась богословская библиотека. У северной стены монастыря завершено строительство двухэтажного здания Духовной Семинарии.

Были также полностью отремонтированы патриаршья резиденция Гандзасара, трапезная, восемь келий, притвор храма, крепостные стены монастыря, а внутренний двор его был замощен. Для укрепления монастырского комплекса с восточной и западной стороны были построены стены длиной около ста метров.

Из села Ванк в сторону Гандзасара вместо старой труднопроходимой дороги длиной в 1,7 км, с западной стороны построена новая, длиной в 3 км дорога, которая асфальтирована вместе с прилегающей к церкви территорией. Для укрепления новой дороги построена стена длиной 90 метров и высотой три метра.

К монастырю подведен новый, трехкилометровый водопровод. Весь монастырский комплекс электрифицирован и газифицирован. Финансировал эти работы благодетель Левон Гургенович Айрапетян.

Государство вернуло Гандзасарскому монастырю некоторые обрабатываемые земельные угодья.

При епархии действует Комиссия благотворительной помощи, которая более пяти лет посредством своих благотворителей ежегодно выделяет обществу слепых (лица потерявшие зрение во время войны) 7200 долларов США. Епархия взяла под свою опеку 71 сироту в Арцахе, потерявших отца и мать, а также 10 самых бедных семей Шуши. Епархия также пытается оказать помощь другим нуждающимся. Комиссия благотворительной помощи в 1989—1991 гг. взяла под свою опеку одиноких пожилых Арцаха, затем власти НКР сами взяли их под свою опеку. Еще в 1990—1991 гг. епархия основала в Ереване детский дом "Затик" ("Пасха"), который до настоящего времени проявляет большую заботу о детях, живущих в детдоме.

1700-летие провозглашения христианства первой в мире государственной религией в Армении (301 г.), наряду с другими мероприятиями, ознаменовалось также паломничествами. Одно из них — паломничество из Св. Эчмиадзина в Гандзасар. 27 июля 2001 г. группа из 41 паломника собралась в Св. Эчмиадзине и, совершив молитву и приняв обет у Св. Алтаря Сошествия, отправилась в Гандзасар и 16 августа вернулась в Св. Эчмиадзин.

В Гандзасаре периодически проводятся научные конференции, посвященные истории Армянской Церкви и вопросам арменоведения.

В августе 2003 г. вместе с гостем архиепископа Паргева, митрополитом Серафимом, главой Британской Ортодоксальной Церкви в лоне Коптского Ортодоксального Патриаршества и отцом Симеоном Смитом, мы (исполнительный директор радиокомпании "Вэм" Манук Ергнян и я) отправились в Арцах. Когда митрополит Серафим увидел мирное духовное строительство в епархии, во главе с преосвященным Паргевом, он воскликнул: "Я только сейчас постиг, что освобождение Арцаха было защитой христианских ценностей, что являлось и нашей борьбой". Венцом этого паломничества стал обряд литургии в церкви Св. Аменапркич. "Это была очень трогательная литургия, когда яркий, утренний солнечный свет вливался через окна святилища, становилась понятной та глубокая вера, которая воодушевляла тех, кто сражался, чтобы сохранить христианским это место, когда опасность его полной потери была очень близка"[17].

Армянский народ всегда с глубокой благодарностью вспоминает и чествует своих славных предков. В июле 2004 г., в день Вардавара (Преображения), в монастыре Гандзасар и селе Ванк наследники рода Хасан-Джалалян организовали празднество в ознаменование 790-летия восшествия на княжеский престол в Арцахе выдающегося сына армянского народа Хасан-Джалал Долы и 764-летия освящения церкви Св. Иоанна Крестителя. Литургию служил глава Арцахской епархии архиепископ Паргев Мартиросян.

Архиепископ Паргев благословил знамя рода Хасан-Джалалян, которое было отдано на хранение церкви Св. Иоанна Крестителя.

35. ВОСПОМИНАНИЯ СВЯЩЕННИКА ГРИГОРА МАРКОСЯНА[18] О ВЛАДЫКЕ ПАРГЕВЕ И ЕГО СОРАТНИКАХ

Епископу Паргеву необходимы были священнослужители для службы в Арцахе. Один из моих друзей, который долгие годы был секретарем Католикоса Всех Армян, пришел ко мне и попросил вместе пойти к епископу Паргеву. Мой друг слышал, что епископ Паргев и я были соседями, учились в одной школе. Он хотел, чтобы епископ Паргев рукоположил его священником. Он мечтал служить в Арцахе.

Епископ Паргев принял нас очень любезно, обещал рукоположить моего друга и, совершенно неожиданно для меня, побудил стать священником.

В конце мая 1990 г. по предложению епископа Паргева мы на 15 дней отправились в Арцах, чтобы участвовать в литургии в Гандзасарской церкви Св. Иоанна Крестителя Армяне. Арцаха были намерены бороться до конца, вплоть до воссоединения с Республикой Армения. Дух и святое дело независимости Арцахского армянства получили новый заряд благодаря присутствию епископа Паргева. Все с нетерпением ожидали возобновления деятельности новых церквей и повторяли слова епископа Паргева: "Колокол звонит, турок бежит", ставшие девизом.

Восстанавливались монастырь Амарас, церкви Хнацаха и Неркин Оратага.

Первым моим впечатлением об Арцахе была огромная любовь и доверие народа к епископу Паргеву. Его дом, который одновременно был резиденцией (в то время в Степанакерте) возобновившей свою деятельность Арцахской епархии, всегда был полон арцахцами. Все желали услышать от него слова о нашей грядущей победе. Епископ Паргев уверял, что по воле Бога и Божьему Провидению мы победим. Его авторитет велик в Арцахе. Арцахские армяне, прославляя Бога, расходились по домам. Время от времени в епархиальную резиденцию приходили активисты Карабахского движения — Зорий Балаян[19], Роберт Кочарян[20], Борис Дадамян, Серж Саркисян[21], Жанна Галстян[22], собирались на совет в епархиальной резиденции, а также, чтобы получить благословение владыки Паргева на предстоящую борьбу. Несколько раз с владыкою Паргевом встречался также Аркадий Вольский. Резиденция бывала особенно многолюдной, когда владыка Паргев из Еревана прибывал в Степанакерт. Все ожидали услышать от него ереванские новости.

Командиры новосформированных боевых отрядов Степанакерта и близлежащих сел просили у него оружие. Большая часть оружия поступала в Арцах при непосредственном участии владыки Паргева. В те годы было очень опасно добывать и, тем более, доставлять оружие в Арцах.

В 1989 г. был арестован[23] подполковник службы безопасности Роберт Григорьевич Джангирян (родом из села Ванк), который передал отряду Леонида Азгалдяна двенадцать автоматов Калашникова и два ящика с гранатами. Отсидев два года в московской тюрьме Лефортово, он был освобожден в сентябре 1991 г. Епископу Паргеву в приобретении оружия помогал также Гавруш Варданян.

Несколько раз владыку Паргева подвергали домашнему аресту. Сотрудники КГБ приходили к нему и до утра оставались в епархиальной резиденции, особенно в те дни, когда “азеры” совершали насильственные действия и арестовывали кого-либо из активистов движения. Это, видимо, делалось для того, чтобы владыка Паргев через своего однокурсника Авета Демуряна, заведующего Ереванским офисом агентства “РИА-Новости” не распространял по всему свету известия о беззакониях, чинимых “азерами” и советскими военными.

20 августа 1990 г. я вновь отправился в Арцах. Владыка Паргев был намерен, по воле Бога, вновь освятить церковь Св. Григориса Амарасского монастыря. В субботу вечером (8 сентября) начался обряд освящения. В Амарасском монастыре присутствовали все священнослужители епархии. После десятилетий молчания 9 сентября снова зазвенели колокола церкви Св. Григориса, вновь благовествуя о духовном возрождении Арцаха. В этот день литургию совершал владыка Паргев. Он же я рукоположил в сан дьякона.

Поздно вечером, когда все гости уехали из Амараса, 20 советских военных и “азеров” прибыли из Физули в Амарас. В монастыре они искали оружие. Когда убедились, что в монастыре нет оружия, ушли. Настоятель Амараса вардапет Вртанес, я и один верующий молодой человек из Еревана отправились в село Мачкалашен. Архимандрит Вртанес уехал оттуда в село Цоватег. Около 23:00 вместе с группой молодых мачкалашенцев мы отправились в центр села. Сельчане собрались у конторы и об-

суждали наглые поступки советских военных и “азеров”. Пришло известие, что из Физули в направлении Амараса едут три автобуса. В селе началась паника. Около полуночи послышались выстрелы. Стреляли в Амарасском монастыре. Из канцелярии села я позвонил в Степанакерт владыке Паргеву. Он спокойно выслушал меня и сказал, чтобы я ежечасно звонил ему. По правде говоря, я был очень удивлен его спокойствием.

В конторе была радиосвязь, по которой слышался голос председателя исполкома Мартунийского района Олега Есаяна. Он и еще двое лиц в машине попали в окружение и, поскольку не могли включить фары автомобиля, просили о помощи. В селе нашелся старик, хорошо знавший местность. Он с помощью радиосвязи нашел машину и вызволил всех трех пассажиров из окружения.

Когда рассвело, мы узнали, что “азеры” захватили 24 армян, а одного убили. Вскоре владыка Паргев приехал в Мачкалашен. Он сказал мне, что ночью находился под очередным домашним арестом. От него я узнал также, что был арестован Артур Алексанян (Амараси Артур). Вместе мы поехали в Амарас. После молитвы в церкви мы отправились в Степанакерт.

Архиепископ Паргев Мартиросян и священник Григор Маркосян во дворе Гандзасарского монастыря, 2004 (фото Завена Саргсяна)
.Պարգեւ արքեպիսկոպոս Մարտիրոսեանը եւ Գրիգոր քահանայ Մարկոսեանը Գանձասարի վանքի բակում, 2004 (լուսանկարը՝ Զաւէն Սարգսեանի)
Archbishop Pargev Martirosyan and priest Grigor Markosyan in the yard of the Gandzasar monastery, 2004 (photo by Zaven Sargsyan)

Около недели я находился в епархиальной резиденции у владыки Паргева, где и познакомился с Самвелом Варданяном, прибывшим со своей семьей в Арцах из Бюрегавана (по соседству с городом Абовян). Самвел Варданян собрал отряд из арцахских ребят для борьбы против врага. Владыка Паргев покровительствовал этому отряду, бойцы которого выделялись своей преданностью. Действия ребят, воодушевленных идеей освобождения Арцаха, вызывали панику среди советских военных и “азеров”. Когда армянских бойцов предупреждали действовать осторожней, то их командир Самвел Варданян говорил: “Нашим предводителем является владыка Паргев, а Господом — Бог... Нам нечего бояться, победа будет за нами...” Епископ Паргев покровительствовал не только этому отряду, но и многим оружейникам-одиночкам и другим отрядам, для которых он доставал боеприпасы, деньги и запчасти.

В сентябре 1990 г. для учебы на двухгодичных курсах священников в Геворгянскую Духовную Семинарию Св. Эчмиадзина отправили двух молодых людей из села Ванк — Гранта Ованнисяна и Арама Мовсисяна. Они должны были пополнить ряды священнослужителей Арцахской епархии.

25 ноября 1990 г. я был рукоположен в священника епископом

Паргевом и по его благосклонному повелению был назначен настоятелем Гандзасара (вардапет Микаел перешел в Эчмиадзин).

Каждое воскресенье владыка Паргев присутствовал на службе литургии в Гандзасаре. По субботам и воскресеньям Гандзасарский монастырь становился местом сбора лидеров Арцахского освободительного движения. На встречу с владыкой Паргевом приходили Леонид Азгалдян, Шаген Мегрян, Вазген Саркисян, все те, кто не мог встретиться с ним в Степанакерте. По совету владыки Паргева для посадки вертолетов рядом с Гандзасаром выровняли площадку, а советским военным сказали, что это было место для карусели.

Поскольку я решил жить в Гандзасарском монастыре, с одобрения владыки Паргева началось восстановление прилегающих к церкви келий и строительство бани. В монастыре жили еще два молодых человека, также из Еревана — миниатюрист Левон Закян и Аршак Фаришян (ныне священник Баграт). Сторожем монастыря был Беник Акобян, который занимавшийся каменотесным делом, хотя он был первоклассным трактористом, охотником и хорошо знал местность.

Роберт Джангирян
Ռոբերտ Ջանգիրեան
Robert Jangiryan

По ночам из села Ванк поднимались в Гандзасар и до утра дежурили там сельские ребята (Сережа Мартиросян, Мамикон Асрян, Аркадий Оганян, Абел Айрапетян, Артуш Асрян, Яша Азатян, Рафик Ованесян, Артур Баграмян), поскольку “азеры” из села Нарештар (в 7 км от Гандзасара) несколько раз пытались украсть скот у армянских крестьян села Ванк. Так что ночное дежурство этих ребят было большой помощью для священника, дьячков и сторожа.

Каждый день колокола Гандзасара звучали в долине Хаченагета во время утренней и вечерней службы. Иногда в Гандзасарский монастырь приходили также советские воины — с целью обнаружить оружие и боеприпасы. Естественно, их усилия были тщетны.

В апреле 1991 г. вместе с епископом Паргевом мы поехали в Шаумян. В это время части Советской армии были дислоцированы в Шаумянском районе, однако армянские силы, возглавляемые Шагеном Мегряном, игнорируя их присутствие, бомбили позиции врага. Леонид Азгалдян со своим отрядом в течение нескольких месяцев был в Шаумяне и участвовал в этих боевых действиях.

Авет Демурян
Աւետ Դեմուրեան
Avet Demuryan

Из Шаумяна епископ Паргев на вертолете вылетел в Геташен. Шаген Мегрян предложил мне и Карену Казаряну (водителю епископа Паргева) поехать в Мартунашен. Прибыв туда, мы узнали, что должны дать “легкий” бой “азерам” по направлению села Сарусу. В Мартунашене находился отряд Леонида Азгалдяна. Его бойцы должны были испытать самодельные минометы, а шаумянские ребята — осуществить ракетные удары по противнику из “Алазани”.

Шаген дал Карену автомат, а мне карабин и попросил экономно тратить пули. Когда бой накалился, из-за противоположной возвышенности появился вертолет. Нам показалось, что это был вражеский вертолет, а врагу показалось наоборот. Поэтому с обеих сторон началась стрельба по вертолету. Я решил взрывной пулей сделать выстрел по вертолету. В момент прице-

ливания Карен неожиданно закричал, что владыка Паргев находится в вертолете. Все армянские бойцы, которые были там, вышли из своих позиций и начали стрелять по позициям врага. Вертолет благополучно сделал посадку. Из него вышли владыка Паргев, Андраник Маргарян[24], Игорь Мурадян[25], Гарник Исагулян и Вруйр Карапетян.[26]

Нам сказали, что епископ Паргев узнал о нашем участии в бою и был рассержен на нас. Карену он ничего не сказал, а меня упрекнул. Не помогла даже похвала Шагена Мегряна в мой адрес. Владыка Паргев сказал, что мне и парням он не давал своего благословения, поэтому мы не добились успеха. Действительно, мы не смогли выпустить ракету "Алазань", поскольку испортилась пусковая деталь. Тем не менее, вечером владыка Паргев благословил Шагена, Леонида и парней. Меня он тоже благословил. Вручая мне оружие, он сказал: "Ты священник, и твоим главным оружием является крест. Ни одно оружие не может сравниться с силой креста. В этой войне мы должны победить волей и оружием Господа, да будет Бог тебе защитой". Так меня благословил владыка Паргев, сам же взял оружие, и мы вступили в бой. И действительно, его благословение обладало силой. Первая же ракета попала в цель. Парни, воодушевленные присутствием владыки Паргева, достигли успеха.

24 апреля в Гандзасаре служили литургию памяти жертв Геноцида армян. После литургии вместе с владыкой Паргевом мы отправились в Ереван.

В Арцахе и, в особенности, в Шаумяне положение было тяжелым. Под покровительством советского командования "азербайджанский" ОМОН депортировал армян из Геташена, Мартунашена, а также захватил селения Эркедж, Бузлух и Манашид.

Несколько раз с владыкой Паргевом мы пытались отправиться в Арцах, но тщетно. Аэропорт Степанакерта был захвачен "азербайджанским" ОМОН-ом и не прини-

Боевой отряд "Освободительной армии", командир Леонид Азгалдян (третий справа во втором ряду)
«Ազատագրական բանակի» մարտական ջոկատը, հրամանատար՝ Լէոնիդ Ազգալդեան (երկրորդ շարքում աջից երրորդը)
The military regiment of "Liberation Army", commander: Leonid Azgaldyan (the third from the right in the second row)

мал армянские самолеты. Попробовали отправиться русским вертолетом, в который погрузили муку, и поднялись в небо. Когда летели над Севаном, русский командир вертолета сказал владыке Паргеву, что из-за ухудшения погоды необходимо сделать посадку... в Кировабаде (арм. Гандзак). Владыка Паргев с трудом убедил летчика вернуться в Ереван.

Целыми днями мы ждали в аэропорту "Эребуни" и никак не могли вылететь. Владыка Паргев был обеспокоен, поскольку началась печально известная операция "Кольцо", и он стремился любой ценой попасть в Арцах. Он говорил: "Пастырь должен быть со своей паствой".

В конце мая в Ереване состоялись похороны пяти погибших в Шаумяне бойцов-освободителей. В комитете "Арцах" собрались Зорий Балаян, Григор Арутюнян, владыка Паргев. Из Шаумяна телеграфировал корреспондент московской газеты "Куранты" Кирилл Алексеевский и просил направить в Шаумянский район одного священнослужителя, в котором, действительно, была нужда. Вечером владыка Паргев позвонил мне и сказал, что в Шаумяне нужен священник, однако он не может послать меня туда против моей воли. Я согласился. Утром я поехал в комитет "Арцах", чтобы владыка Паргев благословил меня. В комитет я пришел в разгар дня; там собрались врачи и бойцы ополчения. Вечером, вместе с владыкой Паргевом и Зорием Балаяном мы отправились в аэропорт "Эребуни", где в полной готовности нас ждал экипаж вертолета под командованием Степана Никогосяна. В вертолете находился отряд Ара Худавердяна "Корнидзор" и врачи Гурген Саакян, Сильва Хачатрян и Рафаэль Нигматулин. Вертолет приземлился в аэропорту города Камо, а в 4 ч. утра мы полетели в Шаумян. На рассвете мы были в Гюлистане. Шаген Мегрян, принимавший все вертолеты, прилетающие из Еревана, был рад присутствию отряда "Аро Корнидзора".

Шаумянцы имели свои отряды, однако были весьма рады отрядам, прибывавшим из Еревана, поскольку Республика Армения заботилась о них. Прибывали также патриоты из Армянской диаспоры (спюрк): Жирайр Сефилян, Мартирос Жамкочян, Монте Мелконян[27] и другие.

Вместе с Шагеном Мегряном я отправился в Верин Шен, где находился оперативный штаб отрядов.

Село Верин Шен по величине крупнее районного центра Шаумяна, из одного конца села в другое — 7.5 км, однако там осталось мало жителей. Большинство сельчан оставили свои дома и проживали либо в районном центре, либо в ближайших селениях у родственников. За три дня село наполнилось жителями. В течение трех недель, с утра до полудня, в церкви Св. Аствацацин (Св. Богородицы) Верин Шена я совершал таинство крещения. Сотни людей приходили креститься, говоря: "Если мы должны погибнуть, то погибнем как христиане". Эти слова придавали мне силу. Миро, которое я использовал во время крещения, кончилось. Из села Гюлистан (там находилась мощная радиостанция) мы связались с комитетом "Арцах" и попросили миро у епископа Паргева, который уже был в Степанакерте. Ему сообщили о нашей просьбе. Пока я ждал миро и кресты (в них была острая необходимость), мы посещали села района и беседовали с народом. Выяснилось, некрещеных было очень много. В селах расчищали церкви, а жители просили Евангелие. Я давал отрядам Новый Завет и просил парней читать его для народа. В селе Ай (Армянский) Парис была маленькая церковь, которую расчистили парни из отряда, прибывшего из Еревана. Они своими собственными силами изготовили хачкар (крест-камень) и воздвигнули у входа в церковь. В этой церкви, наряду с крещениями, я совершил также обряд венчания[28].

Шаген Мегрян сказал мне, что владыка Паргев ждет меня в Степанакерте, откуда я должен был привезти миро и кресты. Он также попросил, чтобы я проводил в Степанакерт двух международных наблюдателей. Вместе с ними я отправился в Степанакерт.

В июне—июле 1991 г. в Шаумян из Москвы приезжало множество наблюдателей, депутатов, общественных деятелей — А. Смирнов, Шабад, Гайдар и многие другие. Баронесса Кокс, возглавляющая организацию "Международная христианская солидарность", начиная с 1991 года многократно посещала Арцах.

Когда я вошел в епархиальную резиденцию, увидел там Самвела Варданяна вместе с пятью членами отряда. Выяснилось, что вла-

дыка Паргев знал о прибытии Самвела и меня также вызвал в Степанакерт. В этот день вечером, в долине Хаченагета, у села Колатак, должен был приземлиться вертолет с оружием и боеприпасами для отряда. Несомненно, все это было привезено из Еревана благодаря усилиям владыки Паргева. Вертолет вовремя сделал посадку. Оружие и боеприпасы мы отвезли в Гандзасар. Всю ночь бойцы отряда дежурили в Гандзасаре. Утром мы двинулись в Шаумян.

В машине "Нива" владыки Паргева вместе с ним и его водителем Кареном находились Кирилл Алексеевский и я. Самвел Варданян решил везти оружие и боеприпасы по лесной дороге. Грузовик марки "КамАЗ", в сопровождении бойцов отряда отправился раньше нас. С грузовиком мы должны были встретиться у села Марага. Советский ОМОН несколько раз останавливал машину владыки и обыскивал его. Советские солдаты рассвирепели, поскольку несколько дней назад одна их группа была взята в плен женщинами села Атерк, в ответ на арест армянских парней.

Епископ Паргев и я имели при себе оружие. Твердая манера его поведения воодушевляла меня. По дороге нас достиг Эдуард Давтян из отряда Самвела и сказал, что "КамАЗ" перевернулся и срочно нужен трактор. С владыкой Паргевом мы направились к "КамАЗу". Действительно, без помощи трактора невозможно было сдвинуть с места грузовик. Жители близлежащих сел, узнав, что владыка Паргев нуждается в помощи, поспешили к нему. Вскоре подошел и трактор, с помощью которого из оврага вытащили "Камаз". Хорошо, что ничего не случилось с оружием и боеприпасами.

Перед боем священник Григор Маркосян крестит бойцов-освободителей. Шаумянский район, высота между селами Ай Парис и Эркедж, 1991 г.
Մարտից առաջ Գրիգոր քահանայ Մարկոսեանը մկրտում է ազատամարտիկներին: Շահումեանի շրջան, Հայ Պարիս եւ Էրքեջ գիւղերի միջեւ բարձունք, 1991 թ.:
Before the battle Fr. Grigor Markosyan baptizes the freedom-fighters. The region of Shahumyan, a hight between the villages of Hai Pariss and Erkej, 1991.

Через три часа мы были в Шаумяне. Владыку Паргева пришли встречать почти из всех сел Шаумяна. Сельчане между собой говорили: "Если владыка прибыл, значит пришел конец турку".

Как и следовало ожидать, владыка Паргев остался с отрядом Самвела Варданяна. Он отказался остановиться в безопасном месте, как уговаривал его Шаген Мегрян. Обещавший за голову владыки Паргева большое денежное вознаграждение враг находился всего в 100 метрах от него.

Владыка Паргев очень устал, он не спал 5—6 дней. Когда Самвел Варданян предложил ему немного отдохнуть, он отказался, сказав, что здесь не дом отдыха.

Ночью по три бойца из разных отрядов собрались в штабе Верин Шена и решили вступить в бой в направлении села Эркедж. Епископ Паргев благословил бойцов, и они, воодушевленные, пошли в бой. Они вошли в Эркедж, однако вскоре вынуждены были оставить свои позиции. Были ранены Князь (Кно) Амбарцумян, "Корнидзори Аро" и Рубен Галстян ("Дости"). Одной из причин ухода с позиций была нехватка боеприпасов. На следующий день "азеры" при поддержке Советской армии разбомбили Верин Шен. В этот день шел дождь. По приказу Самвела зажгли огонь в очаге, чтобы вернувшиеся с де-

Генерал-полковник, министр обороны РА Сейран Оганян со священником Григором
Գեներալ-գնդապետ, ՀՀ պաշտպանության նախարար Սեյրան Օհանեանը Գրիգոր քահանայի հետ
Colonel-General, Minister of Defence of RA Seyran Ohanyan with Fr. Grigor

журства бойцы согрелись. Владыка Паргев заснул, сидя у очага.

На бомбардировку врага мы ответили снарядами противоградового орудия "Алазани": благодаря реконструкции Самвела Варданяна снаряды, превратились в боевые ракеты. Враг был отброшен с позиций Верин Шена, однако Эркедж остался под контролем "азербайджанского" ОМОН-а. Когда мы вернулись, владыка Паргев еще спал. Через час он проснулся и выяснилось, что не слышал звуков разорвавшихся снарядов.

Вечером был званый обед в честь владыки Паргева. Командиры дислоцированных в Шаумяне отрядов пришли в Верин Шен. Присутствовали депутат Верховного совета СССР Смирнов, Кирилл Алексеевский, Осокин, Цветана Паскалева и другие. Наш отряд принес в жертву ягненка в связи с выздоровлением *Князя* Амбарцумяна. Самвел Варданян пел патриотические песни под аккомпанемент гитары. Воодушевленная Цветана спела песню "Болгарского гайдука", которая потрясла всех сидящих вокруг костра.

В тот период в отряде Самвела Варданяна (погиб 14.09.1991 г.) были Никол Ванян (погиб 27.12. 1991 г.), *Князь* Амбарцумян и Левон Хачатрян из Абовяна, Эдмон Барсегян (погиб 28.08.1991 г. в Карачинаре), Беник Багдасарян и Эдуард Давтян (Эдо), Армен Саркисян (*Васисдас*, умер в 2005 г.), Кавказ Асланян (Размик), Ашот Теванян (*Кячал* Армен), Сурен Агаджанян (Сашик-*Есаул*), Рафик Арзуманян (*Кячал* Рафо, погиб 26.01. 1992 г.), Вилен Сафарян, Ашот Овсепян (Ашотик), Левон Параджанян (*Циклоп*), Айасер Аванесян (Айо) из Степанакерта, Левон Карапетян (*Чавуш* Левон) (погиб 14. 09.1991 г.) из Мартакерта, Тарон Тоноян (умер в 1996 г.) и Гор Багдасарян из Ташира, Мгер Шахян (Мгерик) (погиб 14.09.1991 г.) из Верин Шена, Меружан Аванесян из Араджадзора, Люда (Анаит) и Лилия-Шушаник (Керакин). В нашем отряде нашел убежище дезертировавший из советской армии русский солдат Саша.

Для ребят было большой честью сидеть за одним столом с владыкой Паргевом, вкушать благословленный им хлеб.

Владыка должен был поехать в Ереван. Шаген Мегрян вручил ему большой список со словами: "Вы — наша надежда. Когда пришлете оружие, Эркедж, Бузлух, Манашид будут освобождены".

Воинам-освободителям Шаумянского района (многие из них были дашнаками) помогал также комитет АРФ Дашнакцутюн. Самвел Варданян и бойцы его отряда были беспартийными. Самвел всегда говорил: "Нашей партией является Армянская Апостольская Церковь, духовным командиром — владыка Паргев". Бойцы отрядов, находившихся в Верин Шене, говорили: "Самым безопасным домом является дом ребят Самвела. Правда, позиции противника очень близки, однако присутствие владыки Паргева нейтрализует все угрозы".

Вражеский снайпер стрелял с соседней возвышенности по этому до-

Группа бойцов-освободителей отряда Самвела Варданяна с духовным пастырем Гандзасарского монастыря о. Григором (9.5.2008 г.)
Սամուէլ Վարդանեանի ջոկատի մի խումբ ազատամարտիկներ Գանձասարի հոգեւոր հովիւ տ. Գրիգորի հետ
A group of fighter-liberators of the regiment of Samvel Vardanyan with Fr. Grigor, the Pastor of Gandzasar

му. Слава Богу, ни с кем ничего не случилось.

Владыку Паргева мы проводили в Ереван. Несколько депутатов ВС СССР, некоторые из международных наблюдателей решили отправить открытое письмо М. С. Горбачеву, Бушу (старшему), в ООН с просьбой защитить армянское население Шаумянского района.

Из Степанакерта в Шаумян приезжал Сейран Оганян, который в то время был капитаном[29] дислоцированного там 366-го моторизованного полка Советской армии. Сейран, рискуя, приносил с собой боеприпасы в Верин Шен, а оттуда уносил пустые гильзы. С ним через Агдам приходили также солдаты Советской армии. Среди них были таджики, узбеки и русские. По приказу Сейрана, таджики и узбеки покорно служили нашим ребятам, принося с собой оружие и боеприпасы на наши позиции.

В отряде Самвела был один неписанный закон. Ноги бойцов, возвращающихся с поля боя, мыли те, которые не участвовали в бою. Какой пример смиренности! Парни несколько раз мыли мои ноги, а когда я пожелал сделать то же самое, они не позволили[30].

В Шаумяне бойцы-ополченцы готовились к освобождению сел Эркедж, Бузлух и Манашид. Самвел отправился в Ереван за оружием и боеприпасами, которые достал епископ Паргев. Вместе с ним уехал Князь для продолжения курса лечения. В Верин Шене Самвела замещал *Чавуш* Левон. Эдмон погиб. Соратники по оружию — Качал Армен, Рафо и Беник — сопроводили тело Эдмона в Степанакерт.

Спустя пять дней Самвел вернулся в Шаумян. Он привез с собой большое количество боеприпасов, а также записку от епископа Паргева. В записке говорилось, чтобы я хорошо присматривал за Самвелом.

В районный центр прибыла новая группа врачей. Они заменили Ншана Манушакяна, Константина Петросяна, Гургена Саакяна, бейрутца Ропера Баляна, Вардана Шишманяна, Вардана Бадаляна, Рафика Нигматулина и Сильву Хачатрян. Из Еревана прибыли отряд “Арабо” во главе с Манвелом Егиазаряном и отряд АНА (Армянская Национальная Армия) “Арамо” под командованием Арама Торгомяна.

В ночь перед боем никто не спал. Все мы, во главе с Самвелом, готовились к бою. На рассвете начался бой. Были освобождены села Эркедж, Бузлух и Манашид. 14 сентября 1991 г. был одним из наших победоносных дней, который дался нам ценой больших потерь. В этот день смертью героев пали Самвел Варданян, *Чавуш* Левон и Мгерик, а *Васисдас* Армен, Беник

и Нерсисян Арам, приехавшие вместе с Самвелом из Абовяна, были ранены. Все они были из нашего отряда[31].

На следующий день из Еревана прилетел вертолет для перевозки тела Самвела Варданяна. В этот день в Шаумян прибыл также Сейран Оганян, получивший до этого звание майора. Он пожелал быть с бойцами отряда. Похороны Самвела состоялись в Бюрегаване. Ныне бюрегаванская школа N 1 носит его имя.

После гибели Самвела владыка Паргев продолжал покровительствовать отряду. Новым командиром отряда был назначен Никол Ванян. Он погиб в бою за Кркжан в тот самый день, когда разбомбили дом епископа Паргева (27 декабря 1991 г.), чудом уцелевшего в своей разбомбленной резиденции.

Тело Никола покоится в городе Абовяне. Городская школа N 5, где он учился, названа его именем.

Арцахская война набирала новую силу. Были освобождены Ходжалу и Кркжан. Назначенный по решению (4 марта 1992 г.) Верховного совета НКР командиром сил самообороны НКР полковник (в дальнейшем генерал-майор) Аркадий Тер-Тадевосян (Командос) был не только талантливым военачальником, но и верующим армянином. Командос готовил план освобождения Шуши. Это был план, который едва мог иметь аналог в мировой военной истории. По плану Аркадия Тер-Тадевосяна, освобождение Шуши должно было вестись по нескольким направлениям.

24 апреля 1992 г. владыка Паргев прибыл в Гандзасар вместе со всеми священнослужителями Арцахской епархии. Во время литургии в память о жертвах Геноцида, в своей проповеди он сказал, что день освобождения Шуши очень близок и очень важно присутствие священнослужителей на поле боя.

Карен Казарян сообщил мне о решении владыки Паргева о том, что я еду в Степанакерт, а отец Вртанес в качестве его заместителя остается в Гандзасаре и вместе с остальными священнослужителями будет молиться за нашу победу. В Гандзасаре были также священники Ованнес, Корюн, Арутюн, Тадеос, дьякон Арам[32] и другие.

Когда мы прибыли в Степанакерт, владыка Паргев повел меня к Аркадию Тер-Тадевосяну. Вместе с Командосом был Юра Ованнисян — Юра “26-го”. Владыка Паргев сказал им, что назначил священника Григора им духовным пастырем армии. Юра, посмотрев на меня, сказал ему: “Дорогой епископ, ведь мы просили у Вас смелого человека, а Вы даете нам этого близорукого человека в очках, какая от него будет польза?” Епископ Паргев улыбнулся Юре и ответил: “Не беспокойся, я посылаю к тебе не трусливого человека, ты еще не знаешь отца Григора”. Владыка Паргев благословил меня и ушел, сказав, что я должен выполнять приказы Аркадия Тер-Тадевосяна.

Я никогда не служил в Советской армии и в 36 лет стал солдатом. Аркадий Тер-Тадевосян направил меня на оборонительную высоту “26”, где командиром был Юра Ованнисян[33]. По дороге я узнал от сопровождающего меня бойца, что за два дня до этого враги атаковали в этом направлении. Когда мы

Юра Ованнисян на высоте “26” вместе со связистом Арменом
Իւրա Յովհաննիսեանը կապաւոր Արմէնի հետ «26»-ի բարձունքում
Yura Hovhannisyan with radio operator Armen at the height of “26”

достигли высоты, Юра сказал, что бойцы ждут меня, и я должен с ними побеседовать, поднять их боевой дух. Вражеский снайпер стрелял по нашим позициям. Я уверенно двинулся по узкой тропе, не дождавшись сопровождения. Юра бегом подошел ко мне, дал мне автомат и, улыбаясь, сказал: "Батюшка, ты же не безумец, не видишь, что стреляют, зачем шагаешь, выставив голову, а если убьют?". "Меня не убьют,— уверенно сказал я,— Бог со мной, крест же — мое оружие". "Нет, ты точно безумец, священник Григор",— сказал он и ушел к блиндажу.

В этот день я побывал на всех наших десяти точках наблюдения и побеседовал с бойцами. Многих я знал. Увидев меня, они обрадовались: "Если священник Григор здесь, значит что-то намечается".

Уже вечерело, когда я вернулся в блиндаж командира. Юра с нетерпением ждал меня, поскольку был приказ Командоса явиться к нему в штаб. Когда мы явились, Аркадий Тер-Тадевосян пригласил нас на чай. Он расспросил Юру о ситуации, а меня — о настроении бойцов на позициях. Получив наши ответы, Командос отправил Юру на высоту "26", а меня оставил в штабе. Каждое утро в столовой штаба завтрак с командирами я начинал с благословения. Затем весь день проводил на высоте "26".

1 мая меня срочно вызвали в штаб. Водитель владыки Паргева Карен Казарян, приехал за мной. Аркадий Тер-Тадевосян дал мне увольнительную до 23:00. Это был день моего рождения,а также моей жены. Отметили дома у Карена.

В Степанакерте все ждали освобождения Шуши и были уверены, что Шуши будет нашим.

Я крестил некрещеных и помогал всем, чем мог. В ночь с 3-го на 4-е мая в Арцахе неожиданно выпал снег. Освобождение Шуши на несколько дней было отложено. 5 мая был днем рождения Артура Алексаняна, заместителя Юры. Он хотел "ближе познакомить" меня с Юрой. Если честно, то я тоже хотел, чтобы Юра мне поверил. Юра прибыл в Арцах с отрядом "Сасунци Давид" и стал одним из любимых командиров Аркадия Тер-Тадевосяна. До войны Юра был уважаемым физиком.

На высоту "26" приходили генерал Гурген Далибалтаян, владыка Паргев, Карен Апресян[34], Зорий Балаян, оператор Шаварш Варданян, фоторепортер Макс Сиваслян[35] и другие, которые своим присутствием воодушевляли бойцов.

Приближался день освобождения Шуши. Число бойцов на высоте "26" постепенно увеличивалось. Они были готовы под командованием Юры Ованнисяна принять на себя огонь врага.

Вечером 8 мая в Степанакертском штабе собрался командный состав. После благословения владыки Паргева, ровно в 20:00 из орудий "Град" были выпущены ракеты в направлении Шуши. Началась битва за освобождение Шуши. Некоторое время наши бойцы не могли продвинуться вперед. В Степанакерте владыка Паргев вместе с Кареном Апресяном находился в кабинете руководителя внутренних дел НКР Армена Исагуляна. Владыка Паргев коленопреклонно молился перед образом Св. Богоматери. Затем он подошел к Армену Исагуляну и сказал: "Пока не сбросите памятник Ленина, бойцы не смогут продвинуться вперед. На своих спинах они носят символ креста, однако каменное присутствие сатаны (Ленина) не позволяет им двигаться вперед. Сбросьте памятник, и победа будет нашей". Слова владыки Паргева настолько подействовали на коммуниста, начальника милиции, что он приказал сбросить памятник "вождя пролетариата". Обвязав цепями, с помощью грузовиков, памятник был с трудом сокрушен за четыре часа до освобождения Шуши. Как только памятник идола скатился с пьедестала, бойцы начали свое наступление.

Положение на высоте "26" было тяжелым. "Азеры", полагая, что армяне могли начать свое наступление с этой высоты, сконцентрировали большие силы в этом направлении. Здесь были ранены 22 наших бойца, и один погиб. Желаю особо упомянуть Левона (Лоло) Мовсисяна, который был ранен и, прикрыв своим телом гранату врага, спас Юру Ованнисяна и Артура Алексаняна от смерти.

На рассвете 9 мая наши ребята были у стен крепости Шуши. Через несколько часов город был освобожден. Владыка Паргев с бойцами-освободителями вошел в Шуши.

По радиосвязи я узнал, что владыка Паргев находится в церкви Св. Аменапркич (Всеспаситель, Казанчецоц) и ищет меня. Затем с епископом Паргевом мы отслужили молебен по усопшим. Еще в сентябре

1990 г. я и владыка Паргев дали обет, что после переосвящения церкви Казанчецоц первую литургию отслужит он, а вторую — я. Слава Богу, наш обет свершился по воле Божьей.

Мы с Юрой подружились и уже с юмором вспоминали первый день нашей встречи.

Подполковник Юра Ованнисян погиб 27 июня 1993 г. от взрыва мины недалеко от Матагиса. Его тело покоится в Ераблуре, в Ереване.

Ежегодно 9 мая, в день Победы, во всех церквах Арцаха совершается молебен по усопшим. Души погибших героев, как ангелы-хранители, на весь мир возвещают о дарованной Богом победе. Колокола церквей отзываются: "Дар Божий — высокопреосвященный Паргев[36] — это Гевонд Ерец наших дней".

36. ВОСПОМИНАНИЯ ЦВЕТАНЫ ПАСКАЛЕВОЙ[37] О ВЛАДЫКЕ ПАРГЕВЕ

Моя первая встреча с преосвященным Паргевом произошла в августе 1991 г. во время обороны села Верин Шен Шаумянского района. Он с отрядом ополченцев под командованием Абовянского Самвела (Самвела Варданяна) находился на окраине села. Самвел был очень почтителен и по-отечески заботлив со мной. Я еще не была знакома с епископом Паргевом.

Вечером у костра собрались несколько бойцов-освободителей с мужественными лицами, с бородами, похожими на фидаинов. Кофе в это время ценился на вес золота. Самвел, шутя сказал: "Самым дорогим являются бензин и кофе, однако мы угостим Цветану". Откуда-то появился кофейник (*джезве*), а кофе, сваренный на пламени костра, который я выпила под аккомпанемент беседы и пения этих внешне строгих, однако очень добрых людей, показался мне самым вкусным, когда-либо выпитым мною. Приготовленный Самвелом кофе, я никогда не забуду.

Один из сидящих у костра выделялся отчетливыми и молодыми чертами лица, со строгим выражением интеллигента. Он был одет в спортивную одежду черного цвета. Мне показалось, что его лицо излучало духовный свет. Под аккомпанемент гитары пели патриотические песни. Поздней ночью (я готовилась идти в центр села, где находился штаб), когда я прощалась и поблагодарила бойцов-освободителей за теплый прием, Самвел спросил у меня: "разве ты не знаешь нашего духовного владыку? Он наш преосвященный Паргев". И только после этого я поняла, с кем имела честь быть вместе.

С болью в сердце вспоминаю, что, из-за повреждения электролинии в селе я не смогла зарядить батареи видеокамеры и той ночью была лишена возможности заснять на видеопленку мою теплую встречу с собравшимися вокруг костра людьми, ставшими столь дорогими для меня.

Через месяц из собравшихся у костра бойцов-освободителей — Самвел и его два боевых товарища — *Чавуш* Левон и Мгерик героически погибли во время оборонительных боев. Спустя полтора года после этого, когда я встретила заместителя Самвела, с болью в сердце узнала, что из отряда в живых остались только четверо (и это была лишь половина боевого пу-

Цветана Паскалева
Ցվետանա Պասկալեւա
Tsvetana Paskaleva

ти). Все они были отважными парнями[38].

В дальнейшем я часто встречалась с епископом Паргевом. Он также с теплотой вспоминает день нашего знакомства и наших дорогих героев, которых нет больше с нами. Они, как герои-патриоты, увековечили свои имена, вместе с тем, оставили осиротевшие семьи.

Наши встречи с епископом Паргевом происходили на разных направлениях военных действий. Он появлялся неожиданно, беседовал с бойцами-ополченцами и поднимал их боевой дух. С ним были его ученики и помощники — священники Григор и Ованнес. Я ви-

дела, как духовные отцы перед боем, часто на рассвете, благословляли наших парней и крестили некрещенных. Духовно окрыленные бойцы устремлялись на поле боя.

Мое самое яркое воспоминание о встречах с епископом Паргевом связано с церемонией моего крещения в самый разгар войны, когда Мартакертский район был в крайне тяжелом положении. Враг угрожал также Гандзасару, по направлению которого сделал несколько ракетных выстрелов, а село Ванк подверглось разрушительной бомбежке. Командующий Армии обороны Арцаха Самвел Бабаян говорил: "Что бы ни случилось, мы должны оборонять монастырь, враг ни в коем случае не должен ступить на землю Гандзасара".

Когда я снимала фильм о ходе сражений, то чудом выходила из тяжелых ситуаций и казалось, что Десница Бога помогала мне на армянской земле.

Как и многие мои сверстницы, я не была крещеной. Моя мать постоянно убеждала меня, чтобы я вернулась в Болгарию и приняла крещение, поскольку на моей родине политический строй изменился, а здесь повсюду меня преследовала опасность.

Через год после освобождения Шуши я отправилась к епископу Паргеву с просьбой о моем крещении. С трепетом в сердце, не ожидая ответа, я спросила: "Вы можете меня крестить?" Он ответил: "Конечно, нет никаких проблем, мы это сделаем с большой радостью". Я спросила, а что мне нужно для этого. Он ответил: "Ты должна найти крестного отца и иметь крест". Я уже имела крест, изготовленный армянским мастером.

17 октября 1993 г. поднялись в Гандзасар. Туда прибыли крестный отец Зорий Балаян, многие бойцы и командиры во главе с Самвелом Бабаяном. Принесли также одного ягненка, которого, после благословения соли, должны были принести в жертву.

До церемонии крещения епископ Паргев спросил меня: "При крещении тебе может быть дано новое имя, а если не желаешь, то останется твое имя". Я пожелала, чтобы мне было дано имя Рипсиме. Епископ Паргев удивился и спросил: "А ты знаешь, кто была Рипсиме?" Я ответила: "Конечно знаю, а также знаю, как она пожертвовала собой ради веры во Христа. Я очень люблю святой образ Рипсиме". Епископ Паргев сказал: "Хорошо, ты будешь наречена Рипсиме".

Епископ Паргев крестил меня, а священники Григор и Ованнес совершили богослужение. После крещения нас ожидал приятный сюрприз. По поручению Самвела Бабаяна, в одном неразрушенном здании в Ванке был накрыт стол для гостей. Пришли также гости из Еревана, из комитета "Арцах". Я была очень растрогана подобным вниманием. Несмотря на тяжелое положение, меня удостоили великой чести, пришли местные жители, женщины и дети. Они принесли с собой хлеб и национальную еду, что стало хорошим пополнением к нашему столу, на котором было мясо жертвенного ягненка. По поводу моих крестин свои поздравления выразили командиры.

Мои крестины во время войны превратились в духовный праздник[39].

Епископ Паргев благословил стол, помянул святых мучеников, героев освободительной борьбы и пожелал всем поскорее вкусить радость победы.

Примечания

1 Родовое имя *Араншахик* происходит от имени Гайкян-Сисакян *Арана.* Армянский корень *ар-* — из словарного фонда армяно-арийской духовной общности (Арарич, Ара, Арегак) находится в основе известных еще из клинописных надписей армянских слов *Арцах* и Аран. В пантеоне армянского Араратского (Ванского, "Урарту") царства *Арни* или *Арани* был божеством мощи и мужественности (Հմա. 57—58).

2 *Собственно Алуанк* [согласно античным источникам — "Албания", где "албанцы", упомянутые Страбоном (64 г. до н. э. — 20 г. н. э.)], были вооружены подобно армянам, Strabo, XI, 4. 4—6), находившийся на левобережье (описательное, не-этническое название *Алуанк* распространилось там с правобережной долины) реки Куры, был союзником Армянского царства во времена Гайкян-Ервандяна Тиграна (VI в. до н. э.), а в дальнейшем — в составе державы Великой Армении царя царей Тиграна II Великого (95—55 гг. до н. э.). Согласно "Ашхарацуйцу", "страна Албания, т. е. Алуанк... бун (собственно) Алуанк, которая между великой рекой Курой и Кавказскими горами" (Ս. Տ. Երեմեան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963, էջ 105). Авторы "Ашхарацуйца" ("Географии") — отец армянской историографии Мовсес Хоренаци (V в.) и продолжатель его дела, выдающийся армянский географ, математик и астроном Анания Ширакаци (VII в.).

3 Согласно "Истории Армении" Мовсеса Хоренаци, с древних времен, находившейся в наследственном владении Гайкян-Сисакянов правобережной равнине долины Куры и ее обращенной к горам стороне было дано название "Алуанк" армянского происхождения: "полк Сисака, который унаследовал Алуанскую равнину и обращенную к горам ее сторону, от реки Ерасх до крепости, называемой Хнаракерт; страна же получила название Алуанк из-за его (патриарха Сисака — Э. Д.) кроткого нрава, ибо его звали "алу". Царь Армении Вагаршак "учреждает наместничество в великом и славном многотысячном северо-восточном крае, вдоль большой реки по названию Кура", назначив правителем именитого Арана из потомков Сисака (Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1991, էջ 113: ср. Мовсес Хоренаци. История Армении, перев. Г. Саркисяна, Е., 1990, с. 64).

4 Применение названия "Алуанк" по отношению к Восточным краям Армении являлось не этнического или административно-политического (поскольку Арцах и большая часть Утика никогда не были в составе "Албанского-Алуанского марзпанства" левобережья), а церковного характера. Согласно Маттеосу Урхаеци (XI в. — XII в. 40-е гг.), "страна Алуаниц, называемая "Глубинная страна Армянская" (Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 231). По мнению М. Чамчянца, "Армянский Алуанк", "где находится католикосат в Гандзасаре", включал три области Великой Армении: "Утик, Арцах и Пайтакаран" на правобережье, а также "часть на другой стороне реки Кура" (Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, Ցանկ, էջ 131). Согласно М. Чамчянцу, *Армянский Алуанк* включал Восточные края Армении и часть левобережья Куры, куда из Великой Армении распространилось армянское культурное, политическое, церковное и демографическое огромное влияние.

5 Окно, находившееся на западной стене, было закрыто при строительстве притвора.

6 Доп вышла замуж за Хасана I — представителя Хаченской княжеской ветви *Цар*. По ее имени этот княжеский дом известен в истории как Допян.

7 Часть рукописей Гандзасара в настоящее время хранится в Матенадаране им. Месропа Маштоца.

8 Оккупировавшие эту территорию пришлые огуз-тюркские племена в документах Российской империи назывались "татарами или кавказскими татарами". Во второй половине 1918 г. в пантюркистских агрессивных целях эта территория была включена в одно искусственное формирование, названное "Азербайджанская Демократическая Республика" ("АзДР"), незаконно заимствовав название Иранского Азербайджана (ИА), образовавшееся из поздне-средневековой персидской формы названия "Адарбадаган" или "Адарбайаган", ранее известного как "Атропатене" (арм. "Атрпатакан") — историко-географическое название [образованное из имени мидийского военначальника-сатрапа Атропата (IV в. до н.э.) (Strabo, XI.13,1)] северо-западной провинции Ирана, издревле населенной иранскими племенами. Против этого выразили протест официальные круги, политические деятели и писатели Ирана, утверждая, что "эта маленькая область Кавказа... имеет другое название и никогда не называлась Азербайджаном" (Bayat, 66—67, см. Galich., 2). В советский период название "Азербайджан" вновь было крайне политизировано вне ИА и использовалось как название "Советский Азербайджан" с целью присоединения к нему ("революционным" путем) ИА (Барт., 703). "Кавказских татар" назвали "азербайджанцами" (однако в истории не было племени с этнонимом "азербайджанцы" или "азеры") и для них начали фабриковать историю. "Азербайджанские" фальсификаторы продолжают искажать историю как Восточных краев Армении (правобережья Куры) так и собственно Алуанка (левобережья Куры) и Иранской Атропатены. Постоянное искажение истории бакинскими фальсификаторами представляет собой угрозу "азербайджанской" агрессии в регионе. Например, отмечается, что "Тегеран выказывал крайнюю озабоченность в связи с перспективами подъема настроений, призывающих к союзу между двумя Азербайджанами" (Crois., 61).

9 В представленной Парижской Мирной конференции (18.I.1919 г. — 21.I.1920 г.) официальной докладной министра-председателя и министра иностранных дел Республики Армения (РА) Ал. Хатисяна отмечалось: "355 тыс. армянского населения Карабаха составляет часть целостного [населения] Армении". Он сообщал, что "план завоевания Карабаха (Арцах) и Нахиджевана со стороны правительства "Азербайджана" имел

целью реализацию пантуранских устремлений, тем самым пытаясь через "Азербайджан", Карабах и Нахиджеван осуществить присоединение Турции с Персией и создав, таким образом, мусульманскую компактную массу, отрезать Восточную Армению от Западной Армении, исключая возможность создания Единой Армении". Для достижения этой цели "орды курдов и татар разрушали и уничтожали армянские села Карабаха", и "правительство "Азербайджана" тайно подготавливало восстание татар, которое вспыхнуло в августе против Армянского правительства в гаварах Нахиджеван и Шарур". Правительство Республики Армения выражало уверенность, что Мирная конференция "примет во внимание жизненно важный для Армении вопрос Карабаха" (ՎՀԵՊ, Թ, 730—731).

[10] В начале XXI в. по приказу преступных "азербайджанских" властей, солдаты "азербайджанской армии" зверски уничтожили последнюю группу хачкаров (крест-камни) Джуги, тем самым увеличив число уничтоженных в течение предыдущих восьми десятилетий десятков тысяч армянских исторических памятников (Այվ. 1984 թ., Galich., 78—89) на территории древнеармянской области Нахиджеван.

[11] В настоящее время епископ, предводитель Ширакской епархии.

[12] В настоящее время епископ Вртанес Абраамян духовный пастырь Армии РА.

[13] Гевонд Ерец (Священник) был глашатаем и вдохновителем *Армянской войны* в 451 г., когда армянский народ во главе со Св. Варданом Мамиконяном за свободу Отечества и христианской веры, сразился против владычества Сасанидской Персии. После войны вместе со своими соратниками-священнослужителями Гевонд Ерец принял мученическую смерть (Եղիշ., 238, 359—360) и Армянской Апостольской Церковью был причислен к лику святых.

[14] В районе Кичана погиб водитель Арцахской епархии Гурген Арзуманян.

[15] По высокому повелению епископа Паргева, священник Григор 27 апреля 1992 г. был назначен капелланом Освободительной армии Арцаха. По другому приказу епископа Паргева духовным пастырем в Гандзасаре был назначен священник Ованнес Ованнисян.

[16] Историк Егише (V век) пишет, что после славословия святого Гевонда Ереца в ту ночь, установив алтарь, совершили пресвятое таинство; установили купель и крестили всех некрещенных воинов, а утром они причастились святых таинств и стали такими озаренными, как в великую святую Господню пасху (Եղիշ. 230).

[17] Abba Serafim. Journey to Artsakh.— British Orthodox Church, "The Glastonbury Review", Wedn., Feb. 04, 2004.

[18] Священник Григор Маркосян (в миру Армен), сын известного армянского гусана Аваси (Арменак Парсамович Маркосян). В настоящее время капеллан Армии обороны НКР и духовный пастырь Гандзасара.

[19] Зорий Балаян, известный писатель-публицист, национальный деятель, посвятивший себя Арцахской освободительной борьбе.

[20] Роберт Кочарян с августа 1992 г. Председатель государственного Комитета обороны Нагорно-Карабахской Республики. В 1994 избран Президентом НКР; в 1997 г. назначен премьер-министром Республики Армения, в 1998-2008 г. президент РА. В 1997 г. президентом НКР был избран Аркадий Гукасян, а в 2007 г. — Бако Саакян.

[21] Серж Саркисян возглавлял Комитет самообороны НКР, провозглашенной 10 декабря 1991 г.; в 1993—1995 гг. министр обороны РА, затем министр внутренних дел и национальной безопасности РА; в 2000—2007 гг. министр обороны РА; 2007 г. — премьер-министр РА. В 2008 г. Серж Саркисян избран президентом РА.

[22] Активистка Карабахского движения, полковник Армии обороны НКР, народная артистка РА Жанна Галстян участвовала в Арцахской освободительной борьбе.

[23] Об этом писали в республиканских и московских органах печати.

[24] Андраник Маргарян в 1990—1994 гг. руководил отделом информации государственного управления специальных программ; в 2000—2007 гг. премьер-министр РА.

[25] Для координации Карабахского движения в Армянской ССР и Нагорном Карабахе (горная часть Арцаха) по инициативе Игоря Мурадяна в феврале 1988 г. был создан комитет "Карабах".

[26] Ныне священник Корюн.

[27] Аро Корнидзора о Монте Мелконяне рассказал: "Монте был ходячей легендой, героическим образом, лидером, который мог вести за собой целую армию. Он был большим патриотом, любил армянскую нацию и никогда не шел на компромиссы, даже в невзгодах войны... Мы у него могли многому научиться и научились. Он внес большой вклад в военное дело Арцаха, стал зачинателем многих побед. Сегодня можно сказать, что армия Арцаха отчасти воспитана в духе Монте".

Филолог-историк, доктор Альберт Мушегян посвятил поэтические строки памяти Монте Мелконяна.

[28] В тяжелые дни Арцахской освободительной войны Цветана Паскалева в своем фильме "Высоты надежды" запечатлела церемонии крещения воинов-освободителей, затем венчания бойца-ополченца Сероба (Сашик) и Анаит из села Ай Париса рукой священника Григора Маркосяна. Крестным отцом всех крещенных был Самвел Варданян.

[29] Сейран Оганян ныне генерал-полковник, министр обороны РА.

[30] "Я имел честь вымыть ноги парней отряда в Гандзасаре, в Великий Четверг. Это было весной 1992 г.".

[31] "В дальнейшем я рассказал о погибших Назо Карапетяну из Сан-Франциско, совершившему паломничество на Родину. Он по сей день с большой любовью оказывает помощь их семьям".

[32] Ныне священник Минас.

[33] "26" было позывным кодом Юры Ованнисяна, а "27" — Аркадия Тер-Тадевосяна.

[34] Ныне инок Акоб.

[35] Очевидец Арцахской национально-освободительной войны Макс Сиваслян 3 мая 1992 сделал запись: "Я отправился к посту "26"... Прибыл танк с сидящим на башне священником. Он прошел по линии фронта и крестил фидаинов, желающих получить крещение. Вчера он крестил десятерых бойцов-освободителей. Имя священника — Григор Марко-

сян. Ему 37 лет, и он в Карабахе уже 18 месяцев. Он сообщил мне, что родился в Ереване, а его предки родом из Эрзрума (Карин) и что они из Западной Армении пришли в Восточную Армению в 1915 г.". Макс Сиваслян сфотографировал момент крещения на высоте "26". Надпись под фотографией гласит: "Тер-Григор с бойцами на посту "26", апрель, 1992 г." (Max Sivaslian. Le Jardin Noir. Texte et photographies Max Sivaslian. Karabagh Récit de Guerre 1992—1994, Paris, 2001, p. 22).

[36] *Паргев* переводится с армянского как *дар*.

[37] Болгарский кинодокументалист Цветана Паскалева с первых дней Арцахской освободительной войны (боев при Геташене, май 1991 г.) до последнего дня войны снимала важнейшие события на всех направлениях военных действий. В результате была создана военная летопись Арцахской освободительной эпопеи, документированная в семи фильмах под общим названием "Раны Карабаха". Цветана Паскалева также является автором множества телевизионных передач и газетных статей, освещающих Арцахскую освободительную борьбу.

[38] В фильме Цветаны Паскалевой "Высоты надежды" показаны победы непреклонных духом армянских бойцов-ополченцев над "азербайджанским" ОМОНом, которые при поддержке частей Советской армии совершали зверства по отношению к коренному армянскому населению Шаумянского района.

[39] "Вторым после крещения почетным событием для меня было присвоение мне звания полковника Армии обороны Арцаха. Министр обороны НКР Самвел Бабаян приказом N 53 от 1 апреля 1995 г. присвоил мне звание полковника. Когда журналисты спросили у него о моем звании, он ответил: "Цветана никогда не была рядовой, она всегда имела особый статус. Она прошла весь боевой путь, была на сложнейших участках фронта. Ее биография похожа на биографию наших отважных командиров и если бы у меня была возможность, то я вручил бы ей "Оскар". Однако я военный министр и вручаю ей то высшее звание, которое находится в пределах моих возможностей".

THE HISTORY OF GANDZASAR BEARS WITNESS TO ARMENIAN SPIRITUAL VIRTUE, WISDOM AND THE ANCESTORS' DEEDS EMANATING FROM ANCIENT TIMES. CRYSTALLIZING NATIONAL VALUES IN THE FREEDOM-LOVING HAIKIAN SPIRIT, GANDZASAR ASCENDS AS THE SYMBOL OF THE LIBERATION OF THE NATIVE SANCTUARIES AND THE UNIFIED FATHERLAND.

1. THE MYSTERY OF GANDZASAR

The Gandzasar Monastery is built on the mountain of Gandzasar in the Great Arank district (*gavar*) of the Princedom of Khachen in the Artsakh province of Great Armenia. Gandzasar is situated on the left bank of the Khachenaget River near the village of Vank in the mountainous part of Artsakh in the present-day Martakert region of the Nagorno-Karabagh Republic. Àccording to the folk toponymic tradition, the height was called "Gandzasar" ("Treasure-Mountain", "gandz" meaning "treasure" and "sar" — "mountain") so because its depths are rich with silver.

The paths of Gandzasar are mysterious, treading on them, inspired by the creativeness of the ancestors, one feels the pulse of a long past. Gandzasar is truly a treasure of wisdom and a sanctuary of grandeur of soul.

The eponym-ancestor of the aboriginal Armenian nation of the Armenian Highland, Patriarch Haik's descendants including Noble Sisak and valiant Aran defended the Armenian land and made it prosperous leaving their glorious names in the history of Armenia.

Faithful to the memory of the ancestors, the Haikian-Sisakians ably arranged Siunik, Artsakh and Utik provinces of the Kingdom of Great Armenia, built temples and castles — the bastions of the freedom-loving spirit and the living foundations of the Armenian people.

The winding up paths of Gandzasar are sacred, enshrining the memory of the ancestral deeds and appealing to the hearts of generations by their pilgrim service. After

the battle of Avarayr (451 A. D.) the valiant Armenian rebellious warriors walked along them inspired by the name of St. Vardan and, relying on the strongholds of Artsakh, continued the struggle.

The Haikian-Sisakian Aranshahik[1] King Vachagan the Pious, arranged well the Eastern Regions of Armenia — Artsakh and Utik and, embellishing his Kingdom with churches according to the number of days in a year, undoubtedly contributed to the construction of the Gandzasar Monastery. King Vachagan the Pious created the Canonical Constitution inspired by the idea of the legal-spiritual reinforcement of the Armenian Kingdom reestablished in the Eastern Regions of Armenia.

The spirituality of Gandzasar is in harmony with the mysticism of the Armenian royal remains in Bardzr Haik' (High Armenia) — the witness of the forefathers' worship — which the enemy was unable to remove from the country, because, owing to the bravery of the Armenian spirit and hand, they were liberated and reburied in the village of Aghdzk of the Ayrarat province. From early times the Gandzasar Monastery had became a martyrion of the princes of the Eastern Regions of Armenia who had sacrificed their lives upon the altar of the Fatherland.

In the period of the Armenian Bagratid Kingdom, the Armenian Catholicos Anania of Mokk (Mokatsi) (942—965), being anxious for the state of Church affairs in the eastern dioceses of Armenia, went to Artsakh and summoned a council of princes and clergymen in the Gandzasar monastery, who defended the firmness and purity of the confession of the Armenian Apostolic Church in the national spirit.

When the Prince of Khachen Hasan ("Beautiful")-Jalal ("Grandeur") Dola ("Welfare"), the valiant heir and continuer of the Haikian-Sisakian family was treading on the paths of Gandzasar to the shrines of his noble ancestors, he was inspired by the idea of the foundation of a church with the relics of the saints at its foundation and among them the foremost was the head of St. John the Baptist (St. Hovhannes Mkrtich).

St. John the Baptist Cathedral of the Gandzasar Monastery is one of the jewels of Armenian architecture created by the skilful Armenian masters and having great value in the treasury of world culture. It majestically rises hallowed by the Cross of Christ.

The church with the same name located in the district of Taron in Western Armenia, together with many other monuments of Armenian architecture, was blown up by the descendants of the Turkish criminals who committed the Armenian Genocide.

Thanks to Providence, during centuries St.Hovhannes Mkrtich Cathedral of the Gandzasar Monastery had to confront the evil forces and at present in its original majesty symbolizes the idea of the national unity and selfless service to the Fatherland.

At the summit of Gandzasar one realizes that it is not the end but it is only the beginning of the way hallowed by the light-emitting temple of God. The Cross of the Gandzasar church rising up to heavens and symbolizing the Tree of Life, winnows thoughts about eternity.

In the course of time the spiritual paths of Gandzasar became the bearers of the secret ideas of the active figures of the Armenian liberation movement. In the search for the ways of salvation of its people from the foreign yoke through the use of external assistance, Israel Ori returned homeland from long wanderings and tried to secure the support of the Gandzasar Catholicos Eremia Hasan-Jalalian. In 1699 a secret meeting was summoned in the Gandzasar Monastery but even a hint of concession to the Roman Catholic Church had been enough for Ori to fail in his mission there.

The Gandzasar Catholicos Yesayi Hasan-Jalalyan, anxious for the perspectives of the Armenian people's destiny, summoned in 1714 a secret council in the Gandzasar Monastery. The resolutions of the Gandzasar secret council put fresh impetus to the moral-legal principles (based on the idea of consolidation of their own forces matched with an active and flexible foreign policy) of the Armenian liberation movement. The activities of Yesayi Hasan-Jalalyan aimed to defend and liberate the Fatherland.

Several decades later Hovsep Emin went to the Gandzasar Monastery with a firm intention to encourage the Catholicos of Gandzasar Hovhannes to realize the idea of the liberation struggle. Catholicos Hovhannes himself was an ardent follower of this idea, but was deceit-

ARMENIA IN ANCIENT AND MEDIEVAL TIMES

fully assassinated by the enemy. His brother, Bishop Sargis was the last Catholicos of Gandzasar.

In the time of Metropolitan Baghdasar Hasan-Jalalyan the paths of Gandzasar were not overgrown with thorn because of his devotion to the monastery.

Later, after visiting the Gandzasar Monastery, the Catholicos of All Armenians Mkrtich I Khrimyan became greatly interested in its glorious past and engaged in the work for its benefit.

Several years after the establishment of the Soviet regime the diocese of Artsakh was abolished and the spiritual oversight of Gandzasar was shattered. The anti-Armenian arbitrariness raged in the region forced by Baku within the totalitarian system of the Soviet power.

The Karabagh (Artsakh) Movement and the revival of the Artsakh diocese heralded the Artsakh liberation struggle that started with the bells of Gandzasar ringing. The head of the Artsakh diocese, Bishop (now Archbishop) Pargev Martirosyan, in his word to the people foretold: "The bell rings, the Turk runs away".

Gandzasar again became a spiritual centre of the liberation struggle fulfilling a certain mission in it: the blessing radiating from the sanctuary and the self-denying service of clergymen in its defence, as well as in different fronts of Artsakh. Such was the mission of the Gandzasar clergymen in the national-liberation struggle: the Cross, in one hand and the weapon of the warrior-liberator in the other. The liturgy continued without cease even during the bombardments. What a miracle! From the ruins of the bombarded cloister was revealed a treasury of the 12th—14th centuries cross-stones (*khachkars*).

Gandzasar is the symbol of the Armenians' victory of the Artsakh liberation struggle. The paths of Gandzasar have been sanctified by the blood of the Armenian warrior-liberators of Artsakh. Gagik Yolchian (from the regiment of the "Suicide squad") before his last battle, in the sacred spirit of self-denying patriotism, said to his brother-in-arms in Gandzasar: "What is our life compared with this miracle; if it is preserved, we shall also live…"

2. THE EASTERN REGIONS OF ARMENIA IN THE TIME OF ST GREGORY THE ILLUMINATOR AND ST GRIGORIS

The ecclesiastical history of the Artsakh diocese of the Armenian Apostolic Church is rich with evidences of the activities of St. Gregory the Illuminator and St. Grigoris, as well as about Amaras, Dadivank and other monasteries, particularly, the monastery and the Catholicosate of Gandzasar.

Under the influence of the history of the foundation of the Armenian Apostolic Church in I century AD through the preaching of St. Apostles Thaddeus and St. Bartholomew, later was formed a tradition about the Apostolic preaching of St. Elisha in the Eastern Regions of Armenia (the Artsakh and Utik provinces of Great Armenia) on the right bank of the Kur, as well as in "proper Aluank"[2] (on the left bank of the Kur) (Կաղ., 10—12)

During the reign of King Trdat III the Great, according to Agathangelos, St. Gregory the Illuminator, preaching the Christianity all over Armenia reached in the south Amid, Mtsbin (Nisibin), Korduk, Nor Shirakan, in the west Satala, Khaltik, in the north-west Klarjk, in the north the Alan Gates, and in the east the Maskutk and the Caspian boundaries and the town of Paytakaran of the Kingdom of Great Armenia (Ագաթ. 439—440).

The work of St. Gregory the Illuminator was continued by his grandson *Manuk* (the Young) Grigoris in the east. He was a Christian preacher and a strict hermit. Being ordained the Bishop-Patriarch of the Artsakh, Utik and Paytakaran dioceses Grigoris at the same time had to keep the spiritual life of "proper Aluank" ("Albania") and Iberia in the bosom of the Armenian Apostolic Church (Բիւզ., 24, Խոր., 259, Կաղ., 14). Thus, Armenia in the course of time had an important significance in the cause of the Christianization of Iberia and "proper Aluank" by the activities of the Fathers of the Armenian Apostolic Church.

The See of Bishop-Patriarch Grigoris was in the Amaras Monastery founded by St. Gregory the Illuminator (Օրբ., Բ, 218, Ուլուբ., ա1981 թ., 102). According to an information preserved in the map (1691) of Yeremia Chelepi Keomurjyan, St. Gregory the Illuminator ordained his grandson St. Grigoris

patriarch in the Gandzasar Monastery, where the *patriarchal residence* was called Holy Cross (Ուլուհ., 164; Uluh., 59).

While continuing preaching in the regions to the north-east of the Kur, St. Grigoris was killed cruelly by order of the king of the Maskutk (Massagetaeans — an Iranian tribe) Sanesan in the field of Vatnea near the Caspean Sea. The sacred relics of Grigoris the Young were brought and buried by his kinsmen in the church of Amaras in the Armenian province of Artsakh (Բիւզ., 26, , Խոր., 260).

The king of the Maskutk Sanesan proclaimed himself of the Arshakid descent and challenged the Armenian Arshakid throne. In 335 he led an invasion of a mixed army into Armenia. At the battle of Oshakan the Armenian army defeated the army of Maskutk. Vahan Amatuni at the height of the battle killed Sanesan, whose head was carried to King Khosrov Kotak. According to Pavstos Buzand, thus St. Grigoris the Young was revenged for (Բիւզ., 30).

The Right Hand and the Staff of St. Grigoris the Young are cherished Christian relics in the spiritual treasury of the Armenian people. In the beginning, his Right Hand was in Amaras but later it was stolen by the invaders. According to the colophon of the Catholicos of All Armenians Simeon I Yerevantsi (Simeon of Yerevan) (1763—1780), in time of the devastating invasion of Nadir-Shah the silver-encrusted reliquary containing the Right Hand of St. Grigoris the Young was carried to Persia by impious persons for its value as plunder. Later the relic was recovered by a pious Armenian and taken by vardapet (archimandrite) Luncianos, a member of the monastic congregation of Geghard who kept it secretly until the time of Simeon I. In 1765 when the Catholicos of Gandzasar Hovhannes visited Holy Ejmiatsin he was privately shown the relic by vardapet Luncianos who promised to give it to him for Gandzasar. Catholicos Hovhannes was afraid of Simeon I and he did not take it, so Luncianos gave the relic to the abbot of Amaras Baghdasar who carried it secretly away. When Simeon I learnt about it, he at once summoned the Bishops' Council and condemned Luncianos, and wrote a strict letter to Catholicos Hovhannes demanding to send back quickly the relic (ԴՀՊ, Գ, 503—504).

The head of the Artsakh diocese Proto-Archimandrite Vrtanes, who at the same time assumed the role of the abbot of Gandzasar and Amaras, mentions the St. Grigoris the Young's Right Hand in a protocol (30 April 1925). Several months later the Baku authorities stole it together with other plundered relics from Amaras (ՎՀԵՊ, Թ, 845).

The Staff of St. Grigoris together with a golden cross, according to Stepanos Orbelian, had been brought from Amaras by order of Baytu-khan and given to the Byzantine princess Despina who sent these treasures to Constantinople in 1292 (Օրբ., Բ, 218).

3. THE ARMENIAN KINGDOM AT THE TIME OF VACHAGAN THE PIOUS

In 484 — the first half of the 6th century Armenian regions of Artsakh and Utik comprised the Kingdom of Vachagan the Pious by birth of the Haikian-Sisakian-Aranshahik family. Thus the royal power was restored in the Eastern Regions of Great Armenia (ՊԷ, 32, 46). The power of the Armenian King Vachagan the Pious spread also at a part of the left bank of the Kur (Kambechan, Kapalak…) (Կաղ., 50, 89):

According to the Armenian historian of the 7th century Movses Kalankatuatsi, Vachagan the Pious was a great Armenian statesman and a faithful follower of the Armenian Apostolic Church, as demonstrated by his activities (the discovery of the relics of St. Grigoris the Young and other saints of the Armenian Church, as well as wide-scale church and school construction and the convocation of the Aluen Canonical Council) for the benefit of the Fatherland and Church. Thus, "he became the gate of the light of the knowledge of God and a happy example of manifold virtues" (Կաղ., 83). It is possible that among 365 churches (according to the number of days in a year) built by him there was also a construction on the site of the Gandzasar Monastery.

Inspired by the idea of the legal reinforcement of his Kingdom, King Vachagan the Pious created "The Constitution of Canons" which was adopted by Bishops, priests, noble-

men and "the elders of Artsakh" at the Aluen Canonical Council (Կաղ., 89—94) as a written Constitution of the Armenian Kingdom. "The Constitution of Canons" of King Vachagan the Pious is an original document of the ecclesiastical canons and legal norms in the history of the Armenian and the world legislation (ՊՅ, 3—31, 46—58):

During the reign of Vachagan the Pious, together with the restoration of the Armenian Kingdom, the eastern dioceses of the Armenian Apostolic Church prospered in Artsakh, Utik and adjacent territories.

4. A HEROIC PAGE OF THE ARMENIAN LIBERATION STRUGGLE

With the enthronement of patriarch Abas (552—596), the Bishop of Great Arank (Mets Irank), the "Aluanits'" (of "Aluank") Patriarchal See, which was under the auspices of the Armenian Apostolic Church, was moved to the city of Partav on the right bank of the Kur, in the region of Uti Arandznak of the province of Utik of Great Armenia. A compound part of the history of the dioceses of Utik and Artsakh of the Armenian Apostolic Church is the history of the "Aluanits" Patriarchate which, in its turn, reflected the historical processes of the dioceses of the Eastern Regions of Armenia and left-bank "proper Aluank" under the guidance of the Armenian Apostolic Church.

The "Aluanits'" Church, based on the traditions of the Armenian Apostolic Church was the follower of the Armenian confession. The name "Aluank" is of Armenian origin[3] which later on got an ecclesiastical meaning and began to be used also in relation to the regions of Artsakh and Utik in Armenian sources[4].

The Georgian and "Aluanits" Churches which acted under the guidance of the Armenian Apostolic Church later had different fates. In 609 the Georgian Church separated from the Armenian Church as a result of the religious policy of the Byzantine Empire and under the influence of Chalcedon. On the contrary, the "Aluanits" Patriarchate remained in the bosom of the Armenian Apostolic Church.

According to Kirakos Gandzakets'i, Patriarch Hovhannes (796—821) moved the Patriarchal See from Partav to Berdak, where the summer residence of the Patriarchate was situated on the bank of the Trtu (Tartar) River (Գանձ., 198). In 11th—12th cc. the Patriarchal See was moved to Gandzak, then to Hakobavank.

After a regiment of the Arab Khaliphat that invaded Armenia was defeated by the rebel Armenians in Taron-Sasun (852), the Arab Khalifa sent an army headed by Bugha who cruelly pillaged and devastated the country. Nevertheless, he was defeated several times in the regions of Vaspurakan and Artsakh, which he invaded in 853.

Bugha captured the city of Partav and then intended to attack the Prince of Artsakh Yesayi Abu Mussé who is characterized by the Armenian historian Tovma Artsruni (the 30s of the 9th century — 906) as a noble and intelligent person. The Armenian prince organized the defence of the castle of Gtich (Ktish) and heroically opposed the enemy. Bugha proposed him to surrender but the brave prince answered: "Let it be known to thou that as much as my power and life will suffice with the help and might of God I'll resist. If you leave this place, there will be peace, otherwise — war and battle. You will be the target and my bow — piercing, you will be an enemy and my warriors — a victory, you will be a foe and my troops — punishing, war will be yours and the victory ours, your body and my spear, your neck and my sword…" (Պոծ., 3, ժ):

Struck by these words Bugha sent a message to the Khalifa relating all that had happened and waited for an answer about what to do next. While he continued the siege of the castle Gtich, Prince Yesayi attacked with all his might, crushed the enemy and returned to the castle. Prince Yesayi Abu Mussé inscribed a glorious page in the heroic Armenian history. The torch of liberation struggle passed to Vaspurakan where the rebel people, headed by Gurgen Apupelch Artsruni, defeated and expelled the foreign invaders from Armenia.

5. THE COUNCIL OF GANDZASAR IN 949

According to Stepanos Taronatsi *Asoghik,* in the time of the Armenian Catholicos Anania I Mokatsi, church life prospered in Armenia and monasteries were built in many places. At the same time, the Arme-

nian historian mentions with anxiety the penetration and destructive actions of the Chalcedonians in Armenia as a result of the religious policy of the Byzantine Empire.

Anania Mokatsi ordered to baptize again all those who were unwillingly rebaptized by the Chalcedonians (Ասող., 178). He was very worried by the news that the Chalcedonians threatened also the "Aluanits" Patriarchate.

In 949 Anania Mokatsi visited Artsakh where he was met by the pious Prince Grigor together with bishops, monk-hermits and other clergymen. Prince Grigor, whilst offering hospitality to Catholicos Anania, sent an order to all the chief princes to gather in Khachen. It may be seen from the list of participants of the meeting in the Gandzasar Monastery that in the election of the "Aluanits" Patriarch took part only representatives from the dioceses of the right bank of the Kur River.

During the council of Gandzasar it was reported that the dogma of Chalcedon had not taken root in the dioceses of the "Aluanits" Patriarchate and, especially, in the Eastern Regions of Armenia, which were at one with the Armenian Apostolic Church (Ասան., 137, 144). The council showed that in the 10th century the Gandzasar Monastery acquired a great importance in the church affairs of Armenia.

6. THE CHURCH TRADITION CONCERNING THE HEAD OF ST JOHN THE BAPTIST

The construction of the church of St. John the Baptist has its tradition and its prehistory, which is connected with the relics of the martyrs of Christ's Church and, particularly, St. John the Baptist, and is based on the famous Evangelic history which had been retold from early medieval times until the epoch of the Armenian Kingdom of Kilikia (Cilicia).

According to the tradition, after the execution of St. John the Baptist his body was buried by his disciples in a notable place. Then the tradition acquires a form of visions' description (Կաղ., 348).

In the first vision St. John the Baptist appears and with his finger directs the hermits to the site of his head, which they get out and take away with them. In the second vision the sacred head passes to a beggar and, according to the third vision, the will of John the Baptist becomes known. When the hermits woke up and searched for the sacred head, John the Baptist ap-

peared and advised them not to be distressed because that was his wish. It is also narrated that miracles were performed because of the sacred head. The beggar took the sacred head home where many diseased people came and in the morning drank water from the pot, which was put there at night and they were cured of their illnesses. Later the sacred head of John the Baptist appeared in the possession of a potter who also performed healing and then put it in one of his pots. After the potter's death, the sacred head passed to the brother of the ruler of Artsakh Hasan-Jalal Dola.

The ruler of Artsakh took the sacred head from his brother and placed it beneath the foundation of the church of St. John the Baptist which he had founded in Gandzasar. The tradition also mentions the burial of the relics of some other saints in the same place (Կաղ., 349).

7. THE FOUNDATION OF THE CHURCH OF ST JOHN THE BAPTIST IN GANDZASAR

According to Kirakos Gandzaketsi, the construction of the church of St. John the Baptist of the Gandzasar monastic complex began in 1216 and finished in 1238. It is the crown of architecture of Artsakh (Գանձ., 269).

Hasan-Jalal Dola built the church on the site of the old monastery which was attested by the fact that since the old times cross-stones (1174, 1181 and 1202) remained there (ՊՀՎ, V, 63) and, besides, diverse stones of the old building of the monastery were used for the construction of the *gavit* (vestibule).

The exact information about the construction of the church is preserved in the large lapidary inscription of Hasan-Jalal Dola engraved on the inner northern wall on each side of the window above the font of the church of St. John the Baptist (ՊՀՎ, V, 38—40).

According to Kirakos Gandzaketsi, in 1240, on the day of Vardavar (Transfiguration of Christ) the ceremony of the consecration of the church took place. There were many participants of the ceremony: the "Aluanits" Patriarch Nerses (1235—1262), Bishops, Great Vardapet Vanakan, vardapets of Khachen Grigoris and Yeghia and priests (Գանձ., 270).

Hasan-Jalal Dola lived praying and reading sacred books in the church of St. John the Baptist. According to Kirakos Gandzakei, Hasan-Jalal Dola's wife Mamkan, the

granddaughter of the king of Baghk (in Siunik) built a wonderful *gavit* of the church of St. John the Baptist (Գանձ., 270). According to an inscription on the western wall of the church (1261), the sovereign of Artsakh Hasan-Jalal Dola, his wife Mamkan and their son Atabak-Ivané built a chapel in Gandzasar (ՊՀՎ, V, 72). Hasan-Jalal Dola asks God, for them to be remembered in prayers. Atabak, made a present to the church — a Gospel in a golden case and the Holy Cross, together with the land donations. Mamkan, for the sake of her soul's salvation, built also a chapel (1251) on the left bank of the Khachenaget River in the village of Vachar between Vank and Arajadzor.

There are many lapidary inscriptions recording pilgrimages and donations in the Gandzasar monastery (ՊՀՎ, V, 50—71).

8. THE ARCHITECTURE OF ST. JOHN THE BAPTIST CATHEDRAL

St. John the Baptist Cathedral is the most prominent architectural construction of the Princedom of the Hasan-Jalalyan family in Artsakh. Kirakos Gandzaketsi highly esteemed it as a perfect architectural creation.

Bishop Makar Barkhutaryants, researching the architecture of the church, noted that the edifice was built mainly of smoothly hewn, madder colour noble stone (reddish tufa), as well as the monasteries of Khutavank, Khatravank, Varagavank, Goshavank and Haghartsin (Բարխ., 170, 250).

Leo (Arakel Babakhanyan) considered the Gandzasar Monastery as the crown-bearer of the high traditions of the elegant taste and greatness of the Armenian architecture (Լէո, 1919 թ., 147).

According to Catholicos Garegin I Hovsepyants of the Great House of Kilikia, there are many admirable temples which, together with the preservation of Armenian architectural traditions, have peculiar features and styles of ornaments characteristic to Renaissance of Armenian architecture in the 13th century. One of them is the Cathedral of Gandzasar in Khachen (Յուվս., 12).

Sedrak Barkhudaryan wrote that St. John the Baptist Cathedral is the most prominent monument of the Armenian architectural art of its epoch; moreover, it is almost unique owing to the abundance and craftsmanship of ornamental designs of the dome, altar and other parts; the edifice has a majestic appearance, and, due to its high position, it is seen from afar (ՊՀՎ, V, 37—38).

Mourad Hasratyan, highly estimating the architecture of the Gandzasar Monastery, wrote: "The masterpieces of the Artsakh school of Armenian architecture are mainly concentrated in the monastic complexes of Gandzasar, Dadivank, Khatravank and Gtchavank… The Gandzasar Monastery is one of the masterpieces of Armenian medieval architecture… The complex of Gandzasar comprises the church, a *gavit*, cells, living accommodation, service quarters and a two-storey school building erected in the 19th century. Almost in the centre of a walled quadrangular-shaped area, the most important buildings — the church and the *gavit* stand free, while the others are positioned against the north and east walls. The church of St. John the Baptist has a rectangular

exterior plan and is cruciform-domed inside, with two-storey vestries in the four corners like many other Armenian churches of the 10th—14th centuries. The exterior measures of the Gandzasar church are 11,8 by 17,4 m… The most important and meaningful architectural feature of the Gandzasar church is the dome with its decoration; it occupies an exceptional position in the history of Armenian art. It dominates the whole volume of the church also in its symmetry and it has a polyhedral drum with "umbrella" steeple. The drum has sixteen facets, each ending in a small tympanum. Long and narrow windows open on the sides oriented in different directions, while on the north-east, south-east and south-west faces, the windows are round and inscribed in square frames with refined ornaments. The dome is exactly in the centre of the church which is illuminated by three large windows on the perimeter walls, north, south and east. In conjunction with the windows of the drum of the dome, they provide the church with sufficient light[5].

The church of the Gandzasar Monastery is richly decorated both from inside and outside. The northern and southern arches that support the dome are decorated with a series of "teeth" and eastern and western — with a series of small semicircular arches. In the lower corners of the drum, there are decorations with geometrical motifs (circles, stars, squares); at the top, right below the dome, there are high reliefs depicting a bull, a ram and an eagle typical of medieval Armenian art.

The reliefs on the dome are not only original examples of architectural bas-reliefs but are individually symbolic in their content. There are two bas-reliefs in two niches of the western facets of the drum. They are depicting a pair of seated men

holding models of two churches above their heads (it is supposed, that one represents the Prince of Khachen Hasan-Jalal, the builder of the Gandzasar church and the other — his son).

On the facet of the drum, between two bas-reliefs, the figures of Christ and, below, Adam and Eve are sculpted. There is a similar group on the southern side of the dome. Here, again arranged in symmetrical mode, there are figures of kneeling men with nimbus (probably Apostles) turned towards the Virgin depicted in the tympanum on the medial section of the drum.

There is yet another interesting relief of great artistic value on the west façade of the church: the Crucifixion, which after the construction of the *gavit* is fully visible only from the latter's roof.

At the sides of the broad cross, decorated with plaited ornaments, there are two kneeling figures turning towards Christ… The church has also other relief figures: a bird in archaic style on the west wall; and a partridge on the south wall…

The external shape of the Gandzasar church, its volume spatial solution and, especially, its decoration clearly show the aspiration of the architect to give the building a majestic, monumental aspect in order to display the power of the Princedom of Khachen and the high position and authority of its Hasan-Jalalian Princes in the whole of Armenia" (Հաս., 1992 թ., 34—35).

Mourad Hasratyan wrote that the *gavit'* in the Gandzasar Monastery is also outstanding among buildings of the same type due to its architecture. "It consists of a quadrangular-plan hall, almost square (the internal measurements are 11,85 x 13,45 m), with a stalactiform roof supported by two pairs of intersecting arches.The roof of the *gavit* is coated with tuff stone slabs. In the middle, over the lantern, the six-column bell-tower stands, a later addition of the restoration of 1907. The original bell-tower of the *gavit'* was in harmony with the dome of the church, both in form and a wealth of decoration. The exterior walls, built with blocks of dressed basalt, are reserved. The south façade is practically devoid of decoration and is enlivened only by the window openings. The smooth north façade has its only decoration representing a modest door and a simple window frame opening above it. Rather stylized panthers' reliefs at the door sides are of great interest.

The most elaborated façade of the *gavit'* is the west one, with its richly decorated portal… At the sides of the door's quadrangular opening there are bundles of half-columns with bases and capitals and a sharply profiled arch resting on them… A window is inserted above the portal and birds typical of medieval art are sculptured at the corners…

There, then, we have the church and the *gavit'* of the Gandzasar Monastery; two splendid monuments that well represent the achievements of the 13th century Armenian architecture" (Հաս., 1992 թ., 41—42).

There are also other buildings in the Gandzasar Monastery: cells, a refectory, the patriarchal residence, the school, the pilgrims' abode. The walls around the monastery are built in roughly finished basalt. The monastic complex has three entrances — eastern, western and southern. The southern gate is the main and ceremonial. It is built in smoothly finished stones. There is an old burial ground (to the south of the monas-

tic complex) of the religious and secular sovereigns of Artsakh-Khachen.

The significance of the Cathedral church of Gandzasar has been highly estimated in the history of Armenian architecture which has great recognition in the treasury of world culture. Among the best five monuments of Armenian architectural art, which are on the list of world architectural masterpieces, Professor of Sorbonne University Charles Dill, mentions the Cathedrals of the Holy Cross of Aghtamar as first, the second — St. Hripsime in Ejmiatsin, the third — St. John the Baptist of Gandzasar, the fourth — the Haghpat monastery and the fifth — the Cathedral church of Ani (Diehl., 43; Թոր., 25).

The renowned Russian specialist in the history of architecture Anatoly Yacobson highly esteemed the architectural and ornamental decorative design of the interior and exterior of the Gandzasar church. He noted that the church and *gavit* (resembles the Haghpat *zhamatun*-chapel and the Mshkavank *gavit* of the 13th century in its composition) of the Gandzasar Monastery are brilliant architectural monuments which embody the best achievements of Armenian builders of the 13th century. Anatoly Yacobson, particularly noted, that sacred animals among the bas-reliefs were a characteristic feature of the Armenian architectural tradition since the 10th century (the time of the Bagratid Kingdom) and they were comprehended as the buttresses of the edifice and this, according to Nikolai Marr, was rooted in the primordial-tribal epoch. Anatoly Yacobson, considering the church and *gavit* of Gandzasar as "the jewels and encyclopedia of the Armenian architecture of the 13th century," noted that while constructing the edifice, a huge arsenal of technical and artistic, architectural and decorative means (accumulated during centuries) was used, which the creators of Gandzasar skillfully possessed (Եակոբ., 8).

In the course of the Artsakh Movement, the famous Russian writer Mikhail Dudin after visiting Gandzasar expressed his impressions with admiration: "Gandzasar is a spiritual treasury of the Armenian people… As a witness of centuries, this medieval masterpiece is a peculiar symbol, an accumulation of spiritual cognition of this world, and it will undoubtedly play its role… Gandzasar is a genuine perfection owing to its beauty and capacity. In bygone days everything was on the shoulders of masters, if God allows, it will always be so because only the master feels the harmony of life…".

Bagrat Ulubabyan assessed the Artsakh province's great role in the defence of Armenia also from the point of view of historic monuments. "It becomes a quite comprehensible reality when we take into consideration the role of this region in the cause of the defence of Armenia from the northern and eastern invasions. Artsakh is an unsinkable bastion against periodically repeated invasions of the hostile hordes. It is rather peculiar that the monasteries of the highland contributed to the cause of the struggle against the enemies of Armenia, such as Amaras, from the beginning of the 4th century bearing the sign of the hand of its founder — St. Gregory the Illuminator, Katarovank — at the summit of the mountain of Dizapayt…, the castle of Gtich, opposing to the attacks of the Arabs during the liberation struggle and, finally, the architectural miracles of

Dadivank and Gandzasar" (Ուլուբ., 1975 թ., 177).

Indeed, Gandzasar is a vivid embodiment of the interconnection of architecture and sculpture. The architecture of Gandzasar embodies the harmonious unity of the spiritual-constructive creativity of the Armenian people.

9. THE ALL-ARMENIAN ACTIVITIES OF HASAN-JALAL

A great role had been foreordained for the Hasan-Jalalyan family (which originated from the Aranshahik-Vakhtangyan branch of the ancient Haikyan-Sisakyan family) as on the princely throne of Khachen (the most prominent was Hasan-Jalal Dola), as well as on the Catholicosate See of Gandzasar (the most distinguished was Catholicos Yesayi Hasan-Jalalyan, 1702—1728) by the hereditary right.

The conquests of the Byzantine Empire in Armenia (the middle of the 11th century) were followed by the Seljuk devastating invasions since 1064. The Armenian kingdoms (Kars-Vanand, Kurikyan Tashir-Dzoraget, Siunik) and princedoms (Sasun, Khachen, Zakaryan and others) led the heroic struggle of the Armenian people against the invading nomadic hordes.

The great Armenian legislator Mkhitar Gosh (1120—1213) narrates the heroic struggle of the Princes of Artsakh and Utik against the Turkmans in the middle of the 12th century. Particularly, he describes the battle at a place between the mountains Kaytso Tsar and Divakhor. The Armenian troops were headed selflessly by Prince Grigor, the sovereign of the castle of Khokhanaberd in the neighbourhood of Gandzasar. Armenians counterattacked the forces of the enemy and killed many of them. At the same time, the Armenians also suffered heavy losses. Prince Grigor and his kinsmen sacrificed their lives defending the Motherland. After the battle they were buried there. A year later Prince Grigor's remains were brought from there and buried in the burial-ground of the Gandzasar Monastery near the tombs of his ancestors (Ալիշան, 1901 թ., 387).

The Armenian Zakarian princes headed the struggle of the Armenian people against the Seljuk-Turkic raiders. The Armenian statehood was re-established in the liberated territories (together with Ani, Amberd, Bagrevand, Bjni, Dvin, Kars, Manazkert, Archesh, Yerevan, Nakhijevan, Kapan, Gag, Gardman, Gandzak, Shamkhor and other cities and castles) of north-eastern and central Armenia (Gugark, Ayrarat, Turuberan, Siunik, Artsakh and Utik).

Sargis the Great and Sahakadukht Artsruni had two sons — High Constable (amirspasalar) Zakaria the Great (the second half of the 12th century —1212) and the General Ivané (the second half of the 12th century —1227), and four daughters — Vaneni, Dop[6], Khorishah and Nrjis.

Khorishah got married with the prince of Khachen Vakhtang-Tangik (died in 1214). They had four sons — Hasan-Jalal Dola, Zakaré, Ivané and Nasr Dola. The Khachen princely families originated from the Vakhtangian branch of the Haikian-Sisakian Aranshahik genealogic tree.

Particularly, the spiritual centre of the Haterk branch of Upper Khachen was Dadivank. The Khokhanaberd branch of the Inner Khachen princely family was named Hasan-

Jalalian after the name of Hasan-Jalal Dola.

Kirakos Gandzaketsi characterized Hasan-Jalal as a pious, devout and merciful man (Գանձ., 268). He had one son — Atabak-Ivané and three daughters — Mama-Khatun, Mina-Khatun and Ruzukan.

In the 13th century Hasan-Jalal was prominent among Armenian princes through his might and authority. In the sources he is magnified as "Pious King Jalal", "Sovereign Prince of Princes, the Sovereign of Khachen", "Great King", "the Noble sovereign of the high and great Artsakh, the King"... (ԴՀՎ, V, 37, 120; Մատ., N 9923, 5ա).

Hasan-Jalal headed the cause of the defence of the country, when, according to Kirakos Gandzaketsi, the Tatar-Mongol hordes invaded Armenia and ravaged the Khachen region. Hasan-Jalal, strengthened the population of his principality in the castle of Khokhanaberd. After the failure to capture the castle, the Tatar-Mongols started peace negotiations. Hasan-Jalal firmly defended the castle, and then by means of negotiations he tried to secure the country. Moreover, he succeeded in establishing a measure of military-political relations with the Mongols (Գանձ., 267—270). Hasan-Jalal managed to secure Khachen by a wise policy. He also contributed greatly to the foreign policy of the Armenian Kilikian Kingdom by negotiations with the Mongols.

In 1243 at the battle of Chmankatuk (a place to the east of Eriza-Erznka) the troops of the Seljuk Sultanate of Rum (Iconium), which invaded Bardzr (Upper) Armenia, were defeated by the Mongol commander Batchu. Hasan-Jalal's Armenian regiment also took part in that battle in alliance with the Mongols. When the Mongols reached the borders of the Armenian Kilikian Kingdom, King Hetum I (1226—1270) through the mediation of Hasan-Jalal established diplomatic relations with the Tatar-Mongols. He concluded a treaty of military alliance with the Mongols (1254) and considerably protected Armenian Kilikian Kingdom from the invasions of the Mongol hordes (Գանձ., 282, 341; Հեթ., 42—43).

Hasan-Jalal's church construction was not confined only to Artsakh. Together with his wife Mamkan he undertook the reconstruction work of the monastery of Kecharis which was destroyed by the Tatar-Mongols (1248).

In the course of time the Tatar-Mongol tax burden became heavier, along with other regions, also in the principality of Khachen. The political and economic yoke of the Mongol domination became unbearable for the Armenian people, particularly after the census of 1254—1255, when aggressors imposed many taxes. The Armenian people rebelled (1259—1261) against the conquerors of their country. The rebellion was cruelly suppressed and the leaders — Zakaré Zakarian, Hasan-Jalal and other princes were arrested.

Kirakos Gandzaketsi describes the arrest and the death of Hasan-Jalal as a martyrdom. Despite the great efforts of his daughter Ruzukan to free her father, the Mongol governor cruelly executed him in 1261. Hasan-Jalal's son Atabak-Ivané buried his father's relics in the family necropolis in Gandzasar (Գանձ., 391—392).

10. "ARMENIAN EASTERN CATHOLICOSES"

Under the aegis of the Armenian Apostolic Church the removal of the centre of the "Aluanits" Patriarchate to the right bank of the Kur river in the course of centuries resulted in consolidation around the Gandzasar Monastery of the dioceses of the Eastern Regions of Armenia and their superiority in the "Aluanits" Patriarchate. And with the removal of the Patriarchal See from the monastery of St. Hakob (St. James) to the church of St. John the Baptist of the Gandzasar Monastery, the Patriarchate had been called the *Gandzasar Catholicosate*, which led the dioceses of the Eastern Regions of Armenia and "proper Aluank" (by its administrative-territorial content different from the old one) as the eastern part of the Armenian Apostolic Church. The rise of the Gandzasar Catholicosate was conditioned by strengthening of the Artsakh princedoms, particularly the Hasan-Jalalyans of Khachen. Moreover, the Gandzasar Catholicosate soon even exceeded the eparchial bounds of the "Aluanits" Patriarchate.

In a colophon of a manuscript of the Gospel the priest Khachatur remembers the names of "the Armenian eastern Catholicos" Stepanos IV (1262—1323) and the Catholicos of All Armenians Constantine III Kesaratsi (1307—1322). The Kilikian Armenian King Oshin (1308—1320) was their contemporary (ՀԶՅ, ժՌ, 155).

According to Levon Khachikyan, the priest Khachatur calling Stepanos "the Armenian eastern Catholicos" and mentioning him before the Catholicos of All Armenians Constantine, left an irrefutable testimony that Armenian communities on the territories (in south Russia) occupied by the Golden Horde were the dioceses of the Catholicosate of Gandzasar and the Gandzasar patriarchs were known as

"Armenian eastern Catholicoses" (Խաչ., 13).

The Gandzasar patriarchs Petros, Karapet, Matteos, Atanas and Hovhannes ruled during the 15th century. At the beginning of that century one branch of the Catholicosate of Gandzasar, because of hard conditions, established itself in the monastery of Tchalet. A number of lapidary inscriptions left by the representatives of this branch end with the names of three patriarchs (Karapet, Tovma and Arakel) in the epitaph (Բարխ., 129).

11. GANDZASAR AT THE PERIOD OF THE RETURN OF THE CATHOLICOSATE SEE OF ALL ARMENIANS TO HOLY EJMIATSIN

In the 14th century, which was a very hard period for the Armenian Kilikian Kingdom, Hovhan Vorotnetsi (1315—1386) in Great Armenia, being anxious for the fate of the Armenian Apostolic Church, thought that the Catholicosate of All Armenians had to be moved to Gandzasar from where the defence against the challenges of the Roman Catholic Church would be much easier. Grigor Tatevatsi (1346—1409) was also of the same idea (Մաան., N4669, 199բ—200բ; Գր., 277).

The authority of Gandzasar was high owing to the patriotic activities of the spiritual and secular figures from the Hasan-Jalalian family for the benefit of the Motherland.

During the next decades after the fall of the Armenian Kilikian Kingdom (1375), in conditions of foreign domination, the question of the return of the Catholicosate of All Armenians to Great Armenia appeared on the agenda, in spite of the fact that the situation was also hard here because of the devastating invasions of the nomadic tribes.

The transfer of the Catholicosate See of All Armenians in 1441 was dictated by the necessity of the return to its original and sacred place, Holy Ejmiatsin. The number and membership of participants of the council, which took place in Vagharshapat, according to Archbishop Maghakia Ormanian, speaks about its importance as National-Ecclesiastical Assembly (Օրմ., Բ, 2455). According to Tovma Metsopetsi, together with more than 300 clergymen laymen also took part (Թոմ., 51—53).

At the time of the return of the Catholicosate See to Holy Ejmiatsin (Vagharshapat in the province of Ayrarat) from Kilikia the Catholicos of Gandzasar was Hovhannes Hasan-Jalalyan. The Bishop of Gandzasar Azaria was among twelve other Bishops who took part in the election of Kirakos I Virapetsi (1441—1442) as the Catholicos of All Armenians.

The Gandzasar Catholicosate was the stronghold of the Armenian Apostolic Church in the east of Armenia and the Holy See during centuries led the dioceses as of the Eastern Regions of Armenia — Artsakh and Utik on the right-bank of the Kur, as well as dioceses situated on the left-bank by means of the Gandzasar Catholicosate.

12. THE GANDZASAR CATHOLICOSATE IN HARD TIMES

The 15th—16th centuries were very hard times for Armenia when the devastating invasions of the Kara-koyunlu, Ak-koyunlu and other

Turkman tribes were followed by the Turko-Persian wars, which had tragic consequences for the country.

The Gandzasar Catholicos Aristakes was succeeded by his nephew Sargis Hasan-Jalalyan (the 40—50s of the 16th century), the son of Hatir-Melik. Catholicos Sargis realized reconstruction works in the Gandzasar Monastery (Ուլուբ., բ1981 թ., N 49). After his death (1555), his brother's (Mehrab-Bek) son Grigor became the Gandzasar Catholicos. In the period of his patriarchate land donations to the Gandzasar Monastery continued.

The authority of the Catholicosate of Gandzasar was recognized also by foreign rulers according to decrees recognizing the right of the Gandzasar catholicoses. It mainly concerned the representatives of the Hasan-Jalalyan family. For example, Shah Tahmaz I of Persia defended the family right of the patriarchate of Grigor III Hasan-Jalalyan by his decree (April 19, 1570) (ՄՊՎ, Ա, 65—66). Anyhow, the foreign powers continued to employ violence. Grigor was followed by the grandson of Mehrab-Bek, David Hasan-Jalalyan (Grigor's nephew — the son of his brother Baghdasar). Catholicos David, according to Simeon I Yerevantsi, was strangled. In the list of the patriarchs composed by Simeon I , David was succeeded by Pilipos who was David's co-ruler. Pilipos was followed by another son of Mehrab-Bek: Hovhannes (VIII) Hasan-Jalalyan who was succeeded by Shmavon and others (Սիմ.,78).

In 1603 the Persian troops invaded those regions of Armenia which had already suffered from the aggression of the Ottoman hordes. When it became known that the Ottoman army launched an attack, Shah Abbas I ordered the deportation (1604—1605) of the population of the Ararat valley and other regions and towns (Jugha, Gandzak, Artské, Archesh, Berkri, Van, Manazkert, Vagharshakert-Alashkert, Maku, Kars, Kaghzvan, Basen, Karin-Erzrum, Khnus, Nakhijevan).

The deported Armenians suffered heavy losses while crossing the Arax (Eraskh) River, many of them sank. Those who survived were settled around Isfahan where they founded the town of Nor (New) Jugha.

In that hard period political fragmentation took place in conditions of the re-division of the territories captured by the foreign conquerors. It touched negatively also the dioceses of the Armenian Apostolic Church.

The insidiousness of the Persian court reached the dioceses of the left bank of the Kur. Persian shahs interfered by their decrees in the questions arising between Holy Ejmiatsin and the Catholicosate of Gandzasar in regard to the status of the left-bank dioceses as can be seen from the decree (1634) of Shah Safi I (1629—1642) mentioned in the decree (1650) of Shah Abbas II (1642—1666) (ՄՊՎ, Բ, 147 Գ, 28). These actions demonstrate that application of the notions the "Aluanits'" Patriarchate or Catholicosate in historic sources as the compound elements of the Armenian ecclesiastical structure for the dioceses of the Eastern Regions of Armenia, concentrated around the Catholicosate of Gandzasar.

While the king of Kakheti Teymuraz I (1625—1633) was invading the regions between Gandzak and Partav, another grandson of Mehrab-Bek, the Gandzasar Catholicos Hovhannes IX Hasan-Jalalyan (the

nephew of Grigor III), met him and advised to attack Tabriz with his 40-thousand-strong army and conquer Atropatene while the Persian Shah and the Turkish Sultan were busy fighting against each other. Catholicos promised to send him, as a support, the troops of his subordinate meliks (princes). Teymuraz I fought against Persia in alliance with khan Davoud who had captured Gandzak. In that period Teymuraz I invaded Artsakh and plundered the Gandzasar Monastery. When they realized that he was like other conquerors, the Catholicos of Gandzasar said to him: "If you only wanted to have oxen and sheep they are many also in your state and there was no need to trouble yourself. Do not think that the Shah will give you time to return back to these places. Instead of animals he will take you as a prisoner" (ԼԷՈ, 1973 թ., 3, Բ, 15).

As follows from the colophon of the Gospel kept in the Holy Nshan church of the village of Hakhum, in the year when the Catholicos of All Armenians Movses III Tatevatsi (1629—1633) died, the Catholicos of Gandzasar Hovhannes (who was the adherent of the idea of liberation of the Armenian people from the foreign domination) was arrested and taken as a prisoner to Persia (Բարխ., 330). After the death of Catholicos Hovhannes Grigor IV Hasan-Jalalyan (1634-1653) became the Catholicos of Gandzasar by order of the Catholicos of All Armenians Pilipos I Aghbaketsi (1633—1655) (Սիմ., 79).

After the end (1639) of the Turko-Persian war the life conditions of the Armenian people became harder under the domination of the Ottoman Empire in Western Armenia and Sefevid Persia in Eastern Armenia. In a colophon of the Gospels manuscript (1639) the Catholicos of Gandzasar Grigor IV characterized this period as bitter and impious.

As a result of the economic pressure exercised by the khan who captured Gandzak, the Catholicosate of Gandzasar fell under enormous debts. Catholicos Grigor was arrested and even after paying a ransom he could not free himself from debts and in order to get rid of them he went all round his Catholicate.

The conquerors, performing unlawful acts and oppression, also tried to compel Armenians to apostatize. Consequently, the population of the Eastern Regions of Armenia aspiring to be in the sphere of the church-administrative authority of Holy Ejmiatsin tried to leave the zone of encroachments of the khan of Gandzak. The Catholicos of Gandzasar suffered the most because of the arbitrariness of the khan of Gandzak.

A part of Eastern Armenia with Holy Ejmiatsin was included within the Yerevan khanate which in that period was ruled by khan Khosrov (1648—1654). Unlike other khans who were brutal, khan Khosrov was benevolent. The fact that he visited Armenian schools in the Yerevan khanate where children used to sing spiritual songs — sharakan and tagh, especially testifies of his Armenian origin. After he was slandered by foreigners another khan was appointed instead of him who was just the opposite.

Some clergymen of the Eastern Regions of Armenia were greatly dissatisfied in those hard conditions and they considered the hereditary character of the Catholicosate of Gandzasar as the main cause of all their misfortunes. They demanded that Catholicos Grigor IV should abdicate. This movement was led by Bishop Petros from the village of Khandzk (district of Varanda). Meanwhile in 1651 the Persian court by a decree once again asserted the patriarchate of Grigor IV.

For the sake of the inner stability of the Eastern Regions of Armenia it became necessary to preserve the hereditary right of the Hasan-Jalalyan family to the Catholicosate of Gandzasar See through adoption of Petros by Grigor as follows from the sworn obligation of Petros ratified by the signatures of the melik of Khachen Atabek Hasan-Jalalyan and three Bishops who were the advocates of Catholicos Grigor IV.

Catholicos Petros Khandzketsi is famous for his activities in the field of church construction. His patriarchal power upon the Armenians of Artsakh, Gandzak and Shirvan was recognized by the decree (1663) of Shah Abbas II (Ջալ., Բ, 494—495).

In the period of the patriarchate of Catholicos Petros, the Muslim authorities continued religious persecutions against Armenians. The decree of Shah Suleyman stated that discrimination on religious grounds was against the Shariah and he demanded to restrain the Muslim official persons. According to another decree, the Gandzasar Monastery was set free of taxes and Shah Suleyman ordered the Muslim officials not to oppress Armenians and to treat the clergy of Artsakh with respect (Ջալ., Բ, 491; Մկր., 95).

Catholicos Petros Khandzketsi was the first to address the Russian court to create favourable conditions for the Armenian companies of Nor Jugha. In his letter dated December 2, 1672 he asked Tsar Aleksey Mikhaylovich to patronize the Armenian merchants who were engaged in trade with Russia, as well as, generally, the whole Armenian people (APO, I, 91—92).

After the death of Catholicos Petros Khandzketsi the situation in the Catholicosate of Gandzasar became more complicated because Simon Khotorashentsi (1675—1701) was elevated to the Catholicos See of Gandzasar contrary to the will of the Catholicos of All Armenians Hakob IV Jughayetsi (1655—1680), who wished Yeremia Hasan-Jalalyan to be Catholicos. Simon opposed Yeremia's candidacy and it resulted in discord between them. In order to appease Catholicos Yeremia and anti-catholicos Simon, Hakob Jughayetsi took certain measures and, particularly, anathematized Simon.

13. THE GANDZASAR CATHOLICOSATE AT THE NEW STAGE OF THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE

On the threshold of the 18th century and further, with the change of the geopolitical situation, in the Armenian reality the course of the liberation movement was conditioned by the policy of the liberation from the yoke of the conquerors and restoration of the Armenian state relying upon one's own forces and the support, from the Christian countries

In 1677 a secret meeting was summoned in Holy Ejmiatsin aimed at the realization of the idea of the

Armenian liberation movement. It was headed by the Catholicos of All Armenians Hakob IV Jughayetsi. There were clergymen, laymen from Yerevan and other towns, as well as meliks of Siunik and Artsakh. The meeting passed a resolution about sending a secret embassy to Europe headed by Hakob Jughayetsi. The embassy had to ask for help from the Pope of Rome and the heads of other Christian countries. Before departure Hakob Jughayetsi consulted with the Gandzasar Catholicos and other representatives of the clergy.

In 1679 the embassy headed by Hakob Jughayetsi arrived in Constantinople, where he unfortunately died and the work had not been completed.

Meanwhile, the rivalry between Simon and Yeremia didn't cease. The Catholicos of All Armenians Yeghiazar I Ayntaptsi (1681—1691) attended Gandzasar and consequently prompted people by his decree not to accept Simon and consider legal only Yeremia (1676—1700) (Սիմ., 81).

One of the members of the embassy of Catholicos Hagob Jughayetsi, the son of one of the meliks of Siunik Israel Ori travelled to Europe hoping to obtain support from foreign states in the liberation struggle. In the spring of 1699 Ori returned to Armenia carrying with him the letters of the Kurfürst of the Rhine Pfalz Johan-Wilhelm who assured in his letters that he would do his best for the sake of suffering Armenia "in the name of Christian piety and humanity" (Эзов, 1). The Catholicoses of Holy Ejmiatsin and Kapan (the Catholicos of Gandzasar is meant, according to Ashot Hovhannisyan), were mentioned in the letter (Յոլ., Բ, 230).

Ori summoned a secret meeting in the village of Angeghakot of Sisian where ten meliks of Siunik were present. On April 8, 1699 Ori with six princes went to the Catholicos of Gandzasar Yeremia for a secret meeting. Four archbishops joined the meeting. However, the mission of Ori in Gandzasar failed because he hinted about the recognition of the supremacy of the Pope of Rome.

Ori and Minas vardapet from the monastery of St. Hakob were entrusted by the participants of the Angeghakot meeting to go to Europe. But yet in January 1699 Austria and its allies concluded a peace treaty with Turks and moved their forces from the eastern front to the western front — against France and its allies. That radically changed the situation harming Armenians who waited for their liberation from the Turkish yoke. The hope of liberation through foreign support proved to be on unsteady base.

Ori's next attempts were directed towards Russia. In 1701, he traveled to Russia and presented his plan for the liberation of Armenia to Tsar Peter I the Great (1682—1725). In the next century the famous Armenian writer Raffi wrote: "Ori reported that for the advancement of the cause of the liberation of their Motherland the Armenians had already raised 17,000 militia in Shamakhi and 60,000 in Karabagh and in 17 Persian provinces of Armenia it was possible to recruit a force more than 100,000 strong… As a man who was well acquainted with the East, Ori showed a map of Armenia, told him about Armenia's ancient history and kings, and explained the benefits of establishing a protectorate over Armenia" (Ռաֆֆի, h. 9, 430—431).

14. THE SPIRITUAL LEADER OF THE ARMENIAN LIBERATION MOVEMENT THE GANDZASAR CATHOLICOS YESAYI

Yesayi Hasan-Jalalyan became the Catholicos of Gandzasar during hard times for the Armenian people. On December 7, 1702 Catholicos Yesayi (1702—1728) sent a blessing upon Armenians living in Russia (Эзов, 139).

At the same time, Catholicos Yesayi sought to strengthen his relations with Persia, since the khanates had become more oppressive, administratively doubling the foreign yoke. Catholicos Yesayi circumvented the khanate and went directly to Isfahan to obtain a decree from Shah Sultan-Hussein declaring that the dioceses of Karabagh (Artsakh), Gandzak, Zarzibil (Kashatagh) and Shamakhi were under the jurisdiction of the Catholicosate of Gandzasar. Consistent with this status, the Armenian parish of Shirvan addressed Gandzasar as their spiritual centre and Yesayi as their Catholicos (Թօպճ. Բ, 19).

Catholicos Yesayi also clarified the position of the Catholicosate of Gandzasar as a subordinate see of Holy Ejmiatsin in the hierarchy of the Armenian Apostolic Church (the Catholicos of All Armenians at the time was Nahapet I Yedesatsi (of Edessa), 1691—1705).

Peter the Great decided to examine the situation in the Eastern Caucasus and Iran. He dispatched Ori as his ambassador to Iran. In 1709, Ori returned to Shamakhi and prepared to go to Russia with Catholicos Yesayi.

Holy Ejmiatsin was aware of Gandzasar's role in the liberation struggle and the hardships it was enduring. The Catholicos of All Armenians Alexander I Jughayetsi (1706—1714) supported Catholicos Yesayi against the challenge of the co-rival Nerses (1706—1763) and issued a Patriarchal Bull establishing that Shamakhi and Shirvan were subject to the Catholicosate of Gandzasar and exhorting the clergy and laity of those regions to support Gandzasar with the understanding that their contributions would be considered as contributions to Holy Ejmiatsin (ՍԻՄ., 82—83). The activities of Catholicos Alexander I show that Holy Ejmiatsin sought to strengthen Gandzasar. As a consequence of political considerations and in order to control the situation in the eastern dioceses, he recognized both Catholicos Yesayi and the pretender Nerses in order to end the schism and forestall meddling by foreign powers. Consequently, Yesayi and Nerses achieved a peaceful coexistence. Raffi later wrote that both catholicoses, together with the meliks of Artsakh joined forces to work for the liberation of the Motherland (Ռաֆֆի, h. 9, 476).

The Catholicos of Gandzasar Yesayi Hasan-Jalalyan, trusting to Ori's plan for the liberation of Armenia with the help of the Russian Empire, expressed a desire to visit Russia. In the August of 1711 they arrived in Astrakhan, where Ori suddenly died a few days later. CatholicosYesayi then returned to Gandzasar. He was convinced that before receiving assistance from abroad, it was necessary for Armenians to unite their own military forces for the liberation struggle.

The freedom-loving spirit of the Armenians tempered by millennia of challenges remained firm. In eastern parts of the Armenian Highland the fortresses and natural mountainous strongholds (*sghnakhs*), where the meliks' (local princes) armed detachments were deployed, continued to be the self-defence centres. Catholicos Yesayi Hasan-Jalalian was one of the inspiring and prominent figures of the 18th century Armenian liberation movement.

15. THE SECRET COUNCIL OF GANDZASAR IN 1714

In 1714, on the eve of the Armenian rebellion, Catholicos Yesayi Hasan-Jalalyan at the head of the clergy and the meliks of the Eastern Regions of Armenia, convened a council in the Gandzasar Monastery to consider solutions to the problems facing the Armenian people and particularly the Catholicosate of Gandzasar.

The resolutions of the council of Gandzasar stated:

1. The Catholicos of Gandzasar should be elected by the free will of the people and confirmed by the decree of the Catholicos of Holy Ejmiatsin.

2. The Gandzasar Catholicos, following a centuries-old custom, must submit the oversight of Holy Ejmiatsin to preserve national unity.

3. If a proper candidate for Catholicos could not be found among the bishops of the Jalalyan family, then an outside candidate could be considered.

4. It is necessary to obey the Gandzasar Catholicos with filial love, accepting his spiritual commands.

5. The diocesan bishop or vardapet of each melik region should be elected by the local inhabitants and the melik, and should be presented to the Gandzasar Catholicos by a petition bearing their signatures as a witness.

6. Each diocesan bishop has a power only over his congregation as through the power given to him at ordination or any other activity.

7. If any district needs a vardapet, priest, deacon or a sexton, it is the responsibility of the diocesan bishops to inform the Gandzasar Catholicos and only after that to ordain them by his order.

8. Each bishop is obliged to take care of the educational life of his monastery and to ordain educated persons as far as it is possible.

9. The election of abbots belongs to their communities and they must be conformed by the Gandzasar Catholicos.

10. The punishment of erring bishops depends on the Catholicos, of vardapets — on the communities, of the priests, deacons and sextons — on the abbots but only after careful investigation.

11. Each melik is obliged to recognize the sovereignty of the Jalalyan meliks and accept the Gandzasar Monastery as the place of open and secret meetings. Each general should be subject to his melik's orders, each colonel to his general's, each military man to his colonel's, etc.

12. Each melik should be obliged to maintain a regular army (3000 men), with experienced commanders and trustworthy couriers, and be ready.

13. Each melik is also required to monitor vigilantly the borders of his territory and report any suspicious activity to the others.

14. If any melik presumes to cross the boundaries of his district and seize violently the right of another melik, he will be punished according to the punishment determined by a tribunal of other meliks and the penalty of 10,000 tumans should be paid to the general treasury and he shall cover expenditures of the suffered melik.

15. Each melik should devoutly preserve the ties of inner love and unity in order to fight with a unanimous might against external enemies.

16. Great or little wars should be waged only after the decision of all meliks, generals and colonels. Unanticipated cases will be exceptional.

17. Regardless of status — prince, soldier or commoner, anyone convicted of treason against the nation or religion, must be subject to punishment determined by a mixed religious and princely tribunal.

18. Neither one should be related to foreign princes nor become associated with them at the cost of discord.

19. If an appeal to a powerful state for help is needed, the religious and secular mixed council should determine the conditions and demands.

20. Each melik is obliged to put the general interests of the Motherland higher than his region's inter-

ests, as well as the interests of his district higher than his own.

21. If any of the meliks dares to keep an illegal wife besides his legal spouse and thus to give a bad example and temptation for the society, as well as to be in conflict with the Church law, he will be punished to his deserts.

22. Each melik is obliged to stand at the head of his troops during battle and to encourage his troops and people with valour.

23. If any of us who dares to act against these rules, comes over the side of the enemy of the nation and faith and, collaborating with the enemy, disturbs the peace of the Motherland, foments enmity and causes bloodshed among Armenians, he will be subject to capital punishment and the other meliks would take his fortress and estates.

Each melik signs the original and five copies, takes with him one copy, kisses the altar of St. John the Baptist church and leaves the monastery (ԲԷկն., 210—214).

16. THE UNANIMITY OF THE HOLY SEE OF EJMIATSIN AND THE CATHOLICOSATE OF GANDZASAR IN THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT

The position of the newly elected Catholicos of All Armenians, Astvatsatur I Hamadantsi (1715—1725) was important in the years leading up to the Armenian armed rebellion. He was more cautious compared with Catholicos Yesayi of Gandzasar. As Minas vardapet wrote in his report to the Ambassadorial Department of the Russian Empire, dated March 14, 1717, Catholicos Astvatsatur "was very concerned about the Shah, fearing that this great undertaking could be devastating for all of us". At the same time, he gave assurance that if the Tsar started a war against Persia and sent his troops, he would support this campaign by all means with his faithful people. He also said that he had no chance to inform the Tsar about his loyalty because it was necessary to keep everything in secret. Therefore, he would give in conspiracy a letter (in which he would write that they had an interesting conversation about different things) to Minas vardapet to deliver it to Catholicos Yesayi in Gandzasar. Several days later he gave him such a letter.

With a secret letter of the Catholicos of All Armenians, Minas vardapet went to the Gandzasar Catholicos Yesayi who, in his turn, said that he would serve with fidelity the Tsar in that cause. As a token of his faithfulness the Gandzasar Catholicos Yesayi sent his message with vardapet Minas Tigranyan. The latter also said that Catholicos Yesayi possessed 900 large villages around the Gandzasar Monastery and each of them had from one hundred to four hundred and more houses; from the Gandzasar Monastery to the monastery Ejmiatsin, where another Catholicos lived, it was possible to reach riding horses in five days and the latter had more villages in his possession than the Catholicos Yesayi (Эзов, 322).

By the account of Minas vardapet, in case of war against Persia, nearly 200,000 warriors would gather under the supremacy of the Catholicoses of Holy Ejmiatsin and Gandzasar and support the Tsar since they were oppressed by the Persians.

At the end of the report compiled on the basis of information sent by Minas vardapet, it was assessed the readiness of each catholicos for war, should it come to that. The stress of readiness was put on the resoluteness of Catholicos Yesayi. The Gandzasar Catholicos in his message (August 10, 1716) to the Russian Tsar especially noted that with the beginning of military actions he and his brother-in-arms would be ready to serve (Эзов, 317, 325).

In 1719 and 1721 two visits of Catholicos Yesayi to Holy Ejmiatsin were connected with Gandzasar's importance for the Armenian liberation movement. Catholicos Astvatsatur was doing everything in his power to strengthen the Catholicosate of Gandzasar.

17. THE LIBERATION BATTLES IN SIUNIK AND ARTSAKH

The devastating raids in 1722 by the Caucasian Lezgins, as well as the Khazars and the Huns reached the region of Varanda and the outskirts of Gandzasar in Artsakh where they were repulsed by the Armenian forces. Thereafter, the enemies besieged Gandzak, where they were also met by civil defence forces which held out until the king of Kartli, Vakhtang IV's reinforcements arrived and helped to expel the Lezgins.

ARTSAKH AND UTIK
IN THE PERIOD OF
THE GANDZASAR CATHOLICATE
Author of the map E.L. Danielyan
Computer design N.E. Danielyan
ALUANK
Kapoiak
Shamakhi
St. Stepanos
Salian
St. Astuatsatsin
Shaki
Kur R.
Ararat R.
Erevan (Araxes) R.
Gis
Horeka vank
Eghish
Arakeal
PARTAV
monastery
Gyulistan
Berdakur
JRABERD
Erits-Mankants
monastery
Mt. Mrav
Haterk
Khutavank
Dadivank
Martakert
Vankasar
Tigranakert
Khatravank
GANDZASAR
Vank
Havkakhaghats
St.Hakobavank
GREAT
KHACHEN
Varaklur
SHUSHI
Martuni
Gevorgavan
AVETARANOTS
Amaras
Azokh
TOGH
Gich vank
Katarot vank
Hadrut
Mt. Dizapah
Mt. Great Kirs
BERDADZOR
KASHATAGH
Tsitsernavank
Kornidzor
GORIS
Shinuhqir
Halidzor
Tatev
Baghaberd
BARGUSHAT
Kapan
Vahanavank
Kajaran
Mt. Kapurjugh
Angeghakot
Siuni vank
Varaqn R.
Alavo R.
Vorotan R.
Gladzor
Eghegnadzor
Vok
Lake Sevan
Tigranakert
Tcharekavank
Paitsos
SODK
Karvachar
TSAR
Tsar (Tartar) R.
Vokamapar (Gandzak) R.
Gandzak R.
GANDZAK
Matevats jurk
Getashen
Gandzak (Kanaqeh) R.
Ararat R.
Akhurian R.
Arpa R.
Vayots Dzor
Sevan
Nakhijevan

In response to the necessity to unite the Armenian forces against the foreign conquerors, Stepan Shahumyan of Meghri who organized a local liberation movement in Kapan (in Siunik), set out for Iberia (Georgia) where a military contingent of 2000 men had been gathered under the leadership of Davit-Bek among the resettled Armenians (Այվ., 76—85).

At the same time, Yesayi Hasan-Jalalyan was looking for ways to liberate the country from foreign rule. On May 28, 1722 Catholicos Yesayi set out for Tiflis, where he probably took part in elaboration of the plan to send the Armenian armed forces back into Armenia under Davit-Bek's command. In July Davit-Bek left Georgia for Siunik.

The Russian Empire was establishing connections with forces that sought liberation of Armenia and Iberia from foreign rule, based on its political and economic interests. The Georgian Kingdom also found grounds for cooperating with the Armenian liberation movement when it served its interests, as for example, in the Armenian Utik region, near Gandzak, when Georgian forces for several times arrived on the scene; the last time it happened with prior agreement with Tsar Peter the Great. The Armenian forces led by Yesayi Hasan-Jalalyan also arrived there.

Thanks to the efforts of the Hasan-Jalalyan family, Gandzasar became the spiritual and military-political centre of five Melikdoms: the Melik-Beglarians of Gyulistan (the centre — the Gyulistan castle), the Melik-Haikazn-Yesayans of Jraberd (the centre — the castle of Jraberd), the Hasan-Jalalyans of Khachen (the centre — the Khokhanaberd castle and Gandzasar), the Melik-Shahnazaryans of Varanda (the centre — Tsovategh-Avetaranots and Shosh or Qaraglukh Sghnakh) and the Melik-Yeganyans of Dizak (Togh and Qirs Sghnakh) (Ռաֆֆի, h. 9). Catholicos Yesayi led the Armenian liberation movement from Gandzasar. Catholicos Yesayi directed the Armenian liberation movement from Gandzasar.

News of "the Caspian campaign" by Tsar Peter I (the Russian army took Derbend on August 23, 1722 and advanced southward) and the intention to continue it in the Shamakhi direction so as to join the Armenian and Georgian forces evoked great enthusiasm in the Armenian regions of Siunik, Artsakh, as well as in eastern Georgia.

While Davit-Bek was successfully leading the struggle in Siunik, King Vakhtang and Catholicos Yesayi were acting in the north-eastern direction awaiting the campaign of the Russian army. Catholicos Yesayi assured the Russian command that the Armenians had 40,000 warriors ready but that number could be doubled if they saw that the Russian Tsar took hopeful and merciful steps. After two months of waiting at Gandzak, King Vakhtang and Catholicos Yesayi went away with their troops because "the Caspian campaign" did not continue and Peter I returned to Astrakhan leaving a garrison in Derbend.

Thus the hopes of the Armenian national figures to liberate the Motherland by outside support proved to be in vain testifying that it was possible to do so only by relying on their own forces. Anyhow, the Armenian national figures continued to preserve a hope for military cooperation with Christian Russia in the cause of the liberation of the Motherland.

The liberation struggle continued in Siunik and Artsakh. The "Shirvan brave warriors" acquired the glory of military valour. They were Armenian warriors who served in Shirvan, then they returned to Artsakh under the command of Avan Yuzbashi.

In that period, by order of Catholicos Yesayi, Minas vardapet tried to obtain a decree which would at least give hope to Armenians.

According to a decree signed by Peter I (June 3, 1723), the Armenian merchants were placed under imperial patronage and granted some privileges. Peter I reassured them that he intended and was ready to take the Armenians under his protection and liberate them from the yoke of non-Christians. At the same time, he wrote that they had to understand that first of all it was necessary to establish the Russian domination over the Caspian Sea, conquering its surrounding territories and only after that to prepare seriously for the campaign to Armenia. Peter I also advised to keep secret all intelligence about the help expected from Russia (Эзов, 355).

In June 1723 the Turks captured Tiflis, dethroned Vakhtang and then attacked Gandzak. The Armenian forces who had come from the *sghnakhs* also took part in the de-

fence of the city. The Turks were ignominiously defeated in the battle of Gandzak and retreated. Persia concluded a treaty with Russia on September 12, 1723. According to it, the Caspian regions passed to Russia.

Meanwhile Davit-Bek gained several victories. Owing to the unification of the Armenian forces it became possible to liberate Siunik from the alien Turkic and Kurdish nomads.

Catholicos Yesayi and the meliks informed Peter I that although enemies attacked from all sides, Armenians fought in the best fortified strongholds and protected the native land awaiting the arrival of the Russian troops; moreover, there was inadequate ammunition.

On March 13, 1724 a letter came from the Holy See of Ejmiatsin addressed to the warriors of Artsakh. It informed them that the Armenians of the district of Yerevan also awaited for the help of the Russian troops and if they did not arrive, they anticipated great danger (АРО, II, 86, 99).

The Holy See of Ejmiatsin exercised the guiding of the cause of the liberation movement by means of the Catholicosate of Gandzasar. The secrecy of the patronage of the liberation movement by the Holy See had already been discovered by the Persian and Turkish spies.

On March 24, 1724 the envoys of Shah Tahmaz II, the Russian envoy Ivan Karapet and the khan of Gandzak concluded the treaty of Gandzak which ratified the unification of the Christian and non-Christian anti-Turkish forces.

The Armenian envoys, who arrived in Sankt-Peterburg, noted despairingly that if the Emperor did not deign to send military help to the Armenians, they would ask him to take them under his patronage and issue an order to resettle them by the Caspian Sea (Эзов, 386). However, even in very difficult conditions, Catholicos Yesayi was against the policy of resettlement of the Armenians. Moreover, he was firm in the idea of the armed protection of the Motherland.

The conclusion of the Gandzak Treaty, in any case, did not keep Turks from their aggressive frenzy. The Turkish army besieged Yerevan.

The treaty concluded between the Russian and the Ottoman empires in Constantinople (June 12, 1724) was about the division of the spheres of influence (ПСЗРИ, VII, 303—309, ДРВ, IV, XVIII), which had heavy consequences for the Armenian liberation struggle (Ոլուբ., 1998 թ., 223), because during the following months Turks continued devastating intervention in the directions of Tabriz and Yereavan (Aiv., 13—17). The heroic defence of Yerevan continued three months (Արրա.).

In the summer of 1724 Armenian warrior-liberators of Siunik under the command of Davit-Bek defeated the Turks in the region of Kapan. At the decisive moment of the battle a contingent of two thousand warriors arrived from the *sghnakhs* of Karabagh headed by Avan and Ivan Karapet to help Davit-Bek. Struggling Artsakh and Siunik waited for help from the Russian Empire but it did not come. The Armenians fought relying on their own forces.

After the death of Peter I (January 28, 1725) Catholicos Yesayi and his brother-in-arms warned the Russian court with an alarm that if thousands of people were resettled with their property by order of the Tsar, the enemy soon would attack and defeat them and take them as prisoners during deportation.

At the end of February 1725 the Turkish hordes invaded Artsakh and were totally defeated by the Armenians in the region of Varanda (March 1). Two Turkish pashas were killed and the third one was taken as a prisoner. As it is seen from the interrogation of the captive Turkish pasha, the Ottoman rulers were maniacally obsessed with the misanthropic ideology of pan-Turkism (in the course of confrontation with Russia and Iran), and considering Armenia and the Armenian people as an obstacle to the Turkish expansion towards the Caspian Sea and further to the East, had already planned the extermination of the Armenians (Эзов, 422). The defeat of the Turkish hordes in Artsakh was the answer of the Armenians against the aggression of

the fierce standard-bearers of Pan-Turkism.

Meanwhile, the forces led by Mkhitar Sparapet (General) defeated the Turks in Kapan, under the walls of Halidzor and in Meghri. The Persian Shah Tahmaz II activated an anti-Turkish struggle and established good relations with the Armenian forces in Siunik and Artsakh. But the forces of the khanates fled from the battlefield of Agulis. Davit-Bek resisted the attack of the Turks and then chased the khans who left the battlefield. The Turks whilst getting replenishment again attacked the positions of the Armenians. The Armenian commanders Avan and Tarkhan tried to persuade the Russian headquarters to move the Caspian troops in the direction of Artsakh but again in vain.

1728 was a year of heavy losses. Raffi noted that the poison of a traitor took away the life of Davit-Bek. In the same year the Catholicos of Gandzasar Yesayi Hasan-Jalalyan died. After his death Nerses remained as the Catholicos of Gandzasar.

As Raffi noted, owing to the Armenian freedom-loving spirit, an Armenian administrative-political unit consisting of five princedoms called "the Melikdoms of Khamsa" was strengthened in Artsakh and their rights were recognized by Nadir Shah (Ռաֆֆի, h. 9, 418). The meliks of Artsakh struggling against the Turks gave an oath of faithfulness to preserve the firmness of their unity.

In 1763 Hovhannes Hasan-Jalalyan became the Catholicos of Gandzasar.

18. HOVSEP EMIN IN ARTSAKH

Hovsep (Joseph) Emin (1726—1809) inspired by the Armenian history and having mastered the skills of the European military art was determined to liberate the Motherland from the Turkish-Persian yoke.

While he was in the Armenian community in India he heard about the princedoms of the meliks of Artsakh and their valiant deeds.

He left for England where he received a military education. After long wanderings in 1766 Emin arrived at Getashen (in Artsakh) to the Melik of Giulistan Hovsep who gained fame in the struggle against foreign rulers.

The forces of Melik Hovsep together with Emin repulsed the khan troops that attacked Getashen resulting in an armistice which was concluded through the mediation of Melik Adam. For ten months Emin remained in Giulistan with Melik Hovsep. Emin was such a well-known figure that Hovsep suggested that he should leave Giulistan as a caution against the neighbouring robber-khans.

Hovsep Emin went to the Gandzasar Monastery (1767) where he was kindly received by Catholicos Hovhannes (1763—1786) who also did not hide his anxiousness about the possible consequences connected with his arrival. Emin went to Shushi, then returned to Gandzasar.

Catholicos Hovhannes shared with Emin his thoughts about the liberation of Armenia but considered the moment unfavourable. Three days later Emin left Gandzasar and after two years of wanderings returned to India.

19. THE CATHOLICOSATE OF GANDZASAR IN THE CHURCH POLICY OF SIMEON I YEREVANTSI

Hovhannes Hasan-Jalalyan was elevated to the Patriarchal See during hard times for the Catholicosate of Gandzasar. Although Catholicos Nerses gave a written certification that no one would be left by him as his successor, anyhow he appointed his brother's grandson Israel as his successor in Gandzak.

Patronizing Israel, the khanate of occupied Gandzak placed the Catholicosate of Gandzasar in hard conditions which stirred up the Holy See's great anxiety. Some steps had been undertaken to normalize Church affairs of the Eastern Regions of Armenia under the patronage of Holy Ejmiatsin. The canonical status of the enthronement of the Gandzasar Catholicos remained the recognition of the Holy See of Ejmiatsin and staying in its bosom. Catholicos Hovhannes arrived in Holy Ejmiatsin and was affirmed in his status by the Catholicos of All Armenians Simeon I Yerevantsi who considered the existence of the Catholicosate of Gandzasar not as a rival, but as a defence of the eastern dioceses of the Armenian Apostolic Church because foreign forces sharply politicized the process of the division of the "Aluanits" Patriarchate.

It became a very difficult task to preserve its unity with the centre in Gandzasar. Raffi wrote: "This anti-catholicos Israel destroyed that magnificent construction that was

built by the great efforts of Hovhannes and three meliks of Karabagh" (Ռաֆֆի, h. 9, 480).

The Catholicos of All Armenians Simeon I gave the Catholicos of Gandzasar Hovhannes an order always to remain obedient to Holy Ejmiatsin. There was established a concordat (1765) consisting of five articles protecting the status of the Catholicosate of Gandzasar (especially its subordination to the Catholicos of All Armenians) within the hierarchy of the Armenian Apostolic Church (ՊՀՊ, Գ, 413).

The importance of the Catholicosate of Gandzasar is stressed by the fact that for centuries Artsakh had a great importance both in political life and the church hierarchy of Armenia. Indeed, after the fall of the Armenian Arshakid Kingdom (428) Artsakh and most of Utik continued their independent development as bearers and parts of the Armenian statehood (the Kingdom of Vachagan the Pious, the Armenian Bagratid Kingdom, the Princely states of the Zakaryans, the Princedom of Khachen and the Melikdoms of Khamsa).

While determining the status of the Catholicosate of Gandzasar, Holy Ejmiatsin took into consideration the great role that it played as the eastern pillar of the Armenian Apostolic Church in the cause of resolution of the Armenian actual spiritual and political questions.

Simeon I was fully aware of the schismatic role played by Israel in the Eastern Regions of Armenia, as well as in the Armenian communities of Russia. Simeon I undertook strict measures. At the same time, he was rather cautious while regulating the relations between Catholicos Hovhannes and anti-catholicos Israel. In the course of outside interference the schism of the "Aluanits" Patriarchate deepened and it was necessary to keep those processes under control and at the appropriate moment to patronize openly the Catholicosate of Gandzasar. Catholicos Hovhannes originated from the famous Hasan-Jalalyan family and he was a bearer of the spiritual and national traditions of his ancestors. Catholicos Hovhannes had also many supporters in Gandzak.

The Catholicosate of Gandzasar became a bastion of the Armenian Apostolic Church, and Catholicos Simeon did his best to protect Catholicos Hovhannes from the perfidy of the khan who conquered Gandzak and from Israel who acted under the khan's patronage.

The church policy of the Catholicos of All Armenians Simeon I Yerevantsi strengthened the national basis of the Armenian Apostolic Church and was directed to the preservation of the national essence and the reinforcement of the guarantees of the existence of the dioceses of the Eastern Regions of Armenia.

20. THE MILITARY POTENTIAL OF ARTSAKH IN THE PROGRAM OF THE RESTORATION OF THE STATE OF GREAT ARMENIA

The Russian-Turkish war of 1768—1774 had a new impact on the liberation aspirations of the Armenian national figures.

The Astrakhan enterpriser Movses Sarafyan presented to the Board of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Empire a program for the restoration of the Armenian Kingdom headed by one of the meliks of Artsakh.

The abbot of the St. Karapet Monastery in Mush (the region of Taron) Hovnan undertook some steps for organizing the Armenians' uprising in Western Armenia against the Ottoman yoke (ՀԺՊ, IV, 203).

According to the program of the patriotic Armenian figures headed by Shahamir Shahamirian (1723—1797) living in Madras (India), the Armenian people could overthrow the foreign yoke by means of an uprising led by the meliks of Artsakh and the clergymen of Holy Ejmiatsin. They corresponded with the meliks of Artsakh, the Catholicos Simeon I, the Georgian king Irakli II and other state, religious and political figures.

The book "The Snare of Glory" was started by Hakob Shahamiryan (1773), then continued and published in 1788/89 by his father Shahamir Shahamiryan. It was intended to be the Constitution of the future Armenian Republic (Համբ.).

The Russian-Turkish treaty, concluded in 1774, rather strengthened the positions of the Russian Empire in the region of the Black Sea. It resulted in activation of the eastern policy of the Russian Empire.

In January 1780 a meeting was convened in which Prince G. Potyomkin, the great commander and military theoretician, Lieuten-

ant-General (later Generalissimo) Alexander Suvorov, Archbishop Hovsep Argutinsky (Argutyan) and the prominent Armenian figure Ivan Lazarev (Hovhannes Yeghiazaryan) participated. The Armenian spiritual and secular figures of the meeting denoted the borders of Armenia on an ancient Armenian map and raised the question of the restoration of the state of Great Armenia (Յովս., 510—512, Օրմ., Բ, 3702).

According to an informative note (January 10) that Lazarev gave to Alexander Suvorov, the liberation of Armenia was possible to realize under the leadership of an Armenian who had to establish a foothold in Derbend and with the help of the Russian troops liberate Shamakhi and Gandzak. Later many Armenians from Artsakh would join him. With these joined forces he would be able to liberate Yerevan and other cities and towns. Having been liberated from Persian and Turkish yoke, Eastern Armenia and then Western Armenia would pass under the Russian domination. Armenians had to maintain 15—20 thousand troops and during the war 60 thousand troops which if necessary would be sent against the Turks or other enemies (Ио., 23). Alexander Suvorov presented this proposal to Empress Catherine II and then left for Astrakhan where he started preparations for the campaign. He established contact with the Armenian meliks but the Russian campaign was delayed.

21. THE PATRIOTIC ACTIVITIES OF CATHOLICOS HOVHANNES

The Catholicos of Gandzasar Hovhannes wrote a petition (January 22, 1783) to Catherine II on behalf of "the Armenians of Karabagh and Khamsa" asking the Empress to take the Christians and especially the Armenians under the protection of Russia because they suffered much from foreign oppression. Catherine II promised "at a suitable time" to vest the province of Karabagh (Artsakh) "which is mainly populated by Armenians with the national government and thus to restore a Christian state in Asia" (APO, IV, 209, 241)

Archbishop Hovsep Arghutian wrote a letter (in August 1783) to the Catholicos of Gandzasar Hovhannes and the meliks of Artsakh, assuring them that the campaign of the Russian troops would take place and he even made remarks about the cost of food for the troops.

The news about the campaign of the Russian troops also inspired the population of Yerevan with the hope of liberation. One of the famous figures of the liberation movement, Stepan Ter-Sahakian or, as he was called "the Araratian Ambassador", in the autumn of 1783 left for Artsakh where he obtained information about the military power of the meliks and in December he informed the Russian headquarters that there were 5000 troops and a considerable reserve of food (ՀԺՊ, h. IV, 224).

In the spring of 1784 the Russian troops were ready to march but they were again turned back by order of Catherine II. From the letter (May 14) of Catholicos Hovhannes to General Pavel Potyomkin followed that the delay of expected help resulted in desperation among the Armenian population (APO, IV, 305—306).

The links of the Armenian patriots of Madras with the Armenian community in Russia, as well as the meliks of Artsakh and the Catholicos of Gandzasar, acquiring a shade of extreme cautiousness, were not interrupted in the time of the Catholicos of All Armenians Ghukas I Karnetsi (1780—1799).

Under the pretext of concluding a peace treaty, Ibrahim khan invited some Armenian meliks to the castle of Shushi, which he had captured, and treacherously arrested them. Among those arrested was the brother of the Gandzasar Catholicos Hovhannes Bishop Sargis Hasan-Jalalyan together with his other brothers. However, they were soon liberated through the valiant actions of the Armenian warriors. Some time later Catholicos Hovhannes was cruelly killed by order of deceitful Ibrahim khan. The Gandzasar Monastery was plundered by the band of Ibrahim khan.

There is a tombstone on the south-eastern side of the *gavit* of the Gandzasar Monastery with an engraving of the Episcopal staff and the epitaph: "Here is the tomb of Hovhannes, the Catholicos of Aluank, of the Jalal Dola's family, 1786" (ԴՀՊ, Ա, 19).

Secret couriers informed the Armenian meliks that a Russian detachment of 4000 soldiers under the command of Colonel S. D. Bur-

nashev was moving towards Artsakh.

Ibrahim khan and his band, also being informed about it, decided to destroy all documents and manuscripts that were in the *matenadaran* (book-storage) of the Gandzasar Monastery in order to liquidate all possible evidence of their crimes (Ռաֆֆի, հ. 9, 483). On the one hand he gathered troops to oppose the Russian detachment which was moving towards Gandzak (in Utik) and Artsakh, on the other hand he sent a detachment to Gandzasar trying to rob the mentioned documents.

Soon it became known that Bishop Sargis together with his six brothers were imprisoned at Shushi. Ibrahim khan required them to give him all official documents concerning the correspondence between Armenians and Russians. On the same day the Armenian warriors entered Shushi, bravely attacked and set fire to the residence of the khan and liberated the prisoners.

In conditions of danger overhanging the *matenadaran* of the Gandzasar Monastery, the Armenian patriot-meliks divided all documents and manuscripts into three parts and hid them in different places. A part of them was hidden in a cave located between Gandzasar and Khutavank, the second part in an underground and unknown cave of Jraberd and the third part near Horeka monastery in Giulistan (ԲԷկն., 89, ԴՄ, 14). The fate of a quite rich (for that period of time) book-depository-*matenadaran* of the monastery of Saghmosavank (in the Aragatsotn region) is also an example of disappearance of the manuscripts kept in Armenian monasteries (ՀՀԳ, 25).

The bands of Ibrahim khan moving towards Gandzasar were severely defeated by the Armenian valiant warriors at the battle in the canyon of the Trtu River.

22. THE LAST CATHOLICOS OF GANDZASAR SARGIS HASAN-JALALYAN

The patriot-meliks, witnessing the cruelties of Ibrahim khan, undertook courageous steps to help Bishop Sargis Hasan-Jalalyan and the monastery's community. In the time of the attack of Ibrahim khan, the Armenians could hide only a part of the treasures of the Gandzasar Monastery because the flight of Bishop Sargis was so hasty that he had no time to take the property of the monastery with him.

The brothers of Bishop Sargis, Daniel-Bek and Jalal-Bek after some courageous actions secretly penetrated into the Gandzasar Monastery to remove the hidden property to Gandzak. They were both betrayed by anti-catholicos Israel and arrested by the accomplices of Ibrahim khan who killed them in most cruel ways. Raffi wrote: "Jalal-Bek was decapitated and Daniel-Bek was taken alive to the khan… Several days later, taking him out of prison, he ordered to cut him to pieces… The traitor anti-catholicos Israel, for his service, was granted the Amaras Monastery and appointed a spiritual overseer of Karabagh by Ibrahim khan. At that time there was someone as a catholicos by the name of Little Simon in the monastery of Yerits-Mankants. Thus there were two catholicoses in Karabagh…" (Ռաֆֆի, հ. 9, 491—494). After these horrible crimes Ibrahim khan plundered the Gandzasar Monastery.

In 1794, in Gandzak, Bishop Sargis was elected Catholicos of Gandzasar by the bishops of the Eastern Regions of Armenia. He was called "Living Martyr" for sufferings caused by Ibrahim khan. Catholicos Sargis enjoyed people's love and respect.

Because of the Persian invasions at the end of the 18th and the beginning of the 19th century, Eastern Armenia suffered heavy losses and destruction. The documents of the Russian Empire testify to the sad fact of the partial outflow of the Armenian population from Artsakh. The political and church life became dangerously unstable in the country. While the Catholicos of Gandzasar was in Haghpat as the abbot, the "Aluanits" Patriarchate was "ruled" by anti-catholicos Israel.

In 1804 the Russian-Persian war started. Military actions developed with the advantage of the Russian Empire.

In 1806 some Armenians returned home in the native land of Artsakh. The war ended with the conclusion of the treaty in Gyulistan (in Artsakh) on October 12, 1813. According to the treaty, Persia recognized the domination of the Russian Empire over some north-eastern Armenian territories (Lori, Pambak, Zangezur, Artsakh and Utik with Gandzak) together with other regions.

Catholicos Sargis and the son of his brother Daniel-Bek, vardapet Baghdasar returned to Gandzasar and began to develop the monasteries of Artsakh reviving educational and monastic life.

Meanwhile murders and plunders continued in Artsakh by the secret orders of Mehdi-Ghuli khan. His criminal actions remained unpunished by the imperial authorities. As it had been noted in the resolutions of the Gandzasar secret meeting (1814), those crimes negatively reflected on all spheres of life in Artsakh, and together with outside interference shattered the foundations of the Catholicosate of Gandzasar (ԲԷկն., 312).

As a result of the negotiations (1814) between the head of the Tiflis diocese of the Armenian Apostolic Church Nerses Ashtaraketsi (he was appointed by the Catholicos of All Armenians Yeprem I Dzorageghtsi, 1809—1831) and the official representatives of the Russian Empire in 1815 the Gandzasar Catholicosate was abolished and Gandzasar Catholicos Sargis was officially proclaimed as the archbishop or metropolitan of Gandzasar or Artsakh.

Sargis Hasan-Jalalyan sent his nephew Baghdasar to Holy Ejmiatsin where Catholicos Yeprem ordained him bishop in order to serve as an assistant and successor of his uncle. Bishop Baghdasar signed under an oath about faithful service to the Armenian Apostolic Church and Holy Ejmiatsin.

According to the Russian-Persian Treaty of Turkmenchay (1828, February 10), the border of the Empire in the south reached the Arax River and Persia officially recognized that the "khanates" of Yerevan and Nakhijevan, as well as the district of Ordubad (Orduat) were parts of the Russian Empire.

On December 19, 1828 Archbishop Sargis Hasan-Jalalian, the former Catholicos of Gandzasar died.

23. THE ACTIVITIES OF METROPOLITAN BAGHDASAR HASAN-JALALYAN

Leo (Arakel Babakhanian) wrote the following about Metropolitan Baghdasar: "His efforts never ceased in construction works and they mostly had been devoted to the Gandzasar Monastery and that was his favorite occupation. At the same time, the Metropolitan found means for that and when he lacked them he would spend his own money for the arrangements which were necessary for the loftiness of Gandzasar and to bring it to its primary glory. Particularly, he did his best that the famous monastery of the Hasan-Jalalians became the centre of intellectual activity and education" (ԼԷn, 1914 թ., 99—114).

In the 30s of the 19th century a hunter found a part of the abovementioned hidden manuscripts in a cave down of Khutavank, on the left bank of the Tartar River, handed them over to Metropolitan Baghdasar and was rewarded for it. The list of some discovered manuscripts bears witness to the richness of the *matenadaran* and the archive of the Catholicosate of Gandzasar[7].

Metropolitan Baghdasar paid great attention to the improvement of the situation in the diocese. Owing to his efforts, the monasteries of Gandzasar, Khatravank, St. Hakob and Amaras received back the land property which had been confiscated. Raffi highly appreciated this initiative of Metropolitan Baghdasar. By order of the Catholicos of All Armenians Nerses V Ashtaraketsi (1843—1857), a commission was formed headed by Metropolitan Baghdasar, which registered the monastic lots and compiled their list in which the first were the lots of the Gandzasar Monastery. The monastic lots of Amaras, Khutavank (Dadivank) and Hakobavank were also in the centre of attention of Metropolitan Baghdasar (ԼԷn, 1914 թ., 132—135, 175).

Educational life revived in Shushi and in the Gandzasar Monastery through the efforts of Metropolitan Baghdasar. The educational centre prospered especially in the time of vardapet Hovsep who taught priests Armenology.

Metropolitan Baghdasar devoted his life to the beneficence of the church life of the Eastern Regions of Armenia headed by Gandzasar in the bosom of the Armenian Apostolic Church.

Metropolitan Baghdasar died in 1854. The whole Armenian population of Artsakh felt deep grief because of his death. There is a large tombstone on the south-eastern side of the *gavit* of the Gandzasar Monastery with an engraving of the scepter and the epitaph: "Here is the tomb of Metropolitan, the Great Archbishop Baghdasar… of the Great Prince Jalal's family, the sovereign of Artsakh, 1854, July 3".

24. ARCHBISHOP SARGIS HASAN-JALALYAN

In the second half of the 19th century the question of the headship of the diocese of Artsakh was complicated, mostly due to the breach in the genealogical succession from the Hasan-Jalalyan family. The situation especially destabilized in the diocese of Artsakh after the death of Metropolitan Baghdasar. Leo wrote: "Two well-known schools of Amaras and Gandzasar were closed and there was no chance to open new ones because of the lack of convenient constructions" (ԼԷո, 1914 թ., 277).

During the short period of the rule of Bishop Gevorg Vehapetyan and some of his successors, the eparchial life was in a helpless state. The inhabitants of Shushi were too much concerned about it and they appealed to the Catholicos of All Armenians Matteos I Costandnupolsetsi (1858—1865) making a request for the appointment of Archbishop Sargis Hasan-Jalalyan as the head of the diocese of Artsakh.

The merits of Archbishop Sargis Hasan-Jalalyan are highly appreciated in a document addressed to the Catholicos of All Armenians Gevorg IV Costandnupolsetsi (1866—1882). Together with his conciliatory and uniting efforts, Archbishop Sargis Hasan-Jalalyan revived cultural life in the sphere of education in Shushi and reconstruction works in the Gandzasar Monastery. National-spiritual education was reviving in Artsakh (ՎՀԵՊ, Թ, 321).

The authority of Archbishop Sargis Hasan-Jalalyan was so high that Catholicos Gevorg IV, being very concerned about the national problems (because of the hostile and splitting policy of the Ottoman Empire) that affronted the Western Armenians, entrusted him with the difficult mission of a visit (October 1868) to Constantinople.

Archbishop Sargis Hasan-Jalalyan returned in the middle of 1869. As it is seen from his report addressed to Catholicos Gevorg IV, his mission was successful. This was testified also by the fact of the hostile attitude of the Ottoman authorities towards him while he was there.

Archbishop Sargis sent a present (cabinet table cover with flower-embroidered ornaments) to Catholicos Gevorg IV who expressed his hearty gratitude. The Catholicos also asked to send carpets, rugs and covers for the floors and new furniture of the patriarchate residence in Holy Ejmiatsin. It testifies to the high level of the carpet making and needlework arts of Artsakh.

Archbishop Sargis donated a part of his pension for the needs of education of the young generation.

In July 1876 Archbishop Sargis sent a petition to Catholicos Gevorg IV requesting him in consideration of his declining years and illness to be allowed to vacate his duties as the head of the diocese and for some one with better health to be appointed in his place. The society of Shushi highly valued the merits of Archbishop Sargis and after his death offered to honour his memory by erecting a worthy gravestone monument in the Gandzasar Monastery (ՎՀԵՊ, Թ, 333).

25. THE DIOCESE OF ARTSAKH IN THE LAST QUARTER OF THE 19TH CENTURY

Although for some time Archbishop Sargis remained as the head of the diocese of Artsakh, vardapet Gevorg Sureniants was locum tenens for eight months from the second half of 1875. When the latter left Shushi, the Synod of Holy Ejmiatsin appointed vardapet Aristakes Sedrakyan as locum tenens. He was notable for having activated eparchial and other schools of Artsakh for which Catholicos Gevorg IV awarded him (February 5, 1877) a pectoral cross. Leo wrote: "This clergyman who perceived the spirit of time, notwithstanding his limited power and unstable official position, was achieving courageous decisions in the sphere of education and had great success in it. He has already laid a basis for the people's wide education, sanctioned the diocese inspections… The period of his locum-tenency really is one of the brilliant periods of the social life of Shushi. This period was full of great ideas and the Armenian nation came into movement. It was an interesting period which followed the Russian-Turkish war of 1877—1878… The Armenian Question was in the centre of that large-scale movement that stirred the Armenian nation…" (ԼԷո, 1914 թ., 398—404).

Writer Ghazaros Aghaian, the enlightenment figure Alexander Hovhannisyan, the diocese instructor Hovhannes Ter-Grigoryan

and others always received the support of vardapet Aristakes Sedrakyan. Anyhow, at the end of April 1880 he left for Holy Ejmiatsin never to return, which was a heavy loss, especially for the schools of Shushi.

In February 1881 vardapet Karapet Ayvazyan was appointed the head of the diocese of Artsakh.

It turned out that there had always been discords concerning monastic properties which culminated in a crisis in 1877—1885, when boundary measurements carried out within the land-holdings of the monasteries of St. Hakob, Gandzasar and, partially, Khutavank. For the investigation of these affairs the lawyer of the Council of Trustees of the Armenian eparchial school of Artsakh arrived in Gandzasar. Together with other lands, the court affirmed the lots as the unquestionable property belonging to the Gandzasar Monastery.

Bishop Makar Barkhutaryants, studying the architecture and the lapidary inscriptions of the Gandzasar Monastery noted with a painful heart that the magnificent monastery was decaying, whilst for several months there was no liturgy in the monastery because there was neither a reader and a school, nor an abbot. Side by side with the hard state of the monastic life in the diocese of Artsakh, the educational work also suffered much (Բարխ., 254) and it did not improve in the last decades of the 19th century.

26. THE CARE OF KHRIMYAN HAYRIK FOR THE DIOCESE OF ARTSAKH AND THE GANDZASAR MONASTERY

The Catholicos of All Armenians Mkrtich I Vanetsi Khrimyan (1892—1907), kindly called Khrimyan Hayrik (Father Khrimyan) by the people, in October 1894 ordained vardapet Anton Vardazaryants as the abbot of the Gandzasar Monastery (ՎՀԵՊ, Թ, 383).

In the tragic years of sufferings of the Western Armenians because of the Turkish massacres, in the hardest conditions for the Armenian people (ՎՀԵՊ, 98, Կոստ., 378—395), Khrimyan Hayrik did his best to help the deported compatriots (aimed at their return home) from Western Armenia, monasteries and orphanages, as well as to send financial support to the suffered Armenians of Sasun-Mush.

At the same time, he paid great attention to the Gandzasar Monastery. In the process of his activity vardapet Anton was confronted with many difficulties. In September 1896 he asked the Catholicos for permission to vacate his duties. But early in the next year Khrimyan Hayrik actually reappointed him by a special encyclical (ՎՀԵՊ, Թ, 384).

The care of Khrimyan Hayrik for the churches of the diocese of Artsakh, especially the Gandzasar Monastery was highly valued by his contemporary Archbishop Maghakia Ormanian, noting that when, during his patriarchal visit to Siunik and Artsakh, Mkrtich Khrimyan saw Tatev, Gandzasar and many other monasteries, he was interested in their past and present (Օրմ., Գ, 5752).

Keeping the diocese of Artsakh in the centre of his attention, Khrimyan Hayrik undertook several measures for the arrangements of Gandzasar. He was also concerned by the fact

that some monastic buildings were given for a rent.

Mkrtich Khrimyan paid attention to the eparchial school of the diocese of Artsakh which suffered the blows of the Golitsin administrative actions. In 1898 the incomes of schools and their supply passed under state control of the Russian Empire through the initiative of Prince Golitsin, the governor-general of the Caucasus. Khrimyan Hayrik did his best for the reopening of the eparchial school of Artsakh together with other Armenian schools.

In that period vardapet Anton diligently fulfilled his duties in the Gandzasar Monastery.

Because of the law of the Russian Government (June 12, 1903) about confiscation of the land possessions and property of the Armenian Church, the church-educational system suffered a calamitous period, which ended on the 1st of August 1905, when the law was abolished.

In September 1906, a boarding school was opened in Shushi with the blessing of the Catholicos of All Armenians Mkrtich I Khrimyan for Armenian children who were left orphan (ՎՀԵՊ, Թ, 449—454) because of the massacre committed by "the Caucasian Tatars" who invaded Artsakh in 1904—1906.

On October 28, 1907 the Catholicos of All Armenians Mkrtich Khrimyan died. He was buried close to Nerses V Ashtaraketsi's tomb, near the entrance of the St. Ejmiatsin Cathedral.

27. CONSENT OF THE ARTSAKH DIOCESE WITH THE MOVEMENT AGAINST THE "POLOZHENIE"

On September 21, 1908 the Diocesan Assembly of the parish communities of the Yerevan diocese was convened. The meeting ascertained that in the course of its existence it was the period of the most dilapidated state of the centre of the highest board of the Armenian Church, as a result of shortcomings produced by the administrative system established by the "Polozhenie" (the Regulations) of 1836. Consequently, the laymen were deprived of the right to participate in the affairs of the Church government which was entrusted to the Synod and consistories composed entirely of clergy. It was resolved to cast the vote of the Armenians of the Yerevan diocese for Archbishop Matteos Izmirlian as the first among the candidates for catholicos.

The resolution of the Diocesan Assembly of Artsakh was unanimous with the resolution of the diocese of Yerevan.

On November 1, 1908 Matteos II Izmirlian (1908—1910) was elected Catholicos of All Armenians. On the same day the National-Ecclesiastical Assembly (in Holy Ejmiatsin) resolved that the Armenian people considers it an essential necessity that the regulation of the Church governing should be in accordance with the spirit of democracy and wide electoral principles in order to ensure that the National Church hierarchy are in viable, favourable and corresponding to national life conditions (ՎՀԵՊ, Ը, 159—162).

28. THE MONASTIC ECONOMY OF GANDZASAR IN THE FIRST DECADE OF THE 20TH CENTURY

At the beginning of the 20th century, the economic needs of the Gandzasar Monastery resulted in the monastic economy's evolving in the sphere of new industrial and trade relations.

In 1905 a joint-stock company consisting of six shareholders was formed by the initiative of the head of the diocese of Artsakh Bishop Ashot Shkheian and under the directorship of Kristapor Tumaiants, who was born in Baku. The company was engaged in timber, mining and other branches of industry which were the property of the monastery.

There is information about the state of land property of the monastery in a note (December, 1908) of Kristapor Tumaiants to Bishop Ashot. Tumaiants stated that he accepted Bishop Ashot's proposal to exploit the monastic property, considering these activities beneficial for Holy Ejmiatsin and the local Armenian population, as well as for themselves. On behalf of a group of Armenian merchants he expressed a desire to undertake the industrial production of the property (mines and timber stock) of the monasteries of Gandzasar and Khutavank by contract. They bound themselves to carry out all production and tax expenditures by concluding a long-term legal contract and to pay interest to Holy Ejmiatsin solely from the product or gross income (ՎՀԵՊ, Թ, 463).

29. THE DIOCESE OF ARTSAKH IN THE PERIOD OF PRELACY OF VARDAPET ZAVEN AND BISHOP VAHAN TER-GRIGORYAN

From a short note (January 1912) of vardapet Zaven it followed that the leaseholder Manuchar Avagyants started the industrial exploitation of the copper mine of the Gandzasar Monastery. He also mentions the benefits of the productive exploitation of the woods belonging to the monasteries of Khutavank, Gandzasar and Ghevondiants (Ghondik).

The figures of the income and expenditure of the Gandzasar Monastery for 1906—1910 demonstrate that the lowest income was registered in 1906 but during the following years it increased. According to a note (1912) of the manager of the monastic properties of Gandzasar and Khutavank — Markos Ter-Astvatsaturyan, it was possible to pay credit debts of the previous years and save the property from auction (ՎՀԵՊ, Թ, 563).

The letter of P. Tonapetyan sent in January 1914 to the Catholicos of All Armenians Gevorg V Surenyants (1911—1930) testifies a great potential interest of the copper mine of Gandzasar for international industrial circles (ՎՀԵՊ, Թ, 584—586).

The trusteeship of the Armenian eparchial school of Artsakh, together with other donations, also tried to use taxes from the monastic property for financing the school. In their statement (January 26, 1915) the trustees informed Gevorg V that it was necessary by all means to support the school which suffered a period of hardship. They asked the Catholicos to order that the annual tax payment (3000 roubles) of the contractor (Manuchar Avagyants) of the copper mine of the Gandzasar Monastery to be temporarily granted to the eparchial school.

From the second half of the 19th century until 1923 the Sultan, Young Turk and Kemalist governments, carrying out pan-Turkic state policy, in Western Armenia, Armenian Kilikia — in the most part of the Armenian Fatherland and other places occupied by the Ottoman Empire, committed the Armenian Genocide, which reached its catastrophic climax on April 24, 1915. Turkey is responsible for the Genocide — the crime against humanity and civilization (Ներ., 130—132; Барс., 1990, 4—5, 24; 2002, 8—11; CKSS, 788).

A part of Armenians who survived the Genocide arrived in Eastern Armenia and Gevorg V entrusted Bishop Khoren Muradbekian with their care. Among these refugees there were priests, one of them was Markos Ter-Harutyunian, the priest of the village of Narek of the diocese of Aghtamar. He was settled in the village of Karachinar of the diocese of Artsakh.

The head of the diocese of Artsakh Bishop Vahan Ter-Grigoryan in his letter to Catholicos Gevorg V wrote that the educational life almost stopped in Artsakh, and that of more than 60 village schools not a single one remained. “There were reopened schools only in Shushi — the Mariam-Ghukasian school and from this December the eparchial school with half of the contingent of pupils… Because of the invasions of Turks and “Caucasian Tatars” about 35 villages were destroyed… The Amaras Monastery has been destroyed” (ՎՀԵՊ, Թ, 662).

According to “A Note about Armenian Karabagh” (May 5, 1919), “a formation that appeared on the territory of Eastern Transcaucasia (the Caspian lowland and adjacent part of the lower basin of the Kur) appropriated the name of “Azerbaijan”[8] and “claimed the territory of Nagorno-Karabagh which is the original property of the Armenian people who until now live there and constitute the majority of population”. Then it is said: “Two magnificent cathedrals of Armenian art now attract attention — the monasteries of Tatev and Gandzasar which during centuries remained as intellectual and political centres… Meanwhile, in Nagorno Karabagh it is impossible to find any monument of the Tatar culture which would more or less attract attention”[9] (ՎՀԵՊ, Թ, 685, 689).

According to the data published by the Russian Empire before the World War I there were 280000 Armenians in Nagorno-Karabagh. The diocese of Karabagh (Artsakh) had 224 Armenian villages and 222 active churches with their priests (Բալ., 293).

The destroyed villages were not reconstructed and practically no means allotted for the Armenian schools. Moreover, in December 1919 the Ministry of Agriculture and

State Property of the "Azerb." DR) put its predatory paw on 60 thousand desyatina (162 thousand acres) of the forests belonging to the monasteries of Gandzasar, Khutavank and St. Hakob (Hov., 132—133).

On March 23, 1920 the Musavatist troops began the assault against Artsakh. The enemy forces amounted to tens of thousands bandits. The Armenian warriors caused the enemy tangible casualties (500 dead and wounded). The black culmination of the anti-Armenian policy of the "Azerb." DR was the massacre of the Armenian population of Shushi and the annihilation of the Armenian central part of the city in the flames of fire. Among many thousands of Armenians who perished there was also the head of the Artsakh diocese Bishop Vahan Ter-Grigoryan who was killed with cruelty along with priests (ԱԲՌ., 2003 թ., 183, 317).

In the mid-April 1920 the provisional government of Karabagh (Artsakh) was formed and ruled by the laws of the Republic of Armenia (1918—1920). The selected regiment from the forces of Kapan, led by the glorious son of the Armenian people, prominent state and military figure Garegin Nzhdeh, defeated the enemy forces and entered into the region of Dizak.

On April 25, 1920 the provisional government of Artsakh declared the reunion of Karabagh (Artsakh) with the Republic of Armenia as its essential part and asked the latter's delegation (which at that time was in Moscow) to inform the government of Soviet Russia about it.

But the political processes already developed under the forcible pressure of the Sovietized "Azerbaijan" (April 28) by the support of the troops of the Red Army. The enemy attacked the Armenian positions in Artsakh.

The situation became very complicated in the outskirts of the village of Vank, at the slopes of the mountain of Gandzasar. On May 21 a regiment of the Red Army attacked the village of Vank in order to arrest the head of the defence, Colonel Zakar Messyan but it was unsuccessful (ԱԲՌ., 2003 թ., 193, 206).

30. THE FORCIBLE CLOSURE OF THE DIOCESE OF ARTSAKH DURING THE YEARS OF THE SOVIET POWER

On July 5, 1921 the mountainous part (Nagorno-Karabagh) of Armenian Artsakh was unlawfully attached to Soviet "Azerbaijan" as a result of the criminal decision of the Caucasian Bureau of the Russian Communist (Bolshevik) Party. It resulted in the sharp worsening of the state of the native Armenian population of the region.

Holy Ejmiatsin was anxious about the further fate of the partitioned diocese of Artsakh because at the period of the prelacy of Proto-Archimandrite Buzand then vardapet Suren it appeared to be on the edge of collapse. But even in such hard conditions the Gandzasar Monastery continued to keep its high authority among people.

According to the encyclical (March 27, 1922) of the Catholicos of All Armenians Gevorg V, Archbishop Anania Hamazaspyan was ordained the head of the diocese of Artsakh (the residential seat in the village of Avetaranots in the region of Varanda). From his first messages to Holy Ejmiatsin it was seen that the diocese had almost disintegrated. In despair, Archbishop Anania asked the Supreme Spiritual Council to free him from his duties. By another encyclical of Catholicos Gevorg V Proto-Archimandrite Vrtanes was ordained the abbot of the monasteries of Gandzasar and Amaras (ՎՀԵՊ, Թ, 832). His feeling of deep anxiety is observed in almost all his messages to Holy Ejmiatsin. His efforts to improve the state of affairs of the diocese were confronted by the cruel reality which reigned in the country (ԱԲՌ. 2009 թ., 205—215).

The request of Proto-Archimandrite Vrtanes to the Council of People's Commissars concerning the lots of land for the support of the existence of the monasteries of Gandzasar and Amaras remained without any answer.

On July 7, 1923 the mountainous part of Artsakh (without the plain region of Artsakh which was annexed by Soviet "Azerbaijan") was formed as the Nagorno-Karabagh Autonomous *Oblast* (region) (NKAO). Taking the advantage of the totalitarian policy of the central authorities, Baku through its emissaries applied all efforts to hinder the ties of Armenian SSR with NKAO.

One of the vital sinews of these ties was the diocese of Artsakh of the Armenian Apostolic Church. Thus, the Supreme Spiritual Council, taking into consideration the requests of the head of the diocese of Artsakh Proto-Archimandrite Vrtanes, allotted for the diocese an annual allowance of 300 rubles from the Treasury of the Holy See.

Proto-Archimandrite Vrtanes preserved the sacred relics and property of the Gandzasar Monastery with great care. He sent a copy of the protocol (November 1925) about their custody to Holy Ejmiatsin. Proto-Archimandrite Vrtanes in his letter to Catholicos Gevorg V informed him that he had appealed again to the authorities with regard to the opening of eight monasteries in the regions of Khachen and Jraberd. Proto-Archimandrite Vrtanes mentioned his address in the postscript: "… the village of Vank — Gandzasar" (ՎՀԵՊ, Թ, 856).

In 1926—1927 in his appeals to the Supreme Spiritual Council and Catholicos Gevorg V Proto-Archimandrite Vrtanes asked for help to bring the diocese out of its hopeless state. Even partial return of the lands to the Gandzasar Monastery did not help because of the lack of means for their usage. The Anti-Church policy of the Soviet official authorities brought to naught all the efforts.

In these difficult times Proto-Archimandrite Vrtanes, learning about the illness of Catholicos Gevorg V, served a liturgy in the Gandzasar Monastery on September 11, 1927 interceding for his recovery. In his reply the Catholicos of All Armenians expressed his paternal satisfaction to the head of the diocese of Artsakh and faithful people and sent them his patriarchal blessing.

Taking into consideration the atmosphere of the official policy of atheism and political persecutions in the country, the New Year congratulatory message (January 1, 1929) of the head of the diocese of Artsakh to Catholicos Gevorg V may be considered as a very courageous step. He wrote: "To mark the New Year, all clergymen, the faithful people and Your gracious servant express our filial gratitude and kind wishes to You, the Patriarch of All Armenians, praying that the Most High Lord grant long life and sound health to Your Holiness for the glory and well-being of the Armenian Apostolic Church and to the joy of the all Armenian believers" (ՎՀԵՊ, Թ, 881).The head of the Artsakh diocese signed the message already in the rank of bishop.

On February 7, 1930 the arrest of Bishop Vrtanes and his confinement in the prison of Shushi served as a signal for the abolition of the diocese of Artsakh. He suffered humiliating hardship and torture while in prison. Then he was rehabilitated; however, it took some 23 months (January 1932) to be released from prison.

In a report (April 12, 1932) to the Supreme Spiritual Council, Bishop Vrtanes describing the tragic state of churches, monasteries and clerics wrote the following about the Gandzasar Monastery: "Now only a widow with her five children from the village of Vank lives in the monastery. They look after it" (ՎՀԵՊ, Թ, 896).

Bishop Vrtanes in his statement addressed to the Catholicos of All Armenians Khoren I Muradbekyan (1932—1938) declared that the abolition of the diocese of Artsakh had already taken place. The Soviet state organs prohibited him from returning to Artsakh. All these disasters were the result of the Anti-Church policy of the Soviet authorities and, patronized by them, the anti-Armenian criminal actions of the Baku regime.

The abolition of the diocese of Artsakh was a continuation of the policy of Soviet Azerbaijan directed at the spiritual and physical annihilation of the Armenians of NKAO as had happened in the Armenian region of Nakhijevan also annexed illegally to AzSSR. The destruction of the historic monuments of the Armenian people's culture is an expression of such a policy[10]. Shahen Mkrtchyan quotes some statistics to demonstrate that "167 churches, 8 monastic complexes, 47 built-up areas and many old tombs were destroyed and razed to the ground merely on the territory of the former NKAO". Many letters of protest concerning the protection of historic monuments, monasteries and churches were rejected with enmity from Baku (Մկրտչ., 1996 թ., 154; 2001 թ., 120).

The Gandzasar Monastery was also under the threat of destruction. On September 25, 1957 during his patriarchal visit to Artsakh the Catholicos of All Armenians Vazgen I (1955—1994) handed over to the

Archbishop Pargev Martirosyan
Պարգեւ արքեպիսկոպոս Մարտիրոսեան
Архиепископ Паргев Мартиросян

plenipotentiary representative of the Council of Religious Cults Affairs of the Council of Ministers of Azerbaijani SSR a list of churches and monasteries subject to opening among which he noted the Gandzasar and Amaras monasteries, and Holy Amenaprkich ("Omnirescuer") (Ghazanchetsots) church in Shushi. On September 26—27 he visited Gandzasar and Amaras monasteries. Vazgen I offered to repair Gandzasar and return the monastery under the protection of Holy Ejmiatsin, but it had not been realized at that time.

31. THE REVIVAL OF THE DIOCESE OF ARTSAKH HEADED BY BISHOP PARGEV MARTIROSYAN

The Karabagh (Artsakh) Movement was the beginning of the revival of the Armenian spiritual life as well. In 1989 the diocese of Artsakh of the Armenian Apostolic Church headed by His Eminence Pargev Martirosyan was revived by the Patriarchal encyclical of the Catholicos of All Armenians Vazgen I.

The diocese's administrative centre and the residence of the diocesan head are located near Cathedral Church of Amenaprkich (Khazanchetsots) in liberated Shushi. The spiritual cathedral of the diocese is Gandzasar.

His Eminence Archbishop Pargev Martirosyan (baptismal name Gurgen) was born in 1954 in Sumgait. He grew up in Chardakhlu and received his primary education in Sumgait. When he was 12 years old, his family moved to Yerevan. In 1976 he graduated from the Institute of Russian and Foreign Languages named after V. Brusov. His diploma work entitled "The question of art and morality in the novel "Master and Margarita" by Mikhail Bulgakov", was awarded with the first prize and gold medal of the All-Union competition of diploma works of the former USSR. Deacon Gurgen Martirosyan graduated from Gevorkian Spiritual Seminary of Holy Ejmiatsin with the thesis "The echoes of Zoroastrianism in Armenian literature of the 5th century and the struggle against it". In 1985 he

was ordained hieromonk and left for St. Petersburg to take post-graduate course in Theological Academy by order of the Catholicos of All Armenians Vazgen I. He defended the thesis "The cognition of God in the Christian tradition and non-Christian mystic teachings of yoga, theosophy and anthroposophy". He received the degree of the Doctor of Theological Sciences. In 1987 he was ordained vardapet and the next year — Proto-Archimandrite. In November 1988 he was ordained Bishop. In 1987—1988 he fulfilled the duties of the vice-rector of the Gevorkian Seminary and then the abbot of the monastery of St. Hripsimé. At the same time, he taught theology at the Gevorkian Academy.

On March 12, 1989 Bishop Pargev was appointed the head of the diocese of Artsakh of the Armenian Apostolic Church by the blessing and high order of Catholicos Vazgen I. Since 1991 Bishop Pargev has been a member of the Supreme Spiritual Council of Holy Ejmiatsin. He was conferred the dignity of archbishop in 1999. Since December 1999, he has been the Chairman of the World Council of Churches' "Round Table" of Armenia.

Taking into consideration his exceptional merits for the sake of the Fatherland he was awarded the high state order of the Nagorno-Karabagh Republic (NKR), St. Gregory the Illuminator, as well as the medal "For courage" by the fund of "The Motherhood of Artsakh". He was also awarded the order of St. Daniil of the first degree and the order of St. Andrew the Protoclete of the Russian Orthodox Church. In 1999 he was awarded a degree of Honorary Doctor by Artsakh State University. In 2000 he was elected a member of the International Academy of Nature and Society.

During his first visit to the diocese of Artsakh Bishop Pargev was accompanied by vardapet Vrtanes Abrahamyan. In March 1989 he returned to Holy Ejmiatsin and reported to the Catholicos on the state of the church and monastic complexes. In the same period the central authorities of the USSR appointed Arkadi Volski as the chairman of the Special Governing Committee of the NKAO. Zori Balayan wrote about him that he was able to open churches and renew the service in them. In April 1989 Volski received a special permission from Moscow about the opening of the monasteries of Gandzasar and Amaras, as well as the churches of St. Karapet (Forerunner) in Martakert, Holy Harutyun (Resurrection) in Hadrut and others (Bal., 400). Soon vardapet Michael Ajapahyan[11], priests Mkrtich Tovmasyan and Tadeos Gevorkyan joined Bishop Pargev and vardapet Vrtanes Abrahamyan.

In April 1989 vardapet Michael Ajapahyan was ordained the abbot of the Gandzasar Monastery by order of His Eminence Pargev; in November 1990 priest Grigor Markosyan was ordained the pastor of the Gandzasar Monastery and vardapet Vrtanes Abrahamyan — the abbot of the Amaras Monastery[12].

After a long period of silence the Gandzasar bells rang. St. John the Baptist Cathedral was re-consecrated on October 1, 1989 when curfew was raging in the Armenian SSR and NKAO. The liturgy was served by Bishop Pargev who expressed the deep belief that victory would soon be achieved by the Armenian people. From the early morning till late at night pilgrims were coming to Gandzasar. On that day many people were baptized.

The rays of the spiritual revival, radiating from the Gandzasar Monastery, broke the horrible gloom of the central Soviet and Azerb.SSR tyranny. The spirit of the national-liberation struggle hallowed by the vow of the Haikiian and Vardanank unity had been awakened. The Armenian nation consolidated in a unified impulse, notwithstanding the forcible, terrorist actions of the notorious leaders of Azerb.SSR patronized by the central Soviet authorities.

The situation was further aggravated by the genocide of the Armenian population in Sumgait (1988, February 27—29) and Baku (1990, January) committed by the "Azerbaijani" criminal authorities, as well as by the destructive Spitak earthquake on December 7, 1988.

Zori Balayan wrote: "It was impossible to imagine the Karabagh Movement without Bishop Pargev. In the course of six decades the bells kept silence in the Armenian churches of Karabagh. The ruthlessly applied communist ideology in Artsakh, as well as everywhere in Russia, crippled the soul first of all. First of all it was reflected in the destruction of the churches… Bishop Pargev arrived in Karabagh when "the Anti-Christ movement" was already extinguishing but yet

there was a long way to be passed before its final crush"(Bal., 400).

According to the testimony of Shahen Mkrtchyan, "starting with the liturgy in the newly opened St. John the Baptist Cathedral by the blessing of Catholicos Vazgen, a new foundation was set for the revival of the spiritual life in Artsakh which undoubtedly was the result of the national-liberation struggle of Artsakh. The valiant people saw in the person of the brave head of their diocese, Bishop Pargev, their new Ghevond Yerets[13] at the battlefield… The grateful people in the person of their illuminator and builder Bishop Pargev saw their new Metropolitan Baghdasar Hasan-Jalalian…" (Մկրտչ., 1996 թ., 121).

32. THE DIOCESE OF ARTSAKH AT THE PERIOD OF THE LIBERATION WAR

On September 2, 1991, Artsakh deputies of all levels participating in the joint session of the NK regional and Shahumian district councils' peoples delegations declared the establishment of the Nagorno Karabakh Republic (NKR). Basing on the will of the people of the NKR, expressed in December 10, 1991 Republic referendum, on January 6, 1992 the Supreme Council of the NKR ratified the Declaration of State Independence. Thus, on the ancient Armenian soil of Artsakh has been revived Armenian independent statehood in patriotic unity with the Republic of Armenia.

The chime of the bells of Gandzasar was echoed symbolically by the blows of the hammer of the Armenian master-builder restoring the primary beauty of the monastic complex. Soon they were joined by the thunder of artillery from the battlefields of Artsakh. The vigilant head of the diocese of Artsakh together with his brother-in-arms clergymen were in the front line of the liberation struggle. The diocese suffered losses. The deacon of Gandzasar Rafik Khachatryan (Terter) (born in 1964 in Martakert) perished on November 16, 1991 at the battle for the liberation of Tsamdzor in the region of Hadrut. At the end of the war psalm-reader of Gandzasar Armen Tovmasyan perished at the border[14].

The liberation of Shushi (May 8—9, 1992) was the most prominent victory in that struggle. After a long silence, the prayers of gratitude arose again from the church of Holy Amenaprkitch (the Saviour) towards heaven. God's temple, which had been turned into an arsenal of destruction, after liberation was cleaned of deadly rockets and became a symbol of the spiritual-national victories of the Armenian people.

According to Archbishop Pargev Martirosyan's high estimate, "The indescribable victory of Shushi became one of the best pages of the Armenian military history; it demonstrated the fortitude and faith of the sons of the Armenian people".

From the summer of 1992 the regions of Shahumyan and Martakert were severely bombarded by the «Azeri» who appeared to be within several kilometers of the village of Vank and Gandzasar, in the line of the artillery fire. The local home-defence forces stood to the death and suffered heavy losses.

The enemy started to shoot in the direction of Gandzasar but as Bishop Pargev commented, owing to the spiritual might of the relics of St. John the Baptist bombs did not hurt the church. During the celebration of the liturgy bombard-

ment strengthened so much that the prayers became inaudible but did not stop[15].

Alarming news reached Yerevan from Artsakh. On August 15, 1992 the "Suicide squad" was formed by the call-up of Vazgen Sargsyan. The idea of that formation was inspired by Bishop Pargev.

On August 31, 1992 the "Suicide squad" arrived in the village of Vank. The warriors of one of its regiments were entrenched in the outskirts of Chldran, in the positions of the local militia. The day started with the artillery bombardment and attack of the enemy.

The member of the Unions of Writers and Journalists of Armenia and the deputy of the Supreme Soviet of the Republic of Armenia, publicist Samvel Shahmuradyan noted in his diary, that the liberation battles for Chldran were very serious. Meanwhile, the regiment moving under his command in the direction of Vank-Vaghuhas was ambushed by the enemy. Armenian warrior-liberators entrenched and firing started. In this situation, when serious battles took place in different places, it was possible to keep the front line only owing to the heroism of the warrior-liberators. It was necessary to defend the valley of Khachen – from Vank to Kichan. S. Shahmuradyan said to the warrior-liberators of the regiment: "If we leave these positions, the enemy will desecrate Gandzasar and it'll result in despair of all Armenians. We have no place for retreat" (Շահմ.).

As happened before the Avarayr battle when unbaptized warriors of St. Vardan Mamikonyan's army were baptized before the battle and went to the battlefield[16], the same happened during the Artsakh Liberation War when at night those unbaptized were baptized in the church of John the Baptist's Cathedral by Bishop Pargev and Fr. Hovhannes before entering the battlefield.

S. Shahmuradyan noted that on September 10 after the baptism, with the future victory's belief, Fr. Hovhannes blessed warrior-liberators in the churchyard of the Gandzasar Monastery. "After the blessing the song "Armenians, be united" was heard: "Shoulder to shoulder, as a lion." Kyazh Samvel (from Masis) was singing, all of us were echoing with our high-outstretched fists. We were returning to Vank singing and being sure in our victory. Thus Gandzasar awakes the spirit, strengthens it! The warrior-liberators' faces are shining, we are brothers. At 4 o'clock in the morning we are going to the battlefield. We shall win. A "false" combat will be provoked along the front of the height of Vaghuhas. Meanwhile our best regiments, including ours, will take enemy in rear. Tomorrow we shall win… How perfect is the St. John the Baptist church at night, illuminated by hundreds of candles of the warrior-liberators…" These are the last words of the diary. The next day (September 11), Samvel Shahmuradyan heroically perished in the battle.

In September 1992 bitter battles broke over the NKR — from "the Lachin (Berdzor) corridor" to Martuni and from Hadrut to the valley of the Tartar River. During the enemy bombardment of the Gandzasar Monastery, there were some human casualties, the cloister destroyed and bomb splinters caused damage to the walls of the church but Gandzasar remained steadfast.

Condemning the attempt of the enemy to destroy the Gandzasar Monastery, Bishop Pargev said: "It was an attack upon our souls and encroachment on the holy of holies of the Armenians of Karabagh, because Gandzasar is the soul of our people". The deputy speaker of the House of Lords of the British Parliament, Baroness Caroline Cox valued the Gandzasar Monastery as "the monument of the firm belief of the Karabagh people". Baroness Cox, describing her visit to the Gandzasar Monastery, wrote: "While the fate of Karabagh is in the process of resolution, the Church tries to restore the spirit of the nation. Armenian bishops that arrived from the Armenian Diaspora, taking the advantage of a break in war actions, made a pilgrimage to the Gandzasar Monastery". Baroness Cox told that during the liturgy the pilgrims were fascinated by the singing of the young girls (Cox, 196).

Describing his visit to Gandzasar in December 1992, the press photographer Armenian Max Sivaslian from France wrote that at the end of the day, arriving in the village of Vank, together with 20 warriors, he came to Gandzasar where he witnessed the liturgy in memory of the victims of the 1988 earthquake. Then he wrote: "When we entered into the church, the liturgy had al-

The Vice-Speaker of the House of Lords of the Parliament of Great Britain, Baroness Caroline Cox (at right) at the library of the Gandzasar Theological Center (at present in *Vem* Armenian Radio, Chairman: Fr. Mesrop Aramian).
Մեծ Բրիտանիայի պարլամենտի Լորդերի պալատի փոխ-խոսնակ բարոնուհի Քարոլայն Քոքսը (աջից) «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոնի գրադարանում (ներկայումս ՎԷՄ հայկական ռադիոյում, նախագահ՝ Մեսրոպ քահանայ Արամեան):
Вице-спикер Палаты лордов парламента Великобритании баронесса Кэролайн Кокс (справа) в библиотеке богословского центра “Гандзасар” (ныне в Армянском радио Вем, председатель: священник Месроп Арамян).

ready been served by Fr. Hovhannes. There was also Bishop Pargev…” (Siv., 58).

As a valiant liberator of Artsakh, the commander of the detachment “Kornidzor”, Major Ara Khudaverdyan (“Kornidzori Aro”, i. e. “Aro of Kornidzor”) said: “When we heard that Bishop Pargev was in the battlefield, we fought at the battlefields as winged by God” (Խուդ.)

Many Armenian warrior-liberators immortalized their names by heroic self-sacrifice in the liberation battles on the territories around the Gandzasar Monastery and in other fronts of Artsakh (the NKR and liberated territories), creating the victory in the Artsakh liberation war (1991—1994). The names of the warrior-liberators who sacrificed their lives for the sake of the freedom of the Fatherland are registered in the Haikian heroic annals.

33. THE GANDZASAR THEOLOGICAL CENTER

From the very beginning of the renewal of its activities, the diocese of Artsakh paid a special attention to the book-publishing work which

is an important factor in the sphere of education of the spiritual consciousness of the Armenian people and protection from the foreign sectarian teachings. Thus, in 1991, under hard war conditions, by the blessing of the Catholicos of All Armenians Vazgen I and by order of Bishop Pargev, the prelate of the diocese of Artsakh, the Gandzasar Theological Center was established. The president and the chief editor of the Center was appointed Fr. Mesrop Aramian (until now he serves in that capacity).

Many theologians, Armenologists and art historians joined the Center. The publications of the Center became popular books in the Republic of Armenia, the NKR and the Armenian Diaspora. Theological literature is presented to the Armenian people by the Gandzasar Center making accessible the glorious heritage of the patristic literature and universal Christian values in mother tongue. These are the problems that have been set and are in the process of successful realization by the Gandzasar Center. Through the work carried out by the Center, high research criteria have been elaborated in the studies of the Armenian spiritual heritage and its application, particularly, while compiling the critical texts of original sources and their translations. Presently the Center has more than 60 publications, including, particularly, eight volumes of the theological magazine "Gandzasar". The Center begins publication of the series of "Armenian Theological Library" — the critical texts of the Armenian patristic literature in ancient Armenian – grabar and parallel - in modern Armenian. They will be translated into foreign languages.

In 1992 a brief essay was published in an Armenian newspaper in which it was pointedly said: "During these years it became a customary phenomenon for us that everything that was becoming known to us came from Artsakh, but the fact that we must study theology also from Artsakh, that has been surprising". During hard war times, at a gathering organized by the Armenian community in the USA for donation means for Artsakh, when the famous national benefactor Alex Manukian saw the publications of the Gandzasar Center, told personally Bishop Pargev in Detroit: "The nation which creates in war times such spiritual values, is invincible".

Indeed, it is very important that the victory gained in hard liberation struggle would be reinforced by inner spiritual victories in order not to lose easily heights achieved at the cost of the lives of the warrior-liberators.

To remain truthful to the high name and the blessing, the Gandzasar Center has become a mighty source of our spiritual treasures and made its important contribution to our victories on the stage of unseen spiritual struggle.

34. GANDZASAR AFTER THE ARTSAKH LIBERATION VICTORIOUS WAR

The brilliant victory of the Armenian warrior-liberators in Artsakh resulted in the liberation of a part of the territories Eastern regions of Armenia. Consequently, liberation, restoration and protection of the Armenian spiritual centers have been fundamental achievements of the Artsakh liberation struggle. After the war large-scale church construction work took place throughout the whole territory of Mountainous Artsakh. The reconstruction of old monasteries has been accompanied by construction of new ones.

At this time the monastic complex of Gandzasar was completely reconstructed. In place of the former bombed cloister, where a treasury of the 12th—14th centuries' twenty *khachkars* (cross-stones) was revealed, a new two-storey building was built which housed the theological library. The construction of the two-storey Spiritual Seminary is finished right up to the northern wall of the monastery.

The Patriarch's reception room, refectory, eight cells, *gavit* together with the fortress walls of the monastery were completely restored as well. The churchyard was paved and walls along the eastern and western sides of the monastery (100 m long) were built in order to reinforce the monastic complex. Instead of the old eastern road (1,7 km) from the village of Vank to Gandzasar a new 3 km road was constructed on its western side and was paved with asphalt together with the territory adjoining the church. A wall (90 m long and 3 m high) was built to make this new road firm.

A new 3 km long drinking water pipe was laid to the monastery. The monastic complex has been elec-

trified and gasified. All these works were operated by means of benefactor Levon Hayrapetyan.

Some cultivated areas have been returned to the Gandzasar monastery by the state.

The Commission of Philanthropic Help started its activities under the guidance of the diocese of Artsakh. During more than five years annually 7200 US dollars help has been donated to the Union of the Blind (as a result of the war) by its benefactors. The diocese assumed guidance of 71 orphans in Artsakh, as well as the poorest ten families in Shushi and tries to deliver its help to different people in need. In 1989—1991 the Commission of Philanthropic Help took old single people under its care but later the authorities of the NKR assumed responsibility. In 1990—1991 the diocese initiated the foundation of the orphanage "Zatik" ("Easter") in Yerevan, which until nowadays takes great care after the children living in it.

The 1700th anniversary of the proclamation of Christianity (301) as state religion in Armenia — the first in the world — was also commemorated by pilgrimages. One of these took place from Holy Ejmiatsin to Gandzasar. On July 27, 2001 a group of 41 pilgrims gathered in Holy Ejmiatsin and after praying and making a vow at the Holy Altar of Descent moved to Gandzasar and on August 16 returned to Holy Ejmiatsin.

Conferences devoted to the history of the Armenian Church and Armenology have been held periodically in the Gandzasar Monastery.

In August 2003 together with Archbishop Pargev's guests, Metropolitan Seraphim, Head of the British Orthodox Church within the Coptic Orthodox Patriarchate and

Father Simon Smyth, we (Manuk Hergnyan, Executive Director of "Vem" Armenian Radio, and I) travelled to Artsakh. When Metropolitan Seraphim saw the peaceful spiritual construction in the diocese headed by Archbishop Pargev, he observed: "Now I understand that the liberation of Artsakh was for the protection of Christian values, which is our struggle too". The crown of the pilgrimage was the liturgy served in the Cathedral of Holy Amenaprkich in Shushi. "It was a profoundly moving liturgy and as the bright morning sunshine poured through the sanctuary windows one realized the deep faith which had inspired those who had fought to keep this place Christian when it came so close to being lost for ever"[17].

The Armenians always commemorate and honor their valiant ancestors with deep gratitude. In July 2004, in that spirit, during the holiday of Vardavar (Transfiguration of Christ), the heirs of the Hasan-Jalalyan family organized a celebration in commemoration of the 790th anniversary of the ascending the prince's throne in Artsakh of the glorious son of the Armenian people Hasan-Jalal Dola and the 764th anniversary of the consecration of St. John the Baptist Cathedral. The prelate of the diocese of Artsakh Archbishop Pargev Martirosyan celebrated the liturgy.

Archbishop Pargev Martirosyan blessed the banner of the Hasan-Jalalyan family which was left in St. John the Baptist Cathedral.

35. THE MEMOIRS OF PRIEST GRIGOR MARKOSYAN[18] ABOUT BISHOP PARGEV AND HIS BROTHER-IN-ARMS

Bishop Pargev needed priests for service in Artsakh. One of my friends, who was the secretary of the Catholicos of All Armenians for a long time, came to me and asked me to go to Bishop Pargev. At that time he was the abbot of the monastery of St. Hripsimé. My friend heard that Bishop Pargev and I were neighbours and studied at the same school. He wanted to be ordained a priest by Bishop Pargev and serve in Artsakh.

Bishop Pargev welcomed us very kindly and promised to ordain my friend. He suddenly encouraged me also to be ordained a priest.

At the end of May 1990 Bishop Pargev invited me to leave for Artsakh for 15 days and to take part in the liturgy in St. John the Baptist Cathedral in Gandzasar. The Armenians of Artsakh intended to fight to the end, up to the reunion with the Republic of Armenia. The spirit and sacred cause of the independence of the Artsakh Armenians had a new impulse owing to the presence of Bishop Pargev. All the people waited impatiently for the reopening of new churches and repeated the words spoken by Bishop Pargev: "When the bell rings, the Turk runs away", which had already become like a slogan.

The Amaras Monastery and the churches of Khnatsakh and Nerkin Horatagh were in the process of restoration.

Archbishop Pargev Martirosyan and Metropolitan Seraphim at the entrance of the church of Holy Amenaprkich (the Saviour, Ghazanchetsots) in Shushi
Արքեպիսկոպոս Պարգեւ Մարտիրոսեանը եւ մետրոպոլիտ Սերաֆիմը Շուշիի Ս. Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) եկեղեցու մուտքի մօտ
Архиепископ Паргев Мартиросян и митрополит Серафим у входа в церковь Св. Всеспасителя (Св. Аменапркич, Казанчецоц), в Шуши

My first impression about Artsakh was the great love and trust that people showed towards Bishop Pargev. His house, which was also the residence centre (at the time in Stepanakert) of the diocese of Artsakh, was always full of the Artsakh Armenians. All were eager to hear his words about our upcoming victory. Bishop Pargev assured that we would win by the will of God and divine Providence. The Artsakh Armenians returned to their homes glorifying God. The authority of Bishop Pargev is very high in Artsakh.

Sometimes, the leaders of the Karabagh Movement: Zori Balayan[19], Robert Kocharyan[20], Boris Dadamyan, Serzh Sargsyan[21] and Zhanna Galstyan[22] came to the eparchial residence for a meeting and to receive the blessing from Bishop Pargev for further struggle. Several times Arkadi Volski also visited Bishop Pargev. The eparchial residence was particularly full of people when Bishop Pargev arrived from Yerevan to Stepanakert. Everyone expected to hear the Yerevan news.

The commanders of the newly formed fighting detachments of Stepanakert and neighbouring villages asked Bishop Pargev to bring arms. Most of the arms were delivered to Artsakh through his immediate efforts. At that time it was very dangerous to obtain and transport weapons to Artsakh.

In 1989 lieutenant colonel of Security Robert G. Jangiryan (born in the village of Vank) was arrested[23], because he supplied the regiment of Leonid Azgaldyan with twelve "Kalashnikov" submachine guns and two boxes of grenades. After having been imprisoned for two years in the Moscow Lefortovo prison, he was released in September of 1991. Gavrush Vardanyan also helped Bishop Pargev to obtain arms.

Several times Bishop Pargev was under house arrest. The KGB agents came and stayed during the whole night in the eparchial residence, particularly, when the "Azeris" committed violent actions and arrested the activists of the movement. Probably this was done in order that Bishop Pargev would not spread by medium of the head of the Yerevan office of the "RIA" News Agency Avet Demuryan (his University mate) all over the world the news about illegal actions committed by the "Azeri" and Soviet militaries.

On August 20, 1990 I again went to Artsakh. Bishop Pargev intended by the will of God to re-consecrate the church of St. Grigoris in Amaras. On Saturday, September 8 the ceremony of re-consecration began. All the clergy of the diocese were present in the Amaras Monastery. On September 9, after decades of silence, the bells of the St. Grigoris church in Amaras rang again once more announcing the spiritual resurrection of Artsakh. Bishop Pargev served the liturgy and the same day he ordained me as a deacon.

Late in the evening, when all guests left Amaras, 20 Soviet military personnel and "Azerbaijani" OMON (the Detachment of Militia of Special Function) arrived in Amaras from Fizuli. They looked for arms in the monastery. When they made sure that there were none in the monastery, they left. vardapet Vrtanes, the abbot of the Amaras monastery, I and a young believer from Yerevan, left for the village of Machkalashen. Vardapet Vrtanes went from there to the village of Tsovategh. At about 23 p.m. we went with a group of young men to the centre of Machkalashen. The villagers had gathered at the office discussing the latest abominable actions of the Soviet military personnel and "Azeris". According to the received intelligence, three buses were moving in the direction of Amaras from Fizuli. There was a panic in the village. At midnight, shooting was heard. They were firing in the Amaras Monastery. I phoned Bishop Pargev from the village office. He was in Stepanakert at that time. He listened very calmly and then told me to phone him every hour. Speaking frankly, I was very astonished by his calmness.

There was a radio contact at the office and we could hear the voice of the chairman of the Executive Committee of the Martuni region, Oleg Yesayan. He and two men with him were encircled and as they could not turn on automotive head lamps of the car, so they asked for help by the radio contact. An old peasant knew the place well and found the car with the help of the radio contact. All three persons were brought out of the encirclement.

At the dawn we learned that "Azeris" took 24 Armenians as prisoners and killed one. Soon Bishop Pargev came to Machkalashen. He told me that at night he was under house arrest. I had also learned that Arthur Alexanyan ("Amarasi Arthur" — Arthur of Amaras) was arrested. Then we went to Amaras and after praying in the church we left for Stepanakert.

I stayed for about a week at the eparchial residence of Bishop Pargev. There I got acquainted with Samvel Vardanyan who arrived in Artsakh with his family from Biureghavan (in the neighbourhood of Abovyan city). He collected a detachment of the Artsakh young people to fight the enemy. Bishop Pargev patronized this detachment

whose warrior-liberators were ardent devotees. Inspired by the idea of the liberation of Artsakh, their actions caused panic among the Soviet military men and "Azeris". When the Armenian warrior-liberators were told to act cautiously, their commander Samvel Vardanyan used to say: "Our leader is Bishop Pargev and our Lord is God. We do not need to be afraid, we shall achieve victory…" Bishop Pargev served as patron of not only this detachment but also personal armourers and other detachments, for whom he got money, ammunition and spare parts.

In September 1990 two young men from the village of Vank, Hrant Hovhannisyan and Aram Movsisyan were sent to Holy Ejmiatsin to take the biennial courses of priesthood at the Gevorkian Spiritual Seminary. They had to fill the ranks of the priests of the diocese of Artsakh.

On November 25, 1990 Bishop Pargev ordained me a priest and according to his favourable order I was appointed as the abbot of the Gandzasar Monastery instead of vardapet Michael who moved to Holy Ejmiatsin.

Every Sunday Bishop Pargev was present at the services and liturgy in Gandzasar. On Saturdays and Sundays the Gandzasar Monastery became a place of meeting for the Artsakh liberation movement leaders. Leonid Azgaldyan, Shahen Meghryan, Vazgen Sargsyan, all those who could not meet Bishop Pargev in Stepanakert used to come to Gandzasar.

Bishop Pargev advised to level a space for landing a helicopter. The Soviet military men were told that it had been done for a merry-go-round.

I had decided to live in the Gandzasar Monastery, so, by the guidance of Bishop Pargev, we began the reconstruction of the cells adjoining the church and the building of the bathhouse. Two young men, who also came from Yerevan, lived in the monastery — miniaturist Levon Zakyan and Arshak Farishyan (nowadays priest Bagrat). Benik Hakobyan was the watchman who was busy with stonemason's work although he was a first-rate tractor driver, hunter and perfectly knew the area.

At night young people (Seryozha Martirosyan, Mamikon Asryan, Arkadi Ohanyan, Abel Hayrapetyan, Artush Asryan, Yasha Azatyan, Rafik Hovhannisyan, Arthur Baghramyan) from the village of Vank used to go to Gandzasar and guard the monastery until morning, because the "Azeris" from the village of Nareshtar (7 km distance from Gandzasar) several times tried to steal the cattle from the Armenian peasants of the village of Vank. The night guard of young people was a great help to the priest, the sextons and the watchman.

Samvel Shahmuradyan
Սամուէլ Շահմուրադեան
Самвел Шахмурадян

Every day, during the morning and evening divine services the bells of Gandzasar rang in the Khachenaget valley . Sometimes the Soviet military men used to come to Gandzasar looking for arms and spare parts, but their efforts were in vain.

In April 1991, together with Bishop Pargev, I went to Shahumyan. At that time the regiments of the Soviet Army were located in the region of Shahumyan but the Armenian troops, ignoring their presence, bombarded the positions of the enemy. For several months Leonid Azgaldyan with his regiment was in Shahumyan and participated in the military actions.

Bishop Pargev left Shahumyan for Getashen by helicopter. Shahen Meghryan offered Karen Ghazaryan (the driver of Bishop Pargev) and me to move to Martunashen. Arriving there, we found out that we were going to be engaged in a "light" battle with "Azeris" in the direction of the village of Sarusu. The detachment of Leonid Azgaldyan was in Martunashen. The warrior-liberators of his detachment had to experiment with home-made mortar. Meanwhile, the Shahumyan warrior-liberators were preparing to attack the enemy with "Alazan" rockets.

Shahen gave a submachine gun to Karen Ghazaryan and a carabine to me. He asked us to use bullets economically. When the battle became fierce, a helicopter appeared from behind the opposite height. We thought that it was a helicopter of the enemy, but it seemed to the enemy that it was our helicopter. That is why there was fire directed at the helicopter from both sides. I decided to shoot at the helicopter with an explosive bullet. At the moment of aiming Karen suddenly shouted that Bishop Pargev was in the helicopter. The Armenian warrior-liberators, who were there, went out of their positions and began to shoot at the positions of the enemy. The helicopter landed safely. Bishop Pargev, Andranik Margaryan[24], Igor Muradyan[25], Garnik Isagulyan and Vruyr Karapetyan[26] came out of it.

We were told that Bishop Pargev learned of our participation in the battle and was very angry. He did not say anything to Karen Ghazaryan but rebuked me. Even the praise of Shahen Meghryan about me did not help. Bishop Pargev said that he had not blessed me and young people so we were unsuccessful. Indeed, we could not fire the rocket "Alazan" because a firing component was damaged. Anyhow, in the evening Bishop Pargev gave his blessing to Shahen, Leonid and the young people. He also blessed me and handing me a weapon, he said: "You are a priest and your main weapon is the Cross. Not a single weapon may be compared with the Cross. We must win in this war by the will and the weapon of God, let God protect

Karen Ghazaryan
Կարէն Ղազարեան
Карен Казарян

you". So, I was blessed by Bishop Pargev. He also took a weapon and we engaged in the battle. Indeed, his blessing had a power. The very first rocket reached the aim. The young warrior-liberators were inspired by the presence of Bishop Pargev and achieved a success.

On April 24 we offered Mass in Gandzasar in commemoration of the victims-martyrs of the Armenian Genocide. After the liturgy I left for Yerevan along with Bishop Pargev.

The situation in Artsakh and, particularly in Shahumyan was very hard. "Azerbaijani" OMON, patronized by the Soviet command, deported Armenians from Getashen, Martunashen and captured the villages of Erkej, Buzlukh and Manashid.

Several times Bishop Pargev along with me tried to leave for Artsakh but in vain, because the Stepanakert airport was occupied by the "Azerbaijani" OMON and the Armenian planes were not allowed to land there. We tried to fly by a Russian helicopter loaded with flour, and we flew off. When we were flying over Lake Sevan, the Russian commander of the helicopter said to Bishop Pargev that, because of the worsening weather conditions, it was necessary to land in Kirovabad (Arm. Gandzak). Bishop Pargev hardly could convince the pilot to return to Yerevan.

For long days we were waiting at the "Erebuni" airport but in vain. Bishop Pargev was very alarmed because the notorious operation "Koltso" ("Ring") had begun and he was anxious to get there by all means. He said: "Shepherd must be with his flock".

At the end of May, the funeral of five warrior-liberators who perished in Artsakh was held in Yerevan.

Bishop Pargev, Zori Balayan and Grigor Harutyunian gathered in the "Artsakh" Committee. The correspondent of the Moscow newspaper "Kuranti" Kiril Alexeyevski telegraphed from Shahumyan and asked to send a priest, whom they greatly needed there. In the evening Bishop Pargev telephoned me and told that there was a need for a priest in Shahumyan, but he could not insist against my will to go there. I agreed. The next morning I went to the "Artsakh" Committee to receive the Bishop's blessing. I arrived in the Committee at the hectic moment when had physicians and warrior-liberators gathered there. In the evening, Bishop Pargev, Zori Balayan and I went to the "Erebuni" airport, where the helicopter crew under the command of Stepan Niko-

ghosyan was ready to take off. There were the detachment of "Kornidzori Aro", three physicians — Gurgen Sahakyan, Silva Khachatryan and Rafayel Nigmatulin. The helicopter landed at the airport of Kamo (Gavar) city and early in the morning, at 4 a.m. we flew to Shahumyan. At dawn, we landed in Giulistan. Shahen Meghryan, who welcomed all helicopters from Yerevan, was glad for the arrival of the detachment of "Kornidzori Aro".

The warrior-liberators of Shahumyan had their own detachments but were glad for the arrival of the detachments from Yerevan, because the Republic of Armenia took care of them, the Shahumyanians. Armenian patriots from Diaspora also arrived there: Zhirayr Sefilian, Martiros Zhamkochian, Monté Melkonian[27] and their brother-in-arms.

I went to Verin Shen with Shahen Meghryan where the operative headquarters of the detachments were located.

Armen Tovmasyan
Արմէն Թովմասեան
Армен Товмасян

Verin Shen was a village larger than the regional centre of Shahumyan. From one end of the village to the other, there was a distance of 7.5 km, but the number of the population remaining there was very small. Most of the inhabitants had left their houses and had moved to the regional centre or to the nearest village where their relatives lived. Over the next three days the village was filled with the inhabitants. In the course of three weeks, from morning to the afternoon baptisms took place in the St. Astvatsatsin (Theotokos) church of Verin Shen. Hundreds of people came to be baptized, saying: "If we must perish, so let's die as Christians". I was also inspired by these words. The Holy Myron that I used during the baptism ran out. From the village of Gyulistan (where there was a powerful radio station) we phoned to the "Artsakh" Committee and asked to tell Bishop Pargev about our request. He was told about it when he had already been in Stepanakert. While we were waiting for the Holy Myron and crosses (which we also needed), we visited the villages of the region and spoke with the people. It turned out that the number of the unbaptized was great. The village churches were cleaned and their people asked to give them the Gospels. I gave the New Testament to the detachments and asked the warrior-liberators to read it for the people. There was a little church in the village of Hai (Armenian) Pariss which was cleaned by the warrior-liberators who arrived from Yerevan. They made a *khachkar* (cross-stone) and erected it in front of the church. Along with the christening, I also performed a marriage in this church[28].

Shahen Meghryan told me that Bishop Pargev waited for me in Stepanakert from where I had to take the Holy Myron and crosses. He also asked me to accompany two international observers. I and the observers left for Stepanakert.

In June-July 1991 many observers attended Shahumyan from Moscow: deputies, social figures — A. Smirnov, Shabad, Gaydar and many others. Baroness Cox, leading "International Christian Solidarity", has visited Artsakh many times since 1991.

When I entered the Bishopric, there were Samvel Vardanyan and five warrior-liberators from the detachment. It appeared that Bishop Pargev knew about the arrival of Samvel and called me to Stepanakert. In the evening of that day a helicopter with arms and ammunition had to land in the valley of Khachenaget, nearby the village of Kolatak. Undoubtedly, all that was brought from Yerevan and was the result of the efforts of Bishop Pargev. The helicopter landed in time. The arms and ammunition were transported to Gandzasar. The whole night the warrior-liberators of the detachment were on duty in Gandzasar.

In the morning Kirill Alexeyevski and I travelled in Bishop Pargev's car ("Niva") to Shahumyan. Karen drove the car. Samvel Vardanyan decided to transport the arms and ammunition by the forest road. A

lorry “Kamaz” escorted by the warrior-liberators of the detachment left before us. Rendezvous with the lorry had to take place at the village of Maragha. The Russian OMON stopped Bishop’s car for several times and searched it. The Soviet soldiers became furious because a few days ago one of their groups had been seized by the women of the village of Haterk in response to the arrest of the Armenian young lads.

Bishop Pargev and I had weapons with us. I was inspired by the self-cofident manner of the Bishop’s behaviour. En route Davtyan Eduard (from Samvel’s detachment) reached us who told that the lorry “Kamaz” had overturned and a tractor was promptly needed. Together with Bishop Pargev we went in search of the lorry. Indeed, it was impossible to move the lorry from its place without the help of a tractor. When the inhabitants of the neighbouring villages learned that Bishop Pargev was in need of help, they hastened to render it. Soon a tractor approached and helped to pull out the lorry “Kamaz” from a ravine. Providentially, nothing had happened with the arms and the ammunition.

Within three hours we were in Shahumyan. From almost all the villages of Shahumyan people came to meet Bishop Pargev. They used to say: “If the Bishop has come, it means that the end of the Turk has come as well”.

As expected, Bishop Pargev remained with the detachment of Samvel Vardanyan. He refused to stay in a secure place as Shahen Meghryan tried to persuade him. The enemy, who had promised a large reward for the head of Bishop Pargev, was at a distance of only 100 m.

Bishop Pargev was very tired because he had not slept for five or six days. When Samvel Vardanyan offered him the opportunity to take a little rest, he refused and said that he had not come to a rest house.

Archbishop Pargev Martirosyan consecrates the cross-monument in memory of the perished pilots (Erebuni airport)
Պարգեւ արքեպիսկոպոս Մարտիրոսեանն օծում է զոհուած օդաչուների յիշատակի խաչը (Էրեբունի օդանաւակայան)
Архиепископ Паргев Мартиросян освящает крест-памятник, посвященный погибшим пилотам (аэропорт Эребуни)

At night, warrior-liberators, three by three from different detachments, gathered at the headquarters of Verin Shen and decided to go into action in the direction of Erkej. Bishop Pargev blessed the warrior-liberators and they, inspired of it, went into action. They marched into Erkej but then had to leave their positions. Knyaz Hambardzumyan (Kno), “Kornidzori Aro” (Arayik) and Ruben Galstyan (Dosti) were wounded. The lack of ammunition was one of the reasons for abandoning their positions. The next day the “Azeris”, supported by the Soviet Army, bombarded Verin Shen. It rained all day long. By order of Samvel, fire was lit in the hearth so that when the warrior-liberators came off the duty, they could warm themselves. Bishop Pargev, sitting near the fire, fell asleep.

In response to the bombardment of the enemy we responded with the missiles of the anti-hail rocket system “Alazan” which, owing to a reconstruction of Samvel Vardanyan, had been turned into military rockets. The enemy was driven away from the positions of Verin Shen but Erkej remained under the control of the “Azerbaijani” OMON. When we returned, Bishop Pargev was still sleeping. He woke up an hour later and told us that he had not heard the sounds of blasting missiles.

In the evening we held a dinner party in honour of Bishop Pargev. The commanders of the detachments deployed in Shahumyan came to Verin Shen. The deputy of the Supreme Soviet of the USSR Smirnov, Kirill Alexeyevski, Osokin, Tsvetana Paskaleva and others were present there. Our detachment offered a sacrifice on account of the healing of the wounds of Knyaz Hambardzumyan. Samvel Vardanyan sang patriotic songs to the accompaniment of a guitar. Tsvetana had become inspired and sang “The song of the Bulgarian

Hayduk" which shook all those sitting around the fire.

At that period in Samvel Vardanyan's (perished on 14.09.1991) detachment there were warrior-liberators Nikol Vanyan (perished on 27. 12.1991), Knyaz Hambardzumyan and Levon Khachatryan — from Abovyan, Edmon Barseghyan (perished on 28.08.1991 in Karachinar), Benik Baghdasaryan and Eduard Davtyan (*Edo*), Armen Sargsyan (*Vasisdas*, died in 2005), Kavkaz Aslanyan (*Razmik*), Ashot Tevanyan (*Qachal* Armen), Suren Aghajanyan (*Sashik-Esaul*), Rafik Arzumanyan (*Qachal Rafo*, perished on 26.01. 1992), Vilen Safaryan, Ashot Hovsepyan (*Ashotik*), Levon Parajanyan (*Cyclop*), Haiaser (*Haio*) Avanesyan — from Stepanakert, Lyova Karapetyan (*Chavush* Levon, perished on 14. 09. 1991) from Martakert, Taron Tonoyan (died in 1996) and Gor Baghdasaryan from Tashir, Mher Shakhyan (*Mherik*) (perished on 14. 09. 1991) from Verin Shen, Meruzhan Avanesyan from Arajadzor, Lyuda (*Anahit*), Lilia-Shushanik (*Qerakin*) and Russian Sasha, a deserter from the Soviet Army.

It was a great honour for the warrior-liberators to sit around the same table with Bishop Pargev and to eat the bread blessed by him.

When Bishop Pargev had to leave for Yerevan, Shahen Meghryan gave a long list to him and said: "You are our hope, when you send arms, Erkej, Buzlukh and Manashid will be liberated".

The warrior-liberators of home guard (many of them were Dashnaks) of the Shahumyan region were supported also by the A. R. F. Dashnaktsutyun Committee. Samvel Vardanyan and the warrior-liberators of his detachment were non-party men. Samvel always used to say: "Our party is the Armenian Apostolic Church and the spiritual Commander — Bishop Pargev". The warrior-liberators of the detachments that were located in Verin Shen said: "The safest house is the house of the warrior-liberators of Samvel. Although it is very close to the positions of the enemy, the presence of Bishop Pargev neutralizes all dangers".

Yura Hovhannisyan — "Yura 26" in Dadivank
Իւրա Յովհաննիսեանը՝ «26-ի Իւրան» Դադիվանքում
Юра Ованнисян — "Юра 26-го" в Дадиванке

The enemy sniper was firing at that house from the opposite height but, thanks to God, there were no injuries.

Bishop Pargev left for Yerevan. Some deputies of the Supreme Soviet of the USSR and international observers decided to send an open letter to Gorbachov, Bush (the elder) and the UN with a request to defend the Armenian population of the district of Shahumyan.

Seyran Ohanyan (at that time Captain[29] of the 366 motorized regiment of the Soviet Army located in Stepanakert) taking the risk of his life delivered ammunition to Verin Shen and took away the empty shells. Some Soviet Army soldiers followed him by the way of Aghdam. Among them there were Tajiks, Uzbeks and Russians. By order of Seyran, Tajiks and Uzbeks obediently served our boys. They brought arms and ammunition to our positions.

There was an unwritten rule in Samvel's detachment. Those who had not participated in the battle washed the feet of those who returned from the battlefield. What an

example of meekness! The boys washed my legs several times, but when I expressed my desire to wash their legs, they did not allow me to do that[30].

Warrior-liberators were getting ready for the liberation of the villages of Erkej, Buzlukh and Manashid in the district of Shahumyan. Samvel left for Yerevan to get arms and ammunition. Knyaz also went with him for his recuperation. Chavush Levon acted for Samvel in Verin Shen. Edmon perished. His body was accompanied to Stepanakert by Qachal Armen, Rafo and Benik.

In five days Samvel returned to Shahumyan. He brought a great amount of ammunition as well as Bishop Pargev's short letter. He asked me to keep an alert eye on Samvel.

New physicians came to the regional centre. They replaced Nshan Manushakyan, Constantine Petrosyan, Gurgen Sahakyan, Rober Balian from Beirut, Vardan Shishmanyan, Vardan Badalyan, Rafik Nigmatulin and Silva Khachatryan. The detachment of "Arabo" headed by Manvel Yeghiazaryan and the detachment "Aramo" of ANA (Armenian National Army) under the command of Aram Torgomyan arrived from Yerevan.

Before the battle, no one could sleep at night. All of us were getting ready under the command of Samvel. In the morning, the fight started. The villages of Erkej, Buzlukh and Manashid were liberated. September 14, 1991 was a victorious day for us which was achieved at great cost. On that day Samvel Vardanyan, Chavush Levon and Mherik fell heroically in the battlefield. *Vasisdas* Armen, Benik and Aram Nersisyan (he came from Abovyan with Samvel) — the warrior-liberators of our detachment — were wounded[31].

The next day a helicopter arrived from Yerevan to transport the body of Samvel Vardanyan. On that day Seyran Ohanyan (he had already received the rank of Major) arrived in Shahumyan. He wished to be with the warrior-liberators of the detachment. The funeral of Samvel took place in Byureghavan where the school N 1 was called after him.

Bishop Pargev continued to patronize the detachment after Samvel's death. Nikol Vanyan was appointed the detachment's commander. He perished in the battle for Krkzhan on the day when Bishop Pargev's house was bombarded (December 27, 1991). Providentially, Bishop Pargev was saved in his bombarded eparchial residence.

Nikol Vanyan was buried in Abovian city. The town school N 5, where he studied, was called after him.

The Artsakh war continued with a new strength. Khojalu and Krkzhan were liberated. Colonel Arkadi Ter-Tadevosyan (Commandos, later Major-General) was appointed Commander of the Forces of Self-defence of NKR by resolution (March 4, 1992) of the NKR Supreme Soviet. He was a talented commander and a pious Armenian. "Commandos" made a plan for the liberation of Shushi. This plan could hardly have a precedent in the world military history. According to his plan, the liberation of Shushi had to take place in different directions.

On April 24, 1992 Bishop Pargev together with the clergy of the whole of the diocese of Artsakh arrived in Gandzasar. During offering Mass in commemoration of the victims of the Genocide, in his preaching he announced that the day of the liberation of Shushi was very close and that the presence of the clergy at the battlefield was very important.

Karen Ghazaryan informed me about his decision that I was going

to Stepanakert and that vardapet Vrtanes would remain in Gandzasar to act as a vicarious and with the rest of the clergy to pray for our victory. There were also priests Hovhannes, Koriun, Harutyun, Tadeos, Deacon Aram[32] and others.

When we arrived in Stepanakert, Bishop Pargev took me to Arkadi Ter-Tadevosyan. There was also Yura Hovhannisyan ("Yura 26") along with "Commandos". Bishop Pargev told them that he has appointed Fr. Grigor the pastor of the army. When Yura saw me, he told Bishop Pargev: "Dear Bishop, we asked for a courageous man and you are giving us this short-sighted man with spectacles. What will be the use of him"? Bishop Pargev smiled and gave Yura an answer:

"Don't be anxious, I do not send you a rabbit, you do not know Fr. Grigor, yet". Bishop Pargev gave me his blessing and left us, saying that I had to fulfill the orders of Arkadi Ter-Tadevosyan.

I never served in the Soviet Army and now, at the age of thirty-six I became a soldier. Arkadi Ter-Tadevosyan sent me to the defensive height of "26", where Yura Hovhannisyan was the commander[33]. On the way to the height, the warrior who accompanied me said that two days before "Azeris" had attacked in this direction. When we reached the height, Yura told me that warrior-liberators had been waiting for me and that I had to have a dialogue with them and raise their combative spirit. The enemy sniper fired at our positions. Without waiting for a convoy, I walked with decisive steps along a narrow path. Yura came up with me, gave me a machine-gun and said smiling: "Reverend Father, are you mad? Don't you see that they are shooting? Why are you walking in front of your head? You may be killed". I answered with confidence: "I'll not be killed. God is with me and the Cross is my weapon". "You are mad indeed, Fr. Grigor" — he said and returned to his blindage.

That day I stayed on all our ten points of observation and held conversation with the warrior-liberators. I knew many of them quite well. They were glad to see me: "If Fr. Grigor is here, it means that something is expected".

It grew dark after I returned to the commander's blindage. Yura was waiting impatiently for me, because "Commandos" wanted to accept us at the headquarters. He invited us to tea. We spoke about the situation and the warrior-liberators' mood on positions. Then "Commandos" sent Yura to the height of "26" and left me in the headquarters. Every morning I started with blessing the breakfast with the commanders in the dining-room. Then the whole day I spent on the height of "26".

On May 1 I was promptly called to the headquarters. Karen, the driver of Bishop Pargev came after me. Arkadi Ter-Tadevosyan gave me leave of absence till 23:00. I and my wife both celebrated our birthdays on that day. We celebrated it at Karen's home.

All waited for the liberation of Shushi. We were sure that Shushi would be ours.

I baptized many people and helped them by all means I could. On the night of May 3 and the morning of May 4, it snowed suddenly in Artsakh. The liberation of Shushi was delayed for several days. On May 5 was the birthday of Arthur Alexanyan, second-in-command of Yuri. He desired "to introduce me closer" to Yura. To tell the truth, I also wanted Yura to believe me. He arrived in Artsakh with the detachment "Sasuntsi Davit" and became one of the much-loved commanders of Arkadi Ter-Tadevosyan. Before the war he was a respectable physicist.

General Gurgen Dalibaltayan, Bishop Pargev, Karen Apresyan[34], Zori Balayan, cameraman Shavarsh Vardanyan, press photographer Max Sivaslian[35] and others used to come to the height of "26" and to inspire the warrior-liberators by their presence.

The day of the liberation of Shushi was approaching. The number of the warrior-liberators was increasing on the height "26". Under the command of Yura Hovhannisyan they were ready to draw the enemy's fire on themselves.

In the evening of May 8 the officers gathered in the Stepanakert headquarters. After the blessing of Bishop Pargev, exactly at 20:00 rockets were fired from "Grad" rocket system in the direction of Shushi. The battle of the liberation of Shushi began. For some time our warrior-liberators were not able to move forward. At that moment Bishop Pargev and Karen Apresyan were in the cabinet of the head of Internal Af-

Arthur Alexanyan
Արթուր Ալեքսանեան
Артур Алексанян

fairs of NKR, Armen Isagulyan. Bishop Pargev prayed on bended knees in front of the Blessed Virgin. Then he approached Armen Isagulyan and told him: “Till you do not break Lenin’s monument, the warrior-liberators will not be able to move forward. They bear the symbol of the Cross on their backs but the stone presence of that Satan – Lenin – does not allow them to move forward. Break down the monument and the victory will be ours”! The words of Bishop Pargev had such an impact on the Communist, the head of Police that he ordered the destruction of the monument of “the leader of the proletariat”. The monument, tied by chains, was demolished with great difficulty with the help of lorries four hours before the liberation of Shushi. As soon as the monument of the idol rolled down from its pedestal, the warrior-liberators began their offensive.

The situation was grave on the height of “26”. “Azeris”, thinking that the Armenians would start their offensive from the height of “26”, concentrated large forces on this direction. Twenty two warrior-liberators were wounded there and one perished. I want to mention especially Levon (Lolo) Movsisyan who was wounded, covering with his body the enemy’s grenade and thus saving the lives of Yura Hovhannisyan and Arthur Alexanyan.

In the morning of May 9, our warrior-liberators were under the walls of the fortress of Shushi. Some hours later the town was liberated. Bishop Pargev entered Shushi with the warrior-liberators.

I was informed by wireless contact that Bishop Pargev was in Holy Amenaprkich (Ghazanchetsots) church and was looking for me. We served public prayer in commemoration of the perished. As early as September 1990 we had vowed that he would offer the first Mass and I — the second — in the “Ghazanchetsots” church after its re-consecration. Thanks God for our vow was realized by His will.

Yura and I became great friends and we remembered the first day of our meeting with a humour.

Lieutenant-Colonel Yura Hovhannisyan perished on June 27, 1993 because of a mine explosion near Mataghis. He is buried in Yerablur, in Yerevan.

Every year, on May 9, on the day of Victory, public prayers in commemoration of the perished are served in all churches of Artsakh. The souls of the perished heroes as the guardian angels announce the world about the victory granted by God. The bells of the churches echo: “God’s gift — Right Reverend Pargev[36] is the Ghevond Yerets of our days”.

36. THE MEMOIRS OF TSVETANA PASKALEVA[37] ABOUT BISHOP PARGEV

My first meeting with Right Reverend Pargev was in August 1991, during the defence of the village of Verin Shen of the Shahumyan region. He was with the detachment of the warrior-liberators of the home guard under the command of Samvel of Abovyan (Samvel Vardanyan). The detachment was dislocated on the outskirts of the village.

Samvel was very respectful towards me and fatherly careful. I had not been yet acquainted with Bishop Pargev.

In the evening, several warrior-liberators with courageous faces and beards like fedayis gathered around the fire. At that time coffee was worth gold. Samvel said with a joke: "The most expensive things are petrol and coffee, but we'll serve Tsvetana with coffee".

Then the coffee-pot appeared and the coffee was made on fire, which I drank to the accompaniment of the friendly conversation and singing of these outwardly strict but very kind people. It seemed to me that it was the tastiest coffee I had ever drunk. I shall never forget coffee made by Samvel.

One of those who were sitting around the fire was notable by clear and young features of the face, strict expression of an intelligent person, dressed in a black sportswear. It seemed to me that his face radiated spiritual light. The patriotic songs were sung to the accompaniment of a guitar. Late at night (I was going to the headquarters in the centre of the village), when I was bidding farewell and expressing my thanks to the warrior-liberators who received me so warmly, Samvel asked me: "Don't you know our spiritual leader? He is our Right Reverend Pargev". And only after that I comprehended whom I had the honour to be with.

I remember with a heavy heart that, because of the electrical failure, I was unable to charge the batteries of my camera-recorder. Therefore, that night I could not shoot a film about my warm meeting with the people gathered around the fire who became so much dear to my heart. In a month, some of them — Samvel and his two brother-in-arms Chavush Levon and Mherik heroically perished during the defensive battles. When I met the second-in-command of the detachment a year and a half later, I learned with a heavy heart that of the whole detachment only four have survived (and it was only the half of the war's way). All of them were courageous warrior-liberators[38].

Later I often met Bishop Pargev. He also remembers warmly those days and those heroic boys who are not with us any more, who immortalized their heroic and patriotic names but left their children as orphans and their wives became widows.

Our meeting with Bishop Pargev happened at different times during the military actions. He appeared unexpectedly, talked to the warrior-liberators of the home guard, inspired them and raised their combative spirit. He was accompanied by his spiritual pupils and assistants: priests Grigor and Hovhannes. I saw them before the battle, how at dawn they blessed our boys and baptized those as yet unbaptized. The inspired warrior-liberators rushed to the battlefield.

My vivid recollection about my meetings with Bishop Pargev is connected with the ceremony of my baptism at the height of the war, when the region of Martakert appeared in a grave condition. The enemy threatened also Gandzasar and fired several missiles in the direction of the monastery. The village of Vank underwent a severe bombardment. The Commander of the Artsakh Defence Army, Samvel Babayan, said: "Whatever happened, we must defend the monastery. On no account must the enemy march in the land of Gandzasar".

When I shot a film about the course of battles, I escaped grave situations and it seemed that the Right Hand of God helped me on the Armenian land.

As many of my compatriots, I was not baptized. For a long time, my mother convinced me to return home in Bulgaria and be baptized there, because the political system changed in my Motherland and here, everywhere I was running the danger.

A year after the liberation of Shushi I went to Right Reverend Pargev with a request for him to baptize me. With trepidation in my heart and without waiting for an answer, I asked him: "Can you baptize me"? He answered: "Of course, there is no problem; we'll do it with pleasure". I asked what I needed for it.

He answered: “You must find a godfather and have a cross”. I already had a cross made by an Armenian master.

On October 17, 1993 we went to Gandzasar. My godfather, Zori Balayan, and many warrior-liberators under the command of Samvel Babayan, arrived. They also brought a lamb, that had to be sacrificed after the blessing of salt.

Before the ceremony of the baptism Bishop Pargev asked me: “During your christening you may be given a new name, but if you don’t wish, you may use your name”. I wished to take the name of Hripsimé. Bishop Pargev was surprised and asked: “Do you know who Hripsimé was”? I answered: “Of course I know, I also know how she sacrificed her life for the sake of the Christian faith. I like the sacred image of Hripsimé very much”. Bishop

Pargev said: “All right, you will be named Hripsimé”.

Bishop Pargev baptized me and priests Grigor and Hovhannes celebrated divine service. After the christening, a surprise waited for us. By the instructions of Samvel Babayan, a table was laid for guests in an undamaged building in the village of Vank. There were also guests from Yerevan from the “Artsakh” Committee. I was very touched by such an attention. In spite of the hard situation, I was greatly honoured. There were also local inhabitants, women and children. They brought bread and national food which replenished our table on which there was the sacrificed lamb. On my christening, the commanders also expressed their congratulations[39].

In the course of the war my christening was transformed into a spiritual holiday. Bishop Pargev blessed the table, commemorated the holy martyrs, the heroes of the liberation struggle and wished all to enjoy the coming victory.

COMMENTARIES

1 The patronymic name *Aranshahik* is derived from the *Haikian-Sisakian Aran's* name. The Armenian root *ar-* of the Armenian-Arian spiritual community's vocabulary (*Ararich, Ara, Aragak*) is at the basis of the Armenian names *Artsakh* and *Aran* known from the cuneiform inscriptions. *Arni* or *Arani* was the god of might or manhood in the pantheon of the Araratian (Van, Urartu) Kingdom (Համ. 57—58).

2 The left-bank (the descriptive, non-ethnic name *Alu-ank* spread there from the right-bank valley of the Kur) *proper Aluank* [according to the antique sources *Albania*, where "the Albanians" mentioned by Strabo (64/63 BC — 20 AD) were armed like Armenians (Strabo, XI, 4. 4—6)] in the period of the reign of Haikian-Eruandian Tigran (VI c. BC) was an ally of the Armenian Kingdom, later on it was in the Empire of Great Armenia of King of Kings Tigran the Great (95—55 BC). According to "Ashkharhacoyc" (Geography), "the country of Albania, i. e. Aluank… proper country of Aluank which is between the great Kur River and the mountains of the Caucasus" (Ս.Տ.Երեմեան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, 1963, էջ 105). The authors of "Ashkharhatsuyts" are the Father of Armenian historiography Movses Khorenatsi (V century) and the continuer of his work the famous Armenian geographer, mathematician and astronomer Anania Shirakatsi (VII century).

3 According to "The History of Armenia" by Movses KhorenatsI, since ancient times, the hereditary possessions of Haikian-Sisakian – the plain of the Kur right-bank valley and its side facing the mountains were given the name of "Aluank" of the Armenian origin: "the regiment descending from Sisak, which inherited the Aluank plain and the side of the same plain facing the mountains, from the River Eraskh as far as the stronghold called Hnarakert, and the land was called Aluank after gentleness of his (Sisak — E.D.) temper", for Haikian Sisak patriarch was called "alu" (gentle). King of Armenia Vagharshak "established Aran, a man famous and the first in every deed of wisdom and insight, in the governorship of the great and renowned and populous northeastern region by the great river called Kur which cuts the vast plain…". Eminent Aran descended from the generations of Sisak (Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1991, էջ 113):

4 In relation to the Eastern Regions of Armenia the use of the name "Aluank" was not of the ethnic or an administrative-political [because Artsakh and great part of Utik never constituted a part of "the Albanian ("proper Aluank") marzpanate" of the left bank of the Kur], but of ecclesiastical character. According to Matteos Urhayetsi (the second half of the 11th c. — the 40s of the 12th c.), "the country Aluanits which is called Deep Armenian country" (Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 231). According to M. Chamchiants, "Armenian Aluank", "where is the Catholicosate in Gandzasar" included three regions of Great Armenia — "Utik, Artsakh and Paitakaran" on the right bank as well as "a part on the other side of the Kur River" (Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, Ցանկ, էջ 131). According to M. Chamchiants, *Armenian Aluank* included the Eastern Regions of Armenia and a part of the left-bank of the Kur, where spread Armenian cultural, political, ecclesiastical and demographic tremendous influence from Great Armenia.

5 The window on the west wall had been covered when the *gavit* was built.

6 Dop married Hasan I from the Khachen princedom's *Tsar* offshoot, which became known in history as the Dopians by the name of Dop.

7 A part of the Gandzasar monastery's manuscripts now is kept in Matenadaran named after Mesrop Mashtots.

8 The alien Oguz-Turkic tribes that occupied this territory were called "Tatars or Caucasian Tatars" in the documents of the Russian Empire. From the middle of 1918, pursuing pan-Turkic aggressive goals, this territory was included into an artifical formation which began to be called "the Azerbaijan Democratic Republic" (the "Azerb." DR), plagiarizing the name of Iranian Azerbaijan (IA) derived from the late medieval form "Âdharbâdhagân" or "Âdharbâyagân", earlier known as "Atropatene" (Arm. "Atrpatakan") — the historic-geographic name [derived from the name of the Median general-satrap Atropates (the 4th c. BC) (Strabo, XI. 13, 1)] of the north-western Iranian province and since ancient times populated by Iranian tribes. The Iranian official circles, politicians and literary figures protested against it, claiming "that this small region in the Caucasus… has another name and has never been called Azerbaijan" (Bayat, 66—67, Galich., 2). The name "Azerbaijan" in the Soviet period again was sharply politicized out of the borders of IA and used as the name of "Soviet Azerbaijan" with the aim of annexing IA (in a "revolutionary" way) to "Soviet Azerbaijan" (Барт., 703). Thereby "the Caucasian Tatars" were called "Azerbaijanis" (but there was no tribe with the ethnic name "Azerbaijani" or "Azeri" in history) and fabrication of a history was started for them. "Azerbaijani" falsifiers continue to distort the history as of the Eastern regions of Armenia (on the right bank of the Kur) as well as of proper Aluank-Albania (on the left bank of the Kur) and of Iranian Atropatene. Permanent destortion of history by the Baku falsifiers poses a threat in the region. For example, as it is noted, "Tehran has shown extreme concern with prospects of the rise of sentiments calling for union between the two Azerbaijans" (Crois., 61).

9 In the memorandum of Al. Khatisyan, the Minister-Chairman and the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia presented to the Paris Peace Conference (18.I. 1919 — 21.I.1920), it was noted that "the Armenians of Karabagh Artsakh, who by that time numbered 355 000, constituted a part of Armenia's whole population". He stated that "the plan of the conquest of Karabagh (Artsakh) and Nakhijevan by the government of "Azerbaijan" aimed at the realization of the Pan-Turanian aspirations, by which it tries through "Azerbaijan", Karabagh and Nakhijevan to join together Turkey and Persia, thus to cut Eastern Armenia from Western Armenia and obliterate the creation of United Armenia by the formation of a compact Muslim mass". For the realization of this goal "the hordes of Kurds and Tatars destroyed and annihilated the Armenian villages of Karabagh" and "the government of "Azerbaijan" secretly paved the way for the uprising of the Tatars which broke out in August against the Armenian government in the regions of Nakhijevan and Sharur". The government of the Republic of Armenia expressed confidence that the Peace Conference "would take into consideration the question of Karabagh, which was vitally important for Armenia" (ՎՀԵՊ, Թ, 730—731).

10 At the beginning of XXI century the soldiers of "the Azerbaijani army" brutally destroyed the last group of khachkars (cross-stones) of Jugha by the order of the "Azerbaijani" criminal authorities thus increasing the number of destroyed tens of thousands historic Armenian monuments in the ancient Armenian Nakhijevan region during the previous decades (Այվ., 1984 թ., Galich., 78—89).

11 At present the head of the diocese of Shirak.

12 At present Bishop Vrtanes is the pastor of the Army of RA.

[13] Ghevond Yerets (the Priest) was the inspirer of the *Armenian War* in 451, when the Armenian people headed by St. Vardan Mamikonyan fought for the sake of the freedom of the Fatherland and the Christian faith against the domination of Sassanid Persia. After the war Ghevond Yerets and his brother-in-arms priests were martyred (Եղի., 230, 238). The Armenian Apostolic Church ranked them among the saints.

[14] The driver of the Artsakh diocese, Gurgen Arzumanyan perished in the neighbourhood of Kichan.

[15] On April 27, 1992 Priest Grigor was ordained the chaplain of the Liberation Army of Artsakh by order of Bishop Pargev and by his another order, Priest Hovhannes Hovhannisyan was ordained the spiritual pastor of Gandzasar.

[16] The historian Eghishé (5th century) wrote that after glorification by Ghevond Yerets an altar was erected and the all-holy sacrament was made; a font was installed and those unbaptized among the troops were baptized the whole night, and in the morning (May 26, 451), after being given communion, they became as lit up as in the Lord's Holy Easter.

[17] Abba Serafim. Journey to Artsakh. — British Orthodox Church, "The Glastonbury Review", Wedn., Feb. 04, 2004.

[18] Priest Grigor (Armen) Markosyan is the son of the famous Armenian gusan (bard) Havasi (Armenak P. Markosyan). At present priest Grigor is the chaplain of the Army of Defence of the NKR and the spiritual pastor of Gandzasar.

[19] Zori Balayan, a famous writer-publicist, national figure, devotee of the liberation struggle of Artsakh.

[20] Robert Kocharyan since August 1992 was the Chairman of the State Defence Committee of the NKR (August, 1992), in 1994—97 was elected President of the NKR, in 1997 was appointed Prime Minister of the Republic of Armenia. In 1998—2008 the President of the RA .

In 1997 Arkadi Ghukasyan was elected President of the NKR and in 2007 — Bako Sahakyan.

[21] Serzh Sargsyan headed the Committee of Self-Defence of the NKR declared on December 10, 1991. In 1993—1995 he was Minister of Defence of the RA, then Minister of Internal Affairs and National Security. In 2000—2007 he was Minister of Defence of the RA. In 2007 he was appointed Prime Minister and in 2008 was elected President of the RA.

[22] An activist of the Karabakh movement, Colonel of the Army of Defence of NKR, People's actress of the RA Zhanna Galstyan participated in the Artsakh liberation struggle.

[23] There were publications about it in the republican and Moscow press.

[24] Andranik Margaryan, in 1990-1994 Head of Information Division in National Department for Special Programs; in 2000—2007 Prime-Minister of RA.

[25] In February 1988 Igor Mouradyan initiated the foundation of the "Karabagh" Committee to coordinate the Karabagh Movement in Nagorno Karabakh (the Mountainous part of Artsakh) and the Armenian SSR.

[26] Nowadays Priest Koriun.

[27] Kornidzori Aro told about Monté Melkonian the following: "Monté was a walking legend, heroic figure and leader-flagman, who could lead a whole army. He was a great patriot, he loved the Armenian nation and never lost his conscience even in the most difficult moments of the war… We could learn from him many things and we did. He had a great contribution to the military cause of Artsakh and became a creator of many victories. Nowadays we can say that the army of Artsakh partially has been brought up in the spirit of Monté". The philologist-historian Albert Mousheghian devoted a poem to the memory of Monté Melkonian.

[28] In the hard days of the Artsakh Liberation War Tsvetana Paskaleva in the film "The Hights of Hope" recorded the baptism of the warrior-liberators and then the marriage of the warrior-liberator Serob-Sashik with Anahit from the village of Hai Pariss. All these ceremonies were celebrated by Priest Grigor Markosyan. Their godfather was Samvel Vardanyan.

[29] Later on Seyran Ohanyan held the rank of Lieutenant-General and took up the post of Minister of Defence of the NKR. At present he holds the rank of Colonel-General and is the Defence Minister of the Republic of Armenia since April 14, 2008.

[30] "I had the honour to wash the feet of the warrior-liberators of the detachment in Gandzasar on Holy Thursday. That was in the spring of 1992".

[31] "Later on I told Nazo Karapetyan, a pilgrim in Armenia from San-Francisco about the perished warrior-liberators. Without any hesitation he helps their families until now".

[32] Nowadays Rev. Minas.

[33] "26" was the code number of Yura Hovhannisyan and "27" — of Arkadi Ter-Tadevosyan.

[34] Nowadays Monk Hakob.

[35] An eye-witness of the Artsakh national liberation war Max Sivaslian noted (May 3, 1992): "I went to the sentry post of "26"… A tank arrived with a priest sitting on its turret. He walked along the front line and baptized those warrior-liberators who wished. Yesterday ten of them were baptized. The name of the priest is Grigor Markosyan. He is 37 years old and in the course of 18 months he has been in Karabagh. He told me that he was born in Yerevan but the birth place of his ancestors was Erzerum (Karin) and that they came to Eastern Armenia from Western Armenia in 1915". The moment of baptism at the hight of "26" was photographed by Max Sivaslian and published in his book. "Fr. Grigor with the warrior-liberators at the post of "26", April, 1992" is written under the photo (Max Sivaslian. Le Jardin Noir. Texte et photographies Max Sivaslian. Karabagh Récit de Guerre 1992—1994, Paris, 2001, p. 22).

[36] *Pargev* is translated from Armenian as "gift."

[37] From the first day of the Artsakh Liberation War (the battles at Getashen, May 1991) up to its last day, the Bulgarian cinema-documentalist Tsvetana Paskaleva shot a film about the most important events in all directions of the military actions. As a result of her work, the chronicle of the Arstakh liberation epopee was created, documented in seven films under general name of "The Wounds of Karabagh". Tsvetana Paskaleva is also the author of many TV telecasts and newspaper articles illuminating the Artsakh liberation struggle.

[38] Tsvetana Paskaleva in her film "The Hights of Hope" shows the first victories of the Armenian warrior-liberators who fought with unbending spirit against the bands of the "Azerbaijani" OMON which receiving powerful backing from the Soviet Army's regiments committed atrocities against the native Armenian population of the Shahumyan region.

[39] Tsvetana Paskaleva remembers: "After the christening, the second honorable event for me was years later, when I was conferred the rank of Colonel of the Artsakh Defence Army by order N 53 (April 1, 1995) of the Minister of Defence of the NKR, Samvel Babayan. On the May Celebration of the liberation of Shushi when a journalist asked the Minister about my rank, he answered: "Tsvetana never was a common soldier. She always was in a special status, passed along all the roads of war, being at the hardest sections of the front. Her biography is like the biography of our most courageous commanders. If I had chance I would award her "Oscar". Meanwhile, I am the Minister of Defence and I can grant her the highest rank which is within the limits of my capability".

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԵՒ ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԻ ԲԱՐԵԲԱՐՆԵՐԸ

Լեւոն Հայրապետեան (Մոսկվա), Վազգէն Սեդրակեան (ԱՄՆ), Կոմիտաս Յարութիւնեան (ԱՄՆ), Վահագն եւ Յասմիկ Յովնանեաններ (ԱՄՆ), Էդիլ Յովնանեան (ԱՄՆ), Միքայէլ Բաղդասարով (Երեւան), Բարսեղ Բեգլարեան (Երեւան), Սերժ Սարգսեան (Երեւան), Սաշիկ Սարգսեան (Երեւան), Ալիս Օհանեան (ԱՄՆ), Աննա Մարի Նուրհատ ընտանիք (ԱՄՆ), Արկադի Վարդանեան (Մոսկուա), Կարէն Իսրայէլեան (Մոսկուա), Միխայիլ Մելեան (Մոսկուա), Սարգիս Թոքատ (ԱՄՆ), Ռաֆֆի եւ Շողակ Յովհաննէսեաններ (ԱՄՆ), Վարդգէս եւ Մերի Նաջարեաններ (ԱՄՆ), Գրիգոր եւ Քերոլայն Նաջարեաններ (ԱՄՆ), Սամուէլ Ագուլեան (ԱՄՆ), Վահագն Կարապետեան (ԱՄՆ), Ա. Սադլեր (ԱՄՆ), Նելսոն Բազէեան (Մոսկվա), Կարէն Աւետեան (Երեւան), Տիգրան Մովսէսեան (քաղաք Աբովեան), Անդրանիկ Բերբերեան (ԱՄՆ), Լեւոն Յովհաննէսեան (Մոսկվա), Ջոն Քիչիքեան (ԱՄՆ), Չաք Եսայեան (ԱՄՆ), Անդրէաս Ռուբեան (ԱՄՆ), Էնդրիու Շահինեան (ԱՄՆ), Մանուէլ Բաղէեան (Երեւան), Էդիկ Աբրահամեան (Իրան), Արմէն Հախնազարեան (Գերմանիա), Ալեքսան Խաչատրեան (Մոսկվա), Գէորգ Քարամանուկեան (ԱՄՆ), Հենրի Ղազարեան (ԱՄՆ), Արթուր Մանգասարեան (Երեւան), Վլադիմիր Մովսիսեան (Երեւան), Գաւրոշ Վարդանեան (Երեւան), Կարէն եւ Սամուէլ Բաբայեաններ (Արցախ), Լեւոն Հաբեշեան եւ նրա ընկերները (ԱՄՆ), Եփրեմեաններ (ԱՄՆ), Վեաչեսլաւ Իւանեան (Մոսկվա), Արմէն Սարգսեան (Լոնդոն), Ռուդոլֆ Կասեան (Մոսկուա), Արմէն Ղահրամանեան (ԱՄՆ), Սեյրան Կարապետեան (Մոսկվա), Կարապետ Սուլթանեան (ԱՄՆ), Պերճ Սեդրակեան (ԱՄՆ), Աւետիս Հինդլեան (ԱՄՆ), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, ԼՂՀ իշխանութիւններ, ԼՂՀ պաշտպանութեան բանակ:

БЛАГОТВОРИТЕЛИ ГАНДЗАСАРА И АРЦАХСКОЙ ЕПАРХИИ

Левон Айрапетян (Москва), Вазген Седракян (США), Комитас Арутюнян (США), Ваагн и Асмик Овнаняны (США), Эдил Овнанян (США), Микаэл Багдасаров (Ереван), Барсег Бегларян (Ереван), Серж Саркисян (Ереван), Сашик Саркисян (Ереван), Алис Оганян (США), семья Анна Мари Нурхат (США), Аркадий Варданян (Москва), Карен Исраелян (Москва), Михаил Мелян (Москва), Саргис Токат (США), Раффи и Шохак Ованнисяны (США), Вардгес и Мери Наджаряны (США), Григор и Кэролайн Наджаряны (США), Самвел Агулян (США), Ваагн Карапетян (США), А. Садлер (США), Нельсон Базеян (Москва), Карен Аветян (Ереван), Тигран Мовсисян (город Абовян), Андраник Берберян (США), Левон Ованнисян (Москва), Джон Кичикян (США), Чак Есаян (США), Андреас Рубян (США), Эндрю Шагинян (США), Манвел Бадеян (Ереван), Эдик Абраамян (Иран), Армен Ахназарян (Германия), Алексан Хачатрян (Москва), Геворк Караманукян (США), Генри Казарян (США), Артур Мангасарян (Ереван), Владимир Мовсисян (Ереван), Гаврош Варданян (Ереван), Карен и Самвел Бабаяны (Арцах), Левон Абешян и его друзья (США), Епремяны (США), Вячеслав Иванян (Москва), Армен Саркисян (Лондон), Рудольф Касян (Москва), Армен Каграманян (США), Сейран Карапетян (Москва), Карапет Султанян (США), Перч Седракян (США), Аветис Гиндлян (США), Первопрестольный Святой Эчмиадзин, власти НКР, Армия обороны НКР.

THE BENEFACTORS OF GANDZASAR AND THE DIOCESE OF ARTSAKH

Levon Hayrapetyan (Moscow), Vazgen Sedrakian (USA), Gomidas Haroutiunian (USA), Vahagn and Hasmik Hovnanians (USA), Edil Hovnanian (USA), Michael Bagdasarov (Yerevan), Barsegh Beglaryan (Yerevan), Serzh Sargsyan (Yerevan), Sashik Sargsyan (Yerevan), Alis Ohanian (USA), the family of Anna Mary Nourhat (USA), Arkadi Vardanyan (Moscow), Karen Israelyan (Moscow), Michael Melyan (Moscow), Sargis Tokat (USA), Raffi and Shoghak Hovhannisians (USA), Vardges and Mary Najarians (USA), Grigor and Caroline Najarians (USA), Samvel Agulian (USA), Vahagn Karapetian (USA), A. Sadler (USA), Nelson Bazeyan (Moscow), Karen Avetyan (Yerevan), Tigran Movsisyan (Abovian), Andranik Berberian (USA), Levon Hovhannisyan (Moscow), John Kichikian (USA), Chuck Yesayan (USA), Andreas Roubian (USA), Andrew Shahinian (USA), Manvel Badeyan (Yerevan), Edik Abrahamian (Iran), Armen Hakhnazarian (Germany), Alexan Khatchatryan (Moscow), Gevork Karamanoukian (USA), Henry Ghazarian (USA), Arthur Mangasaryan (Yerevan), Vladimir Movsisyan (Yerevan), Gavrosh Vardanyan (Yerevan), Karen and Samvel Babayans (Artsakh), Levon Habeshian and his friends (USA), Epremians (USA), Viacheslav Ivanyan (Moscow), Armen Sargsian (London), Rudolf Kasyan (Moscow), Armen Ghahramanian (USA), Seyran Karapetyan (Moscow), Karapet Sultanian (USA), Perch Sedrakian (USA), Avetis Hindlian (USA), Holy See of Ejmiatsin, the authorities of the NKR, Army of Defence of the NKR.

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ՝

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ[2]

THE LIST OF ILLUSTRATIONS[3]

էջ 7 Գանձասարի վանքի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին (1216–1238 թթ.) եւ գաւիթը (1250–1260-ական թթ.): (ՀԲ)

с. 7 Церковь Св. Иоанна Крестителя (1216—1238 гг.) и притвор (1250—1260-е гг.) Гандзасарского монастыря. (ГБ)

p. 7 The church of St. John the Baptist (1216—1238) and *gavit* (vestibule) (1250— the 1260s) of the monastery of Gandzasar. (HB)

էջ 9 Հայկական լեռնաշխարհ, Արարատ-Մասիս լ. (5165 մ):

с. 9 Армянское нагорье, г. Арарат-Масис (5165 м).

p. 9 The Armenian Highland, Mt. Ararat-Masis (5165 m).

էջ 10 Հայկական լեռնաշխարհ. Արցախի լեռների Մռաւի լեռնաշղթայ: (ՀԲ)

с. 10 Армянское нагорье: Мравский хребет Арцахских гор. (ГБ)

p. 10 The Armenian Highland: the Mrav mountain range of the Artsakh Mountains (HB)

էջ 11 Արեւմտեան Հայաստանի Տարօն գաւառի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին՝ պայթեցուած թուրք բարբարոսների կողմից XX դ. 60-ական թթ.:

с. 11 Церковь Св. Иоанна Крестителя в области Тарон в Западной Армении, взорванная турецкими варварами в 60-х гг. XX века.

p. 11 The church of St. John the Baptist in the region of Taron, in Western Armenia, blown up by the Turkish barbarians in the 60s of XX century.

էջ 12 Խաչելութեան տեսարանը Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու արեւմտեան ճակատին: (ՀԲ)

с. 12 Скульптурное изображение Распятия на западном фасаде церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)

p. 12 The relief of the Crucifixion on the west façade of the church of St. John the Baptist. (HB)

էջ 14 Հղեգեան սար: (ԺԱ): Ըստ Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարեանցի, Հղեգեանայ լեռնաշղթան սկսւում է Գանձասար վանքի սարից եւ ձգւում Շահմասուր, Առաջաձոր, Կիչան գիւղերի հիւսիս-արեւմտեան բարձունքներով, անցնում Արծաթահանքի մօտով եւ, ճիւղաւորուելով, հասնում մինչեւ դաշտաբերան:

с. 14 Гора Гхегеан. (ЖА). Согласно епископу Макару Бархутарянцу Гхегеанский хребет начинается с горы Гандзасарского монастыря и, протягиваясь по северо-западным возвышенностям сел Шахмасур, Араджадзор и Кичан, проходит вблизи Арцатаханка (“Серебряный рудник”) и, разветвляясь, доходит до окраины долины.

p. 14 Mt. Hghegean. (ZhA). According to Bishop Makar Barkhutaryants, the Hghegean range begins at the Gandzasar mountain and extending along the north-western heights of the villages of Shahmasur, Arajadzor and Kichan and nearby the Artsatahank (“Silver mine”), and then branching, reaches the valley fringe.

էջ 15 Գանձասարի վանքի եկեղեցին եւ գաւիթը (տեսարան հիւսիսից): (ՀԲ)

с. 15 Церковь и притвор Гандзасарского монастыря (вид с севера). (ГБ)

p. 15 The church and *gavit* of the Gandzasar monastery (the view from the north). (HB)

էջ 16 Վաչագան Բարեպաշտի եկեղեցին (վերականգնում) Վանքասար բարձունքի վրայ՝ Արցախի Տիգրանակերտ հին քաղաքի մօտ: (ՅՍ)

с. 16 Церковь Вачагана Благочестивого на возвышенности Ванкасар (реставрация) у древнего города Тигранакерта в Арцахе. (АС)

p. 16 The church of Vachagan the Pious on the height of Vankasar (restoration) in the area of the ancient city of Tigranakert in Artsakh. (HaS)

էջ 18 (ձախից) Հասան-Ջալալ Դօլայի Դարպասներ կոչուող իշխանական ապարանքի աւերակները, Վանք գիւղից հարաւ, Խաչէն գետի աջ ափին գտնուող լեռան լանջին, որի ժայռաբարձունքին Խօխանաբերդն է: (ԺԱ)
(աջից) Քրիստոսի մկրտութիւնը: (Մատ., ձեռ. 5511, 3ա, ԺԵ դար: (ՍԱ)

с. 18 (слева) Княжеский дворец Хасана-Джалала Долы, называемый Дарпаснер (“ворота”), развалины которого находятся к югу от села Ванк, на склоне горы (на правом берегу р. Хаченагет) с крепостью Хоханаберд на вершине. (ЖА)
(справа) Крещение Христа (Ереван, Матенадаран им. Месропа Маштоца, Рук. 5511, 3а, XV век). (СА)

---

[1] Լուսանկարների հեղինակների անունները ցուցակում նշւում են յապաւուած ձեւով. (ՀԲ)՝ Հրայր Բազէ Խաչերեան, (ԶՍ)՝ Զաւէն Սարգսեան, (ՍԱ)՝ Սամուէլ Ագրամանեան, (ՀԱՍ)՝ Յակոբ Սիմոնեան, (ԺԱ)՝ Ժասմէն Ասրեանի, (ՀՍ)՝ Հրաչեայ Սարգսեան, (ԳՂ)՝ Գէորգի Ղազարեան:

[2] Имена авторов фотографий в списке иллюстраций упоминаются в сокращенной форме: (ГБ) — Грайр Базэ Хачерян, (ЗС) — Завен Саргсян, (СА) — Самвел Аграманян, (АС) — Акоб Симонян, (ЖА) — Жасмен Асрьян, (ГС) — Грачья Саркисян, (ГК) — Георгий Казарян.

[3] The names of the authors of photos are mentioned in abbreviated form: (HB) — Hrayr Baze Khacheryan, (ZS) — Zaven Sargsyan, (SA) — Samvel Agramanyan, (HaS) — Hakob Simonyan, (ZhA) — Zhasmen Asryan, (HS) — Hrachya Sarkisyan, (GGh) — George Ghazaryan.

p. 18 (on the left) The princely palace of Hasan-Jalal Dola called Darpasner ("gates"), the ruins of which are to the south of the village of Vank, on the slope of the mountain (on the right bank of the Khachenaget River) with the Khokhanaberd castle at the summit. (ZhA)
(on the right) The Baptism of Christ (Yerevan, the Mesrop Mashtots Matenadaran. Ms. 5511, 3a, XV century). (SA)

էջ 19 Գանձասարի վանքի եկեղեցու գմբեթը բազմանիստ թմբուկով եւ հովանոցաձեւ վեղարով (տեսարան հարաւ-արեւմուտքից): (ՀԲ)
с. 19 Купол церкви Гандзасарского монастыря с многогранным барабаном и конусовидным "зонтичным" покрытием (вид с юго-запада). (ГБ)
p. 19 The dome of the Gandzasar monastery's church with polyhedral drum and "umbrella" roofing (the view from the south-west). (HB)

էջ 20 Գանձասարի վանքի եկեղեցու գմբեթը: (ՀԲ)
с. 20 Купол церкви Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 20 The dome of the Gandzasar monastery's church. (HB)

էջ 21 (ձախից) Հասան-Ջալալ Դօլայի վիմագիր արձանագրութիւնը Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու հիւսիսային պատին: (ՀԲ)
(աջից) Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գմբեթի թմբուկի մանրամասներ. զարդաքանդակներ, բոլորաձեւ լուսամուտ՝ քառակուսի շրջանակի մէջ: (ՀԲ)
с. 21 (слева) Лапидарная надпись Хасан-Джалала Долы на северной стене церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
(справа) Детали барабана купола церкви Св. Иоанна Крестителя: орнаменты, круглое окно, окаймленное квадратным наличником. (ГБ)
p. 21 (on the left) The lapidary inscription of Hasan-Jalal Dola on the north wall of the church of St. John the Baptist (HB).
(on the right) Details of the drum of the dome of the church of St. John the Baptist: ornaments, a round window in a square frame. (HB)

էջ 22 Կտիտորական բարձրաքանդակ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գմբեթի թմբուկի արեւմտեան նիստի վրայ: (ՀԲ)
с. 22 Рельеф ктитора на западной грани барабана купола церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
p. 22 The relief of the founder of the church of St. John the Baptist on a western facet of the drum of the dome. (HB)

էջ 23 Գանձասարի վանքի գաւթի զանգակատունը (վերականգնուած 1907 թ.): (ՀԲ)
с. 23 Колокольня (реставрирована в 1907 г.) притвора Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 23 The bell-tower (restored in 1907) of *the gavit* of the monastery of Gandzasar. (HB)

էջ 24 Գանձասարի վանքի գաւթի հիւսիսային ճակատը՝ մուտքի երկու կողմերում գտնուող յովազների ոճաւորուած քանդակներով: Մուտքի վերեւում՝ Գանձասարի սուրբ ուխտի առաջնորդ Յոհաննէսի (Հասան-Ջալալ Դօլայի եղբօր՝ Իւանէի որդին) նուիրատուական վիմագիր արձանագրութիւնն է՝ 1271 թ. փորագրուած Դօլայի որդու՝ Աթաբակ-Իւանէի իշխանութեան օրօք: (ԺԱ)
с. 24 Северный фасад притвора Гандзасара со стилизованными рельефами пантер по обе стороны двери, а над входом, дарственная лапидарная надпись (1271 г.) настоятеля Гандзасарского монастыря Ованеса (сына брата Хасан-Джалала Долы) во дни правления князя Иванэ-Атабака — сына Долы. (ЖА)
p. 24 The north façade of the Gandzasar monastery's *gavit* with stylized panthers' reliefs on both sides of the door and a lapidary inscription engraved in 1271 by the Gandzasar monastery's prior (at the time of the rule of prince Ivané-Atabak — the son of Dola) Hovhannes (the son of the brother of Hasan-Jalal Dola) above the entrance. (ZhA)

էջ 25 Գանձասարի վանքի եկեղեցին եւ գաւիթը (տեսարան հիւսիս-արեւելքից): Եկեղեցու պատի մօտ Բեռլինի համալսարանի դոկտոր Ներսէս Հասան-Ջալալեանցի գերեզմանը՝ խաչարձանով: (ՀԲ)
с. 25 Церковь и притвор Гандзасарского монастыря (вид с северо-востока). У стены церкви могила с надгробным памятником-крестом доктора Берлинского университета Нерсес Хасан-Джалалянца. (ГБ)
p. 25 The church and *gavit* of the monastery of Gandzasar (the view from the north-east). The grave (with a cross-monument near the wall of the church) of the Doctor of medicine of Berlin University Nerses Hasan-Jalalyants. (HB)

էջ 26 (ձախից) Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գմբեթի թմբուկի զարդաքանդակներ: (ՀԲ)
(աջից) Դադիվանք, IV–XIII դդ., Ս. Նշան կամ Ս.Խաչ եկեղեցի, 1214 թ. (ՁՍ)
(ներքեւում) Հասան-Ջալալ Դոլայի վիմագիր արձանագրութիւնը Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու հիւսիսային պատին: (ՀԲ)
с. 26 (слева) Орнаменты барабана купола церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
(справа) Дадиванк, IV—XIII вв., церковь Св. Ншан (Арзу хатуна), 1214 г. (ЗС)
(внизу) Лапидарная надпись Хасан-Джалала Долы на северной стене церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
p. 26 (on the left) Ornaments of the dome's drum of the church of St. John the Baptist. (HB)
(on the right) Dadivank, IV—XIII cc., Holy Nshan or Holy Cross, 1214. (ZS)
(below) The lapidary inscription of Hasan-Jalal Dola on the north wall of the church of St. John the Baptist. (HB)

էջ 27 Գանձասարի վանքի մատենադարանի ձեռագիր. Աւետարան, XIII դ. (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. N 378, 308ա, 8բ, 6ա): (ՍԱ)
с. 27 Рукопись матенадарана Гандзасарского монастыря: Евангелие XIII века (Матенадаран им. Месропа Маштоца, N 378, 308а, 8б, 6а). (СА)
p. 27 A manuscript of the matenadaran of the monastery of Gandzasar: The Gospel of the 13th century (The Mesrop Mashtots Matenadaran, N 378, 308a, 8b, 6a). (SA)

էջ 28 Խօխանաբերդի Վախթանգ Մեծի որդու՝Հասան Մեծի (Վախթանգ-Տանգիկի հօր) կանգնեցրած խաչքարը (1181 թ.) Գանձասարում: (ԺԱ)
с. 28 Хачкар (крест-камень) (1181 г.), возведенный в Гандзасаре отцом Вахтанга-Тангика Хасаном Великим — сыном владыки Хоханаберда Вахтанга Великого. (ЖА)
p. 28 Kachkar The cross-stone (1181) erected in Gandzasar by Vakhtang-Tangik's father Hasan the Great, the son of Vakhtang the Great, the sovereign of Khokhanaberd. (ZhA)

էջ 30 Գանձասարի վանքի գաւթի հարաւ-արեւելեան անկիւնում (ձախից)՝ Մեծ Աղբաստի թոռան՝ Վելիճանի կանգնեցրած խաչքարը (1507 թ.), (աջից) Գրիգոր Գ կաթողիկոսի կանգնեցրած խաչքարը (1563 թ.) ի փրկութիւն իր հօր՝ Մեհրաբ-բեկի: (ՀԲ)
с. 30 Хачкары в юго-восточном углу притвора Гандзасарского монастыря, (слева) воздвигнутый в 1507 г. Величаном, внуком Великого Албаста, (справа) и в 1563 г. Гандзасарским Католикосом Григором III во имя спасения своего отца Меграб-бека. (ГБ)
p. 30 Khachkars – cross-stones in the south-eastern corner of *gavit* of the monastery of Gandzasar (on the left) erected in 1507 by Velitchan, the grandson of Albast the Great and (on the right) in 1563 by Catholicos Grigor III in salvation of his father Mehrab-bek). (HB)

էջ 31 (ձախից) Ս. Պատարագ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցում: (ՀԲ)
(աջից) Խաչեր և վիմագիր արձանագրութիւններ (արտաքուստ) Գանձասարի վանքի գաւթի արեւմտեան պատի հարաւային մասում: (ՀԲ)
с. 31 (слева) Св. литургия в церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
(справа) Кресты и лапидарные надписи в южной части западной стены (извне) притвора Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 31 (on the left) Holy Liturgy in the church of St. John the Baptist. (HB)
(on the right) Crosses and lapidary inscriptions in the southern part of the western wall (from outside) of the Gandzasar monastery's *gavit*. (HB)

էջ 32 Ադամի ու Եւայի քանդակները Գանձասարի վանքի եկեղեցու թմբուկի արեւմտեան նիստի վրայ: (ՀԲ)
с. 32 Скульптурные изображения Адама и Евы на западной грани барабана церкви Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 32 Sculpted figures of Adam and Eve on the western facet of the drum of the church of the Gandzasar monastery. (HB)

էջ 33 Քրիստոսի քանդակը Գանձասարի վանքի եկեղեցու թմբուկի արեւմտեան նիստի վրայ: (ՀԲ)
с. 33 Скульптурное изображение Христа на западной грани барабана церкви Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 33 Sculpted figure of Christ on the western facet of the drum of the church of the monastery of Gandzasar. (HB)

էջ 34 Ջալալ Մեծ իշխանի տապանաքարը Գանձասարի վանքի գաւթում: (ՀԲ)
с. 34 Надгробный камень князя Джалала Великого в притворе церкви Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 34 The gravestones of Prince Jalal the Great in *gavit* of the monastery of Gandzasar. (HB)

էջ 35 Գանձասարի Երեմիա եւ Եսայի կաթողիկոսների տապանաքարերը Գանձասարի վանքի գաւթում: (ՀԲ)
с. 35 Надгробные камни Гандзасарских католикосов — Еремии и Есаи в притворе Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 35 The gravestones of the Gandzasar Catholicoi Eremia and Esayi in *gavit* of the monastery of Gandzasar. (HB)

էջ 36 Գանձասարի վանքը (տեսարան հարաւ-արեւմուտքից): (ՀԲ)
с. 36 Гандзасарский монастырь (вид с юго-запада). (ГБ)
p. 36 The monastery of Gandzasar (the view from the south-west). (HB)

էջ 37 Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գմբեթի թմբուկի մանրամասն: (ՀԲ)
с. 37 Деталь барабана купола церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
p. 37 Detail of the drum of the dome of the St. John the Baptist church . (HB)

էջ 41 Հասան-Ջալալեանների տոհմական հանգստարանը Գանձասարի վանքի գաւթում. Ջալալ Մեծ իշխանի եւ Գանձասարի Դաւիթ (Մեհրաբ Բեկի թոռը), Երեմիա, Եսայի, Յովհաննէս, Սարգիս կաթողիկոսների, Բաղդասար մետրոպոլիտի տապանաքարերը: (ՀԲ)
с. 41 Родовая усыпальница Хасан-Джалалянов в притворе Гандзасарского монастыря, надгробные камни князя Джалала Великого и Гандзасарских Католикосов — Давида (внук Меграб Бека), Еремии, Есаи, Ованнеса, Саргиса, митрополита Багдасара... (ГБ)
p. 41 The Hasan-Jalalyan family burial ground in the Gandzasar monastery's *gavit*: the gravestones of Prince Jalal the Great and the Gandzasar catholicoi David (the grandson of Mehrab Bek), Eremia, Esayi, Hovhannes, Sargis, Metropolitan Baghdasar... (HB)

էջ 43 (ձախից) Գանձասարի վանքը (տեսարան հարաւից): (ՀԲ)
(աջից) Միաբանական շէնքը եւ խուցերը: (ՀԲ)
с. 43 (слева) Гандзасарский монастырь (вид с юга). (ГБ)
(справа) Жилые помещения и кельи монашеской братии. (ГБ)
p. 43 (on the left) The monastery of Gandzasar (the view from the south). (HB)
(on the right) The cloister and cells. (HB)

էջ 44 Խաչելութեան տեսարանի զարդաքանդակի մանրամասն Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու արեւմտեան ճակատին: (ՀԲ)
с. 44 Деталь орнамента скульптурного изображения Распятия на западном фасаде церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
p. 44 An ornament detail of the relief of the Crucifixion on the west façade of the church. (HB)

էջ 45 Սուրբ սեղան: (ՀԲ)
с. 45 Алтарь. (ГБ)
p. 45 The altar. (HB)

էջ 46 (ձախից) Գանձասարի վանքի գաւթի ներքին տեսքը. շթաքար ծածկը՝ երկու զոյգ իրար հատող կամարներով: (ՀԲ)
(աջից) Հասան-Ջալալեանների տոհմական հանգստարանը Գանձասարի վանքի գաւթում: (ՀԲ)
c. 46 (слева) Интерьер притвора Гандзасарского монастыря: сталактитовый свод с двумя парами пересекающихся арок. (ГБ)
(справа) Родовая усыпальница Хасан-Джалалянов в притворе Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 46 (on the left) Interior view of the Gandzasar monastery's *gavit*: the stalactiform roof supported by two pairs of intersecting arches. (HB)
(on the right) The Hasan-Jalalyan family's burial ground in the Gandzasar monastery's *gavit*. (HB)

էջ 47 Գանձասարի վանքի մատենադարանի ձեռագիր. Ժողովածու,1664 թ. (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. N 3829, 3ա): (ՍԱ)
c. 47 Рукопись матенадарана Гандзасарского монастыря: Сборник, 1664 г. (Матенадаран им. Месропа Маштоца, N 3829, 3а). (СА)
p. 47 A manuscript of the matenadaran of the monastery of Gandzasar: A Collection, 1664 (The Mesrop Mashtots Matenadaran, N 3829, 3a). (SA)

էջ 48 Գանձասարի վանքի մատենադարանի ձեռագիր. ԺԵ դար (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. N 3140, 117ա): (ՍԱ)
c. 48 Рукопись матенадарана Гандзасарского монастыря: XV век (Матенадаран им. Месропа Маштоца, N 3140, 117а). (СА)
p. 48 A manuscript of the matenadaran of the monastery of Gandzasar, XV century (The Mesrop Mashtots Matenadaran, N 3140, 117a). (SA)

էջ 49 Գանձասարի վանքի մատենադարանի ձեռագիր. Աւետարան, 1656 թ. (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. N 3140, 118ա): (ՍԱ)
c. 49 Рукопись матенадарана Гандзасарского монастыря: Евангелие 1656 г. (Матенадаран им. Месропа Маштоца, N 3140, 118а). (СА)
p. 49 A manuscript of the Gandzasar monastery's matenadaran: the Gospel, 1656 (The Mesrop Mashtots Matenadaran, N 3140, 118a). (SA)

էջ 50 Գանձասարի վանքի գաւթի արեւմտեան ճակատի շքամուտքը: (ՀԲ)
c. 50 Портал западного фасада притвора Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 50 The portal of the west façade of the Gandzasar monastery's *gavit*. (HB)

էջ 51 Գանձասարի վանքի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին եւ գաւիթը (տեսարան հիւսիսից): (ՀԲ)
c. 51 Церковь Св. Иоанна Крестителя и притвор Гандзасарского монастыря (вид с севера). (ГБ)
p. 51 The church of St. John the Baptist and the Gandzasar monastery's *gavit* (the view from the north). (HB)

էջ 52 Արցախի՝ Հասան-Ջալալեան տոհմի գորգը («առիւծագորգ»): (ԺԱ)
c. 52 Арцахский ковер ("арюцагорг", арюц=лев, горг=ковер) рода Хасан-Джалалян. (ЖА)
p. 52 The Artsakh carpet ("Aryutsagorg", aryuts=lion, gorg=carpet) of the Hasan-Jalalyan family. (ZhA)

էջ 56 Ս. Հռիփսիմէի տաճարը, 618 թ.
c. 56 Храм Св. Рипсиме, 618 г.
p. 56 The church of St. Hripsimé, 618.

էջ 62 Շուշիի Ս. Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց, 1868–1888) եկեղեցին:
c. 62 Церковь Всеспасителя (Св. Аменапркич, Казанчецоц, 1868—1888) в Шуши.
p. 62 The church of Holy Amenaprkich (the Saviour, Ghazanchetsots, 1868—1888) in Shushi.

էջ 64, 65 Հոգեւոր ճեմարանի նոր շէնքը Գանձասարի վանքի հիւսիսային կողմում: (ՀԲ)
c. 64, 65 Новое здание Духовной Семинарии на северной стороне Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 64, 65 The new building of the Seminary on the north side of the monastery of Gandzasar. (HB)

էջ 66 Գանձասարի վանքի միաբանական շէնքի աւերածութիւնը թշնամու ռմբակոծութեան հետեւանքով (1992 թ.): (ՀԲ)
c. 66 Разрушение жилого помещение монашеской братии Гандзасарского монастыря вследствие вражеской бомбежки (1992 г.). (ГБ)
p. 66 The destruction of the Gandzasar monastery's cloister in consequence of the bombardment by the enemy (1992). (HB)

էջ 85 Խաչելութեան տեսարանը Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու արեւմտեան ճակատին: (ՀԲ)
c. 85 Скульптурное изображение Распятия на западном фасаде церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
p. 85 The relief of the Crucifixion on the west façade of the church of St. John the Baptist. (HB)

էջ 87 Գանձասարի վանքի եւ Վանք գիւղի համայնապատկերը: (ՀՍ)
c. 87 Панорама Гандзасарского монастыря и села Ванк. (ГС)
p. 87 A panorama of the monastery of Gandzasar and the village of Vank. (HS)

էջ 88 Գանձասարի վանքի եկեղեցին եւ գաւիթը (տեսարան հիւսիս-արեւմուտքից): (ՀՍ)
c. 88 Церковь и притвор Гандзасарского монастыря (вид с северо-запада). (ГС)
p. 88 The church and of the Gandzasar monastery's *gavit* (the view from the north-west). (HS)

էջ 90 Արեւմտեան Հայաստան: Տարօն գաւառի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին՝ պայթեցուած թուրք բարբարոսների կողմից XX դ. 60-ական թթ.:
c. 90 Западная Армения. Церковь Св. Иоанна Крестителя (в области Тарон), взорванная турецкими варварами в 60-х гг. XX века.

p. 90 Western Armenia. The church of St. John the Baptist (in the region of Taron), blown up by the Turkish barbarians in the 60s of XX century.

էջ 94 (ձախից) Գանձասարի վանքի եկեղեցին եւ գաւիթը (տեսարան հարաւ-արեւելքից): (ՀԲ)
(աջից) Դարպասներ: (ԺԱ)
с. 94. (слева) Церковь и притвор Гандзасарского монастыря (вид с юго-востока). (ГБ)
(справа) Дарпаснер. (ЖА)
p. 94 (on the left) The church and the Gandzasar monastery's *gavit* (the view from the south-east). (HB)
(on the right) Darpasner. (ZhA)

էջ 95 Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գմբեթը (տեսարան հարաւ-արեւմուտքից): (ՀԲ)
с. 95 Купол церкви Св. Иоанна Крестителя (вид с юго-запада). (ГБ)
p. 95 The dome of the church of St. John the Baptist (the view from the south-west). (HB)

էջ 96 Գանձասարի վանական համալիրի համայնապատկերը:
с. 96 Панорама Гандзасарского монастырского комплекса.
p. 96 A panorama of the monastic complex of Gandzasar.

էջ 97 Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու ներքին տեսքը: (ՀԲ)
с. 97 Интерьер церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
p. 97 Interior view of the church of St. John the Baptist. (HB)

էջ 98 (վերեւում) Գանձասարի վանքի եկեղեցու գմբեթի թմբուկի մանրամասներ. Քրիստոսի, Ադամի, Եւայի, կտիտորի քանդակները, զարդաքանդակներ: (ՀԲ)
(ներքեւում) Գանձասարի վանքի գաւթի ներսը: (ՀԲ)
с. 98 (наверху) Детали барабана купола церкви Гандзасарского монастыря: скульптурные изображения Христа, Адама и Евы, ктитора; орнаменты. (ГБ)
(внизу) Интерьер притвора Гандзасара. (ГБ)
p. 98 (above) Details of the doom's drum of the Gandzasar monastery's church: the sculpted figures of Christ, Adam, Eve, the builder; ornaments. (HB)
(below) Interior of the Gandzasar monastery' *gavit*. (HB)

էջ 99 (վերեւում) Խաչելութեան տեսարանը Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու արեւմտեան ճակատին: (ՀԲ)
(ներքեւում) Գանձասարի վանքի եկեղեցին եւ գաւիթը հարաւ-արեւմուտքից: (ՀԲ)
с. 99 (наверху) Скульптурное изображение Распятия на западном фасаде церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
(внизу) Церковь и притвор Гандзасарского монастыря (вид с юго-запада). (ГБ)
p. 99 (above) The relief of the Crucifixion on the west façade of the church of St. John the Baptist. (HB)
(below) The Gandzasar monastery's church and *gavit* (the view from the south-west). (HB)

էջ 100 Գանձասարի վանքի եկեղեցին եւ գաւիթը (տեսարան հարաւից): (ՀԲ)
с. 100 Церковь и притвор Гандзасарского монастыря (вид с юга). (ГБ)
p. 100 The Gandzasar monastery's church and *gavit* (the view from the south). (HB)

էջ 101, 102 Զարդաքանդակների մանրամասներ: (ՀԲ)
с. 101, 102 Детали орнаментов. (ГБ)
p. 101, 102 Details of ornaments. (HB)

էջ 108 Գանձասարի վանքի եկեղեցին եւ գաւիթը (տեսարան հիւսիսից): (ՀԲ)
с. 108 Церковь и притвор Гандзасарского монастыря (вид с севера). (ГБ)
p. 108 The Gandzasar monastery's church and *gavit* (the view from the north). (HB)

էջ 119 Տաթեւի վանքը, IX–XIII դդ.:
с. 119 Татевский монастырь, IX—XIII вв.
p. 119 The monastery of Tatev, IX—XIII centuries.

էջ 125 Գանձասարի վանքի եկեղեցին եւ գաւիթը (տեսարան հիւսիս-արեւմուտքից): (ՀԲ)
с. 125 Церковь и притвор Гандзасарского монастыря (вид с северо-запада). (ГБ)
p. 125 The Gandzasar monastery's church and *gavit* (the view from the north-west). (HB)

էջ 130, 132 Գանձասարի վանքի եկեղեցին եւ գաւիթը (տեսարան արեւմուտքից): (ՀԲ)
с. 130, 132 Церковь и притвор Гандзасарского монастыря (вид с запада). (ГБ)
p. 130, 132 The Gandzasar monastery's church and *gavit* (the view from the west). (HB)

էջ 131 Գանձասարի վանքի Հոգեւոր ճեմարանի նոր շէնքը: (ՀԲ)
с. 131 Новое здание Духовной Семинарии Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 131 The new building of the Seminary of the Gandzasar monastery. (HB)

էջ133 Գանձասարի վանքի միաբանական շէնքի աւերածութիւնը թշնամու ռմբակոծութեան հետեւանքով (1992 թ.): (ՀԲ)
с. 133 Разрушения жилого помещения монашеской братии Гандзасарского монастыря вследствие вражеской бомбежки (1992 г.). (ГБ)
p. 133 The destruction of the cloister of the monastery of Gandzasar in consequence of the bombardment by the enemy (1992). (HB)

էջ 149 Խաչելութեան տեսարանը Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու արեւմտեան ճակատին: (ՀԲ)
с. 149 Скульптурное изображение Распятия на западном фасаде церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
p. 149 The relief of the Crucifixion on the western façade of the church of St. John the Baptist. (HB)

էջ 151, 157 Գանձասարի վանքի եկեղեցին, գաւիթը եւ հարաւային դարպասը: (ՀԲ)

с. 151, 157 Церковь, притвор и южные ворота Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 151, 157 The Gandzasar monastery's church, *gavit* and southern gate. (HB)

էջ 158 (աջից) Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու խորանի բեմը: (ՀԲ)
(ձախից) Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու հարաւային ճակատը, թմբուկը եւ գմբեթը: (ՀԲ)
с. 158 (справа) Алтарная апсида церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
(слева) Южный фасад, барабан и купол церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
p. 158 (on the right) The altar apse of the church of St. John the Baptist:. (HB)
(on the left) The southern elevation, the drum and the dome of the church of St. John the Baptist. (HB)

էջ 159 Գանձասարի վանքի եկեղեցու գմբեթը բազմանիստ թմբուկով եւ «հովանոցաձեւ» վեղարով: (ՀԲ)
с. 159 Купол церкви Гандзасарского монастыря с многогранным барабаном и "зонтичной" кровлей. (ГБ)
p. 159 The dome of the church of the Gandzasar monastery with its polyhedral drum and "umbrella" steeple. (HB)

էջ 160 Գանձասարի վանքի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին եւ գաւիթը (տեսարան հիւսիսից): (ՀԲ)
с. 160 Церковь Св. Иоанна Крестителя и притвор Гандзасарского монастыря (вид с севера). (ГБ)
p. 160 The Gandzasar monastery's church of St. John the Baptist and *gavit* (the view from the north). (HB)

էջ 161 Խաչելութեան տեսարանի զարդաքանդակի մանրամասն Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու արեւմտեան ճակատին: (ՀԲ)
с. 161 Деталь орнамента скульптурного изображения Распятия церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
p. 161 Detail of the ornament of the relief of the Crucifixion on the western façade of the church of St. John the Baptist. (HB)

էջ 162–164 Խաչելութեան տեսարանը Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու արեւմտեան ճակատին: (ՀԲ)
с. 162—164 Скульптурное изображение Распятия на западном фасаде церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
p. 162—164 The relief of the Crucifixion on the western façade of the church of St. John the Baptist. (HB)

էջ 165 Գանձասարի վանքի գաւթի ներքին տեսքը. շթաքար ծածկը երկու զոյգ իրար հատող կամարներով. (ՀԲ)
с. 165 Интерьер притвора Гандзасарского монастыря: сталактитовый свод с двумя парами пересекающихся арок. (ГБ)
p. 165 Interior view of the *gavit* of the Gandzasar monastery's: the stalactiform roof with two pairs of intersecting arches. (HB)

էջ 166 Գանձասարի վանքի եկեղեցու գմբեթը եւ գաւթի վերականգնուած (1907 թ.) զանգակատունը: (ՀԲ)
с. 166 Купол церкви и реставрированная (1907 г.) колокольня притвора Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 166 The doom of the church and the restored (1907) bell-tower of the Gandzasar monastery's *gavit*. (HB)

էջ 167 (ձախից) Յովազների ոճաւորուած քանդակներ Գանձասարի վանքի գաւթի հիւսիսային ճակատի մուտքի վերեւում: (ՀԲ)
(աջից) Գանձասարի վանքի գաւթի հարաւային պատի արձանագրութիւնները եւ խաչերը: (ՀԲ)
с. 167 (слева) Стилизованные рельефы пантер над дверью северного фасада притвора Гандзасарского монастыря. (ГБ)
(справа) Лапидарные надписи и кресты на южной стене Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 167 (on the left) Stylized panthers' reliefs above the door of the north façade of *the gavit*of the Gandzasar monastery. (HB)
(on the right) Lapidary inscriptions on the southern wall of the Gandzasar monastery's *gavit*. (HB)

էջ 168 Գանձասարի վանքի գաւթի ներքին տեսքը: (ՀԲ)
с. 168 Интерьер притвора Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 168 Interior view of the Gandzasar monastery's *gavit*. (HB)

էջ 169 Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին, 915–921 թթ.:
с. 169 Церковь Св. Крест Агтамара, 915—921 гг.
p. 169 The church of Holy Cross of Aghtamar, 915—921.

էջ 170 Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու խորանի բեմը: (ՀԲ)
с. 170 Алтарная апсида церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
p. 170 The altar apse of the church of St. John the Baptist. (HB)

էջ 171 Դադիվանք: Հաթերքի տէր Վախթանգի որդու՝ Հասանի արձանագրութիւնը (1182 թ.) եւ խաչքարի մասը: (ՅՍ)
с. 171 Дадиванк. Надпись и фрагмент хачкара (1182 г.) Хасана, сына Вахтанга — владыки Атерка. (АС)
p. 171 Dadivank. The inscription and a fragment (1182) of khachkar of Hasan the son of Vakhtang – the sovereign of Haterk. (HaS)

էջ 173 Գանձասարի վանքի գաւթի արեւմտեան ճակատի շքամուտքի մանրամասն: (ՀԲ)
с. 173 Деталь портал западного фасада притвора Гандзасарского монастыря. (ГБ)
p. 173 A detail of the portal of the west façade of the Gandzasar monastery's *gavit*. (HB)

էջ 177 Զարդաքանդակի մանրամասն Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու արեւմտեան ճակատին: (ՀԲ)
с. 177 Деталь орнамента на западном фасаде церкви Св. Иоанна Крестителя. (ГБ)
p. 177 An ornament detail on the west façade of the church of St. John the Baptist. (HB)

էջ 184 Գանձասարի վանքը վերականգնումից յետոյ (տեսարան հիւսիսից): (ՀԲ)
с. 184 Гандзасарский монастырь после восстановления (вид с севера). (ГБ)
p. 184 The monastery of Gandzasar after reconstruction (the view from the north). (HB)

էջ 191 Գանձասարի վանքի միաբանական շէնքի աւերածութիւնը թշնամու ռմբակոծութեան հետեւանքով (1992 թ.): (ՀԲ)

с. 191 Разрушения жилого помещения монашеской братии Гандзасарского монастыря вследствие вражеской бомбежки (1992 г.). (ГБ)

p. 191 The destruction of the cloister of the monastery of Gandzasar because of the bombardment by the enemy (1992). (HB)

էջ 195 (ձախից) Գանձասարի վանքի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին եւ գաւիթը:
(աջից) Հոգեւոր ճեմարանի նոր շէնքը: (ՀԲ)

с. 195 (слева) Церковь Св. Иоанна Крестителя и притвор Гандзасарского монастыря.
(справа) Новое здание Духовной Семинарии Гандзасарского монастыря. (ГБ)

p. 195 (on the left) The church of St. John the Baptist and the Gandzasar monastery's *gavit*.
(on the right) The new building of the Seminary of the Gandzasar monastery. (HB)

էջ 203 Դադիվանք:

с. 203 Монастырь Дадиванка.

p. 203 The monastery of Dadivank.

էջ 205 (ձախից) Գանձասարի վանքը եւ Հոգեւոր ճեմարանի նոր շէնքը: (ՀԲ)
(աջից) Գանձասարի վանքի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին եւ գաւիթը: (ՀԲ)

с. 205 (слева) Гандзасарский монастырь и новое здание Духовной Семинарии. (ГБ)
(справа) Церковь Св. Иоанна Крестителя и притвор Гандзасарского монастыря. (ГБ)

p. 205 (on the left) The Gandzasar monastery and the new building of the Seminary. (HB)
(on the right) The church of St. John the Baptist and the Gandzasar monastery's *gavit*. (HB)

էջ 207 Գանձասարի վանքի Հոգեւոր ճեմարանի նոր շէնքի շքամուտքը: (ՀԲ)

с. 207 Портал нового здания Духовной Семинарии Гандзасарского монастыря (ГБ)

p. 207 The portal of the new building of the Seminary of the Gandzasar monastery. (HB)

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
БИБЛИОГРАФИЯ
BIBLIOGRAPHY

Աղբիւրներ

Աբրահամ Երեւանցի. Պատմութիւն պատերազմացն 1721–1736, Երեւան, 1938 (Աբրա.):

Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացւոյ Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870:

Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց: Աշխատ. Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909 (Ագաթ.):

Առաքել Դաւրիժեցի / Պատմութիւն **Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ**, Վաղարշապատ, 1896:

Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտցւոյ Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1912:

Գարեգին Ա կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ. Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա. (Ե դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951:

Գիրք Աստուածաշունչք Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1860:

«Գիրք թղթոց». Մատենագրութիւն նախնեաց, Թիֆլիս, 1901:

Գիրք հարցմանց սրբոյ հօրն մերոյ **Գրիգորի Տաթեւացւոյն**, Կ. Պոլիս. տպ. Մի. Աստուածատրոյ, 1729:

Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ա–Ջ, Թ–ԺԲ, Թիֆլիս, 1893–1894, 1899, 1902, 1904, 1911–1913, 1917 (ԴՀՊ):

Դիւան Հայոց պատմութեան, նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հ. Ա, 1780–1785: Աշխատասիրութեամբ Վարդան Գրիգորեանի, Երեւան, 1984:

Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ IV–V: Կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարեան, Երեւան, 1973, 1982 (ԴՀՎ):

Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ VIII: Աշխատ. Գր. Մ. Գրիգորեանի, Երեւան, 1999:

Դիւան Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի, մասն Ա: Աշխատ. Խ. Տէր-Գրիգորեան, Անթիլիաս, 2003:

Եղիշէ. Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երեւան, 1989 (Եղի.)

Եսայի Հասան-Ջալալեանց / Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից, համառօտագրեալ ի սրբազնակատար կաթուղիկոսէն Աղուանից ի տէր Եսայեայ Հասան-Ջալալեանց. ի թու. Հայոց ՌՃԿ, իսկ ի թուականի Տեառն մերոյ Փրկչին Յիսուսի 1711, Շուշի, 1839:

Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրութիւնը, Երեւան, 1938:

Զաքարիա Սարկաւագի Պատմագրութիւն, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870:

Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց: Ի լոյս էած Ք. Պատկանեան, Ս. Պետերբուրգ, 1887: (Արծ.):

Թովմա Մեծոփեցու Յիշատակարանը: Հրտ. Կարապետ Կոստանեանց, Թիֆլիս, 1892:

Թովմա Մեծոփեցի. Պատմագրութիւն: Աշխատասիրութեամբ Լեւոն Խաչիկեանի, Երեւան, 1999:

Թօփճեան Յակոբ. Ցուցակ ժողովածուաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Ա–Բ, 1878–1898, Վաղարշապատ, 1898, 1900 (Թօփճ.):

Ժամանակագրութիւն **Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնցի**. – «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, N 2–3:

ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ: Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1950 (ՀՁՅ, ԺԴ):

ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն առաջին (1401–1450), մասն երկրորդ (1451–1480): Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1955, 1958:

Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց, հ. Դ, Վենետիկ, 1813:

Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց: Աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, 1961:

Կորիւն. Վարք Մաշտոցի: Բնագիրը ձեռագրական ընթերցուածներով, թարգմանութեամբ, ներածական ուսումնասիրութեամբ, առաջաբանով ու ծանօթագրութիւններով՝ Մանուկ Աբեղեանի, Երեւան, 1981:

Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ դարի յիշատակարաններ, հ. Ա (1601–1620), հ. Բ (1621–1640): Կազմեցին Վ. Յակոբեան, Ա. Յովհաննիսեան, Երեւան, 1974, 1978, հ. Գ (1641–1660): Կազմեց Վ. Յակոբեան, 1984:

Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ Ե–ԺԲ դդ.: Աշխատ. Ա. Ս. Մաթեւոսեանի, Երեւան, 1988:

Հեթում պատմիչ. Պատմութիւն թաթարաց եւ ժամանակագրութիւնք, Վենետիկ, 1842 (Հեթ.):

Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII–XVIII դդ., հ. I, II: Կազմեց Վ. Ա. Յակոբեան, Երեւան, 1951–1956:

Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերը, Հրովարտակներ, պրակ Ա (ԺԵ–ԺՁ դդ.), Երեւան, 1956, պրակ Բ (1601–1650), կազմեց Յ. Դ. Փափազեան, Երեւան, 1959, պրակ Գ, կազմեց Ք. Պ. Կոստիկեան, Երեւան, 2005 (ՄՊՎ):

Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. N 308a 378, 3140, 3829, 4669, 5511, 9923 (Մատ.):

Մատթէոս Ուռհայեցի. Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:

Մեկնութիւնք խորանաց: Աշխատասիրեց Վիգէն Ղազարեան, Երեւան, 1995:

Ժամանակագրութիւն Նորին տեառն **Միխայէլի Ասորւոյ**, «Յաղագս քահանայութեան», Երուսաղէմ, 1871:

Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկուա, 1860:
Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց: Հետազ. Վ. ծ. վարդ. Բաստամեանց, Ս. Էջմիածին, 1880:
Մովսիսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1843, երկրորդ տպ., 1865:
Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913 (Երեւան, 1991) (Խոր.):
Մովսէս Կաղանկատուացի. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երեւան, 1983 (Կաղ.):
Յովհան Մամիկոնեան. Պատմութիւն Տարօնոյ, Երեւան, 1941:
Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:
«**Յովսէփ կաթողիկոսի** յիշատակարանը». – «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, թիւ Է:
Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:
Սեբէոսի Պատմութիւն: Աշխատ. Գ. Վ. Աբգարեանի, Երեւան, 1979:
Սիմէօն կաթողիկոս Երեւանցի. Ջամբռ, Վաղարշապատ, 1873 (Սիմ.):
Ստեփաննոսի Օրբէլեան արք. Սիւնեաց «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», հ. Ա, Բ, Փարիզ, 1859 (Օրբ.):
Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, ի Ս. Պետերբուրգ, 1885 (Ասող.):
Վարդան արքեպիսկոպոս Օձնեցի. Պատմութիւն Հայոց. Մաշտոցի ան. Մատենադարան, ձեռ. N 4331:
Մեծին **Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ** Պատմութիւն Տիեզերական, Մոսկուա, 1861:
Վարդան Վարդապետ. Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862:
Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Ա–Բ, Ե, Է–Թ, ԺԱ: Կազմեց Սանդրո Բեհբութեան, Երեւան, 1994, 1996, 1999–2001, 2004 (ՎՀԵՊ):
Տ. Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի Յաղագս ապստամբութեան Տանն Աղուանից. – «Արարատ», 1897, մարտ (Անան.):
Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1987 (Բիւզ.):

Источники

Акты Кавказской Археографической Коммиссии, т. 5, Тифлис, 1873.
Антиох Стратиг. Пленение Иерусалима персами в 614 г., исслед. и перев. Н. Марр, СПб, 1909.
Армяно-русские отношения в XVII веке, т. I, под ред. В. А. Парсамяна, Ереван, 1953 (АРО I).
Армяно-русские отношения в перв. трети XVIII в. Сб. док., т. II, ч. I—II, под ред. Аш. Ионнесяна, Ереван, 1964, 1967 (АРО II).
Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760—1800. Сб. док., т. IV, под ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1990.
Договоры России с Востоком, политические и торговые, собр. и изд. Т. Юзефович, СПб, 1869 (ДРВ).
Егише. О Вардане и Войне Армянской, перевод с древнеармянского И. А. Орбели, Ереван, 1971.
"Надписи Гандзасара и hАвоцптука", собр. и пригот. к печати Иосиф Орбели, Петроград, 1919.
Полное собрание законов Российской империи, т. VII, СПб, 1830 (ПСЗР).
Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, т. I, II, М., 1833, 1838.
Эзов Г. А. Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898. (Эзов).

Sources

Emin Joseph / Life and Adventures of Joseph Emin. 1726—1809, Calcutta, 1918.
The Geography of **Strabo**, with an English transl. by H. L. Jones, London, 1954.

Գրականութիւն

Աբրահամեան Աշոտ. Հայ գրի եւ գրչութեան պատմութիւն, Երեւան, 1959:
Աբրահամեան Հրանտ. Մարտնչող Արցախը, 1917–2000, գիրք Ա, Երեւան, 2003 (Աբր. 2003թ.):
Աբրահամեան Հրանտ. Արցախահայութեան հասարակական-քաղաքական կեանքը եւ Արցախի թեմը (1901–1933), Ս. Էջմիածին, 2009: (Աբր. 2009 թ.):
Ադոնց Նիկողայոս. Բագրատունեաց փառքը. «Պատմական ուսումնասիրութիւններ», Պարիս, 1948:
Ադոնց Նիկողայոս. Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացւոյ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2005.
Ալիշան Ղեւոնդ. Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1855:
Ալիշան Ղեւոնդ. Սիսական, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1893:
Ալիշան Ղեւոնդ. Հայապատում. Պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1901: (Ալիշան):
Ակինեան Ներսէս. Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) եւ Պատմութիւն Աղուանից, Վիեննա, 1970:
Աճառեան Հրաչեայ. Հայերէն արմատական բառարան, հ. I, Երեւան, 1971:
Աճառեան Հրաչեայ. Հայ գաղթականութեան պատմութիւն, Երեւան, 2002:
Այվազեան Արգամ. Ջուղա. Երեւան, 1984 (Այվ. 1984թ.):
Այվազեան Արմէն. 1720-ական թթ. Սիւնեաց ազատագրական շարժման պատմութիւնից. – «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1990, N 2:
Այվազեան Արմէն. Դաւիթ Բէկի Հայաստան գալու ժամանակներն ու հանգամանքները. – ՊԲՀ, 1990, N3 (Այվ.)

Անասեան Յակոբ. XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում, Երեւան, 1961:
Աշճեան Մեսրոպ արք., Finis Terrae, Յեզր աշխարհի. Հայ ուխտաւորութեան վերջին կայանը, Երեւան, 2001:
Աջապահեան Միքայէլ. Նորայայտ արձանագրութիւններ եւ վիմագիր սրբագրութիւններ. – «Էջմիածին», 1990, Ը–Թ:
Արշակեան Անդրանիկ. Արցախեան գոյամարտ (1985–1992), Երեւան, 2004:
Աւագեան Ս. Դ. Արցախը հայ մշակոյթի կարեւորագոյն օջախ, Երեւան, 1991:
Բալայեան Մելանիա. Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցին (VI–XV դարեր), պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախօսութեան սեղմագիր, Երեւան, 2004:
Բալայեան Վահրամ. Արցախի պատմութիւն, Երեւան, 2002 (Բալ.):
Բաղրեան Վարդգէս. Ֆենոմեն, Ստեփանակերտ, 1998:
Բարխուդարեան Սեդրակ. Միջնադարեան հայ ճարտարապետներ եւ քարագործ վարպետներ, Երեւան, 1963:
Բարխուդարեան Սեդրակ. Դերբենդի հայ-աղուանական թագաւորութիւնը. – «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1969, N 3:
Բարխուտարեանց Մակար. Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Թիֆլիս, 1893:
Բարխուտարեանց Մակար. Արցախ, Բագու, 1895:
Բարխուտարեանց Մակար եպս. Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, հ. Ա, 1900, հ. Բ, 1907:
Բարխուտարեանց Մակար եպս. Աղուանից երկիր եւ դրացիք. Արցախ: Հատորը կազմեց Պաւել Չոբանեան, Երեւան, 1999 (Բարխ.):
Բէկնազարեանց Ապրես. «Գաղտնիք Ղարաբաղի», Ս. Պետերբուրգ, 1886 (Բէկն.):
Գարեգին Նժդեհ. Հատընտիր, Երեւան, 2001:
Գրիգորեան Գրիգոր, Հախվերդեան Սերգեյ. Սիւնիքի պատմութիւն, Երեւան, 2001 (Գր.):
Դաղեան Խաչիկ. Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնը Աղուանից հետ ըստ Վրթանէս Քերթողի գրութեան. – «Արարատ», 1896, N 10:
Դաղեան Խաչիկ. Նիւթեր ուսումնասիրութեան Աղուանից պատմութեան. – «Արարատ», 1896, N 1:
Դանիէլեան Էդուարդ. Գանձասարի պատմութիւն, Երեւան, 2005 (ԴԷ):
Դանիէլեան Մավր. Քարանձաւներ, առասպելներ եւ իրական պատմութիւն. – «Վասն հայութեան», թիւ 7 (70), 18. 03. 2003 (ԴՄ):
Դեւրիկեան Վարդան. Չսկսուած եւ չաւարտուած պատերազմը, Երեւան, 2004:
Դիլոյեան Վալտեր. Արեւելեան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամեակին եւ հայ-ռուսական յարաբերութիւնները, Երեւան, 1989:
Եակոբսոն Անատոլի. Գանձասար, Երեւան, 1987: (Եակոբ.)
Եգանեան Օնիկ. Գանձասարի հայերէն ձեռագրերի հաւաքածուն. – «Էջմիածին», 1971, Դ:
Երեմեան Սուրէն. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երեւան, 1963:
Երիցեանց Ալ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX դ., մ. Ա–Բ, Թ., 1894–1895:
Ջամինեան Աբրահամ. Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, Նոր Նախիջեւան, 1908:
Ջուլալեան Մանուէլ. Արեւմտեան Հայաստանը XVI–XVIII դդ., Երեւան, 1980 (Ջուլ.):
Էփրիկեան Սուքիաս. Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1902:
Թորամանեան Թորոս. Հայկական ճարտարապետութեան փոխազդեցութեան շուրջը. – «Նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան», Բ, Երեւան, 1948 (Թոր.):
Լալայեան Երուանդ. Գանձակի գաւառ, հ. Ա, Թիֆլիս, 1901:
Լէո. Վէ՞պ, թէ պատմութիւն (Ղարաբաղի անցեալը Ապրես Բէկնազարեանցի գրչի տակ), Շուշի, 1887:
Լէո. Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեան, Թիֆլիս, 1902:
Լէո. Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի. 1838–1913, Թիֆլիս, 1914 (Լէո, 1914թ.):
Լէո. Հայոց պատմութիւն, հ. 2, գիրք Ա, հ. 3, գիրք Ա–Բ, հ. 4, Երեւան, 1967, 1969, 1973, 1984 (Լէո, 1984թ.):
Խաչիկեան Լեւոն. Հայերը հին Մոսկուայում եւ Մոսկուա տանող ճանապարհի վրայ. – «Բանբեր Մատենադարանի», 1980, N 13 (Խաչ.):
Խուդավերդեան Արա. Ճանաչել տանք մեզ.-«Հարթակ», թիւ 9 (36), 10. 03. 2004 (Խուդ.):
Կարապետ եպիսկոպոս. Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին, Բ, Ս. Էջմիածին, 1914:
Կարապետեան Բակուր. Շուշի բերդաքաղաքը (Պատմութիւնը մինչեւ 1920 թ.), Երեւան, 2000:
Կարապետեան Սամուէլ. Հայ մշակոյթի յուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցուած շրջաններում, Երեւան, 1999:
Կարապետեան Սամուէլ. Հիւսիսային Արցախ, Երեւան, 2004:
Կիրակոսեան Գեղամ. Հասան-Ջալալեան իշխանական տունը XV դարում. – «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 1969, N 5:
Կոստանդեան Էմմա. Մկրտիչ Խրիմեան. Հասարակական-քաղաքական գործունէութիւնը, Երեւան, 2000: (Կոստ.):
Կոստանեանց Կարապետ. Հայոց վանքերը. Համառօտ տեսութիւն, Մոսկուա, 1886:
Համահայկական խորհրդակցութիւններ (1912–1920), Երեւան, 2004:
Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. II, Երեւան, 1984, հ. III, 1976, հ. IV, 1972, հ. V, 1974 (ՀԺՊ):
Հայաստանի ազատագրուած տարածքը եւ Արցախի հիմնախնդիրը, Երեւան, 2006:

Հայկազուն Աշոտ. Խորհրդանշանային մտածողութիւնը հայ ճարտարապետութիւնում, Երեւան, 2005:
Հասրաթեան Մուրադ. Ամարասի ճարտարապետական համալիրը. – «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 1975, N 5:
Հասրաթեան Մուրադ. Հայկական ճարտարապետութեան Արցախի դպրոցը, Երեւան, 1992 (Հաս., 1992թ.):
Հասրաթեան Մուրադ, Հախնազարեան Արմէն, Գեւոնեան Գեղամ. Ցիշատակ Սաղմոսավանքի վերընծայման, Երեւան, 2001: (ՀՀԳ)
Հասրաթեան Մուրադ. Գանձասարի վանք. – «Քրիստոնեայ Հայաստան» հանրագիտարան, Երեւան, 2002:
Հմայակեան Սիմոն. Վանի թագաւորութեան պետական կրօնը, Երեւան, 1990 (Հմա.):
Ղարաբաղեան ազատագրական պատերազմ, 1988–1994, հանրագիտարան, Երեւան, 2004:
Ղահրամանեան Կիմ, Յովհաննիսեան Վլադիմիր. 1550-ամեայ հայկական սահմանադրութիւնը. Ընդունման հանգամանքները եւ նշանակութիւնը, Երեւան, 1999 (ՂՅ):
Ղուլեան Արտակ. Խաչէնի իշխանական ապարանքը. – «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 1984, N 3:
Մաղալեան Արտակ. Արցախի մելիքութիւնները եւ մելիքական տները XVII–XIX դդ., Երեւան, 2007:
Մանանդեան Յակոբ, Աճառեան Հրաչեայ. Հայոց նոր վկաները (1155–1843), Վաղարշապատ, 1903:
Մանանդեան Յակոբ. Երկեր, հ. Ա, հ. Գ, Երեւան, 1952, 1977:
Մանասեան Ալեքսանդր. Ղարաբաղեան ազատամարտը հայոց քաղաքական գիտակցութեան մէջ, Երեւան, 2003:
Մանասեան Ալեքսանդր. Ղարաբաղեան հիմնախնդիր, Երեւան, 2005:
Մանուկեան Արմենակ. Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920–1953 թթ., Երեւան, 1999:
Մարտիրոսեան Պարգեւ եպս. Երկնային օգնութիւն քրիստոնեայ զինուորին, Երեւան, 1995:
Մարտիրոսեան Պարգեւ արք, Յարութիւնեան Մ. Ա. Արցախի թեմը եւ Ադրբեջան-Ղարաբաղ հակամարտութիւնը. – «Հայկական բանակ», 2001, N 1–2:
Մելքոնեան Աշոտ. Ջաւախքը XIX դարում եւ XX դ. առաջին քառորդին, Երեւան, 2003:
Միքայէլեան Վարդգէս. Լեռնային Ղարաբաղը 1918–1923 թթ., Երեւան, 1992:
Մկրտումեան Լեռնիկ. Աղուանից (Գանձասարի) կաթողիկոսութիւնը, Երեւան, 2006 (Մկր.):
Մկրտչեան Շահէն. Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական յուշարձանները (Երկրորդ, վերամշակուած եւ լրացուած հրատարակութիւն), Երեւան, 1985 (Մկրտչ., 1985 թ.):
Մկրտչեան Շահէն. Արցախում ես ուրիշ պատերազմ տեսայ, Երեւան, 1996 (Մկրտչ., 1996թ.):
Մկրտչեան Շահէն. Արցախեան գրառումներ, Երեւան, 2001: (Մկրտչ., 2001թ.):
Մնացականեան Ասատուր. Աղուանից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջը, Երեւան, 1966:
Մովսիսեան Յուսիկ վրդ. Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1884:
Յակոբեան Ալեքսան. Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից պատմութեան» ձեռագրերը. – «Բանբեր Մատենադարանի», 1986, N 15:
Յովհաննէսեան Միքայէլ. Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1970:
Յովհաննիսեան Աշոտ. Յակոբ Ջուղայեցու մի գրութիւնը ռուս արքունիքին. – «Արարատ», 1915, սեպտեմբեր–հոկտեմբեր:
Յովհաննիսեան Աշոտ. Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, գիրք 1–2, Երեւան, 1957–1959 (Յով.):
Յովհաննիսեան Սմբատ. Աղուէնի սահմանադիր ժողովի կանոնները եւ նրանց աղերսը Աշտիշատի կանոնների հետ. – «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1967, N 4:
Յովսէփեանց Գարեգին արք. Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, Պրակ Ա, Վախտանգ որդի Ումեկայ, Երուսաղէմ, 1935:
Յովսէփեան Գարեգին Ա կթղ. Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969:
Ներսիսեան Մ. Գ. Պատմութեան կեղծարարները (հոդուածներ եւ զեկուցումներ), Երեւան, 1998: (Ներ.):
Շահխաթունեանց Յովհաննէս եպս. Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 1842 (Շահխ.):
Շահմուրադեան Սամուէլ. Չմոռանալ ոչինչ, Երեւան, 2005:
Ուլուբաբեան Բագրատ. Խաչէնի իշխանութիւնը X–XVI դարերում, Երեւան, 1975 (Ուլուբ., 1975թ.):
Ուլուբաբեան Բագրատ. Դրուագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմութեան (V–VII դդ.), Երեւան, 1981 (Ուլուբ. ա1981 թ.):
Ուլուբաբեան Բագրատ. Գանձասար, Երեւան, 1981 (Ուլուբ. բ1981 թ.):
Ուլուբաբեան Բագրատ. Արցախի պատմութիւնը հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը, Երեւան, 1994:
Ուլուբաբեան Բագրատ. Արցախեան գոյապայքարի տարեգրութիւն, Երեւան, 1997:
Ուլուբաբեան Բագրատ. Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցին եւ մշակոյթը, Երեւան, 1998 (Ուլուբ.):
Ուլուհոճեան Գաբրիէլլա. Գանձասարի կաթողիկոսութիւնն ըստ Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեանի քարտէզի (1691 թ.). – «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 2003, N 1 (Ուլուհ.):
Չամչեանց Միքայէլ. Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն 1784, Վենետիկ-Ս. Ղազար, հ. Ա, Բ, Գ, 1784–1786 (Երեւան, 1984–1985):
Չիբուխչեան Անահիտ. Հերոսամարտի պողպատէ թեւերը, Երեւան, 2003:

Չոբանեան Պաւել. «Եսայի Հասան-Ջալալեան». – «Քրիստոնեայ Հայաստան» հանրագիտարան, Երեւան, 2002:
Պապուխեան Նուբար. Չայրուող ծածկերով բնակարանների դերը եւ տեղը Հայաստանի հին եւ միջնադարեան ճարտարապետութեան մէջ. – Հայ արուեստին նուիրուած միջազգային II սիմպոզիում, հ. II, Երեւան, 1981:
Պետրոսեան Աշոտ. Արթուր Մկրտչեան, Երեւան, 2004:
Ջալալեանց Սարգիս արք. / Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան: Աշխատասիրութեամբ տեառն Սարգսի Սանահնեցւոյ Ջալալեանց. մասն Ա–Բ, Տփղիս, 1842, 1858: (Ջալ.):
Ջահուկեան Գեւորգ. Հայոց լեզուի պատմութիւն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երեւան, 1987:
Սմբատեանց Մեսրովբ արք. Նկարագիր Սուրբ Ստեփանոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից՝ որք ի Շամախւոյ թեմի, Տփխիս, 1896:
Սմբատեանց Մեսրովբ արք. Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա, Տփխիս, 1904:
Ստեփանեանց Ստեփան. Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինեան բռնապետութեան օրոք, Երեւան, 1994:
Ստեփանեանց Ստեփան / Ստեփան Կերտող. Հայ Առաքելական եկեղեցին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2003:
Տէր-Աւետիսեան Սմբատ. Ցուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970:
Տէր-Յովհաննիսեանց Գրիգոր. Բաղդասար մետրապօլիտ Հասան-Ջալալեանցի համառօտ կենսագրութիւն. – «Փորձ», 1880, V:
Ռաֆֆի. Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երեւան, 1959, հ. 9, 1987, հ. 12, 1999 (Ռաֆֆի):
Օրմանեան Մաղաքիա արք. Ազգապատում, Ա–Դ հատոր, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001 (Օրմ.):

Литература

Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, (Ереван, 1971).
Акопян А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987.
Барсегов Ю. Г. “Геноцид армян — преступление против человечества” (о правомерности термина и юридической квалификации), Ереван, 1990, (Барс., 1990 г.).
Барсегов Ю. Г. “Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества”, Документы и комментарии, т. I, М., 2002, (Барс., 2002 г.).
Бартольд В. В. Сочинения, т. II (1), Работы по истории Кавказа и Восточной Европы, М., 1963 (Барт.,).
Григорян Г. М. Очерки истории Сюника IX—XV вв., Ереван, 1990.
Дурново К. А. Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979.
Еремян С. Т. Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу. — “Записки Института востоковедения АН СССР”, т. 7, 1939.
Зограбян К. Н. Орография Армянского нагорья, Ереван, 1979.
Иоаннисян А. Р. Иосиф Эмин, Ереван, 1945. (Ио.):
Иоаннисян А. Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1947.
Каграманян К. Источники “Истории страны Агванк”: Авт. дисс. канд. ист. наук, Ереван, 1973.
Кокс К., Айбнер Дж. Этническая чистка продолжается. Война в Нагорном Карабахе. Ереван, 1998.
Марр Н. Я. Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, СПб, 1905.
Мкртчян Ш. Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван, 1988.
Мнацаканян С. Х. Архитектура армянских притворов, Ереван, 1952.
Мнацаканян Ас., Севак Паруйр. По поводу книги Зия Буниатова “Азербайджан в VII—IX вв.”. — «Պատմաբանասիրական հանդէս»,1967, N 1.
Мушегян А. Псевдоалбанская литература и ее апологеты. — «Լրաբեր» հասարակական գիտութիւնների, 1989, N 8.
Орбели И. А. hАсан-Джалал, князь Хаченский. — Известия Императорской Академии наук, СПб, 1909.
Орбели И. А. Бытовые рельефы на Хаченских крестных камнях XII и XIII вв. — Отд. оттиск из зап. Вост. Отд. Импер. Русского Археологического Общества, т. XXII, Петроград, 1915.
Орбели И. А. Избранные труды. Ереван, 1963.
Папазян А. Д. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI—XVII веках, Ереван, 1972.
Потто В. Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1902.
Потто В. Геройская оборона крепости Шуши, СПб, 1903.
Токарский Н. М. Архитектура древней Армении, Ереван, 1946.
Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1959.
Хачатрян А. Н. Армянское войско в XVIII в., Ереван, 1968.
Якобсон А. Л. Очерк истории зодчества Армении V—XVII вв., М.-Л., 1950.
Якобсон А. Л. Из истории армянского средневекового зодчества (Гандзасарский монастырь XIII в.). — “Исследования по истории культуры народов Востока”. Сборник в честь академика И. А. Орбели, М.-Л., 1960. (Якоб.)

Literature

Abba Serafim. Journey to Artsakh.— British Orthodox Church, “The Glastonbury Review”, Wedn., Feb. 04, 2004.

Abba Seraphim. Journey to Artsakh (http://www.britishorthodox.org /artsakh.php)

Aivazian Armen. The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal, Yerevan, 1997 (Aiv.).

Balayan Zori. Between Hell and Heaven: The Struggle for Karabakh, Yerevan, 1997 (Bal.).

Bayat K. Storm over the Caucasus, Tehran, 2002, p. 66-67 (in Persian) (Bayat).

Chodorow S., Knox M., Schirokauer C., Strayer J., Gatzke H. The Mainstream of Civilization since 1500. Sixth edition, New York, Toronto, Montreal, London, Sydney, Tokyo, 1994 (CKSS).

Cox Caroline Baroness. A Voice for the Voiceless, Oxford, England, 1998 (Cox.).

Croissant Michael P. “The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications”, Praeger/Greenwood, 1998 (Crois.).

Diehl Charles. Byzantine Portraits, New York, 1927 (Diehl).

Galichian R. The Invention of History, London, Yerevan, 2009 (Galich.).

Hovhannissian Richard G. The Republic of Armenia, vol. III, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1996, (Hov.).

Lynch H. F. B. Armenia. Travels and Studies, in two volumes, London, 1901.

Maksoudian Krikor Vardapet. The Election of the Catholicos of Armenians from the Fourth Century to the Present, New York, 1995.Sivaslian Max. Le Jardin Noir. Karabagh Récit de Guerre 1992—1994. Paris, 2001 (Siv.).

The Etchmiadzin Chronicles. Recorded by Missionaries and Merchants, Diplomats and Scholars. U. Էջմիածին. Ուղեգրութիւններ: Compiled by Archbishop Mesrob Ashjian, Moughni Publishers, Yerevan, 2003.

Ulubabian Bagrat, Hasratian Mourad. Gandzasar, Documents of Armenian Architecture. vol. 17, Milano, 1987.

Uluhogian Gabriella. Un’ Antica Mappa dell’ Armenia. Ravenna. 2000 (Uluh.).

ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԽՕՍՔ

Հեղինակն իր խորին երախտագիտութիւնն է յայտնում Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմի առաջնորդ Պարգեւ արքեպիսկոպոս Մարտիրոսեանին՝գրքի ստեղծմանը հոգեւոր աջակցութիւն ցուցաբերելու, Գրիգոր քհն. Մարկոսեանին եւ կինովաւերագրող Ցվետանա Պասկալեւային՝ իրենց յուշերը տրամադրելու, Մեսրոպ քհն. Արամեանին եւ պ. գ. թ. Գէորգ Եազըճեանին՝գիրքը խմբագրելու, ֆ.-մ. գ. թ. Աշոտ Մովսիսեանին՝տեխնիկական խմբագրման, Ղպտի Ուղղափառ Պատրիարքութեանը ենթակայ Բրիտանական Ուղղափառ Եկեղեցու առաջնորդ մետրոպոլիտ Սերաֆիմին, դոկտոր Ջոն Վ. Մեյսոնին (Հոլլինսի համալսարանի Պատմութեան բաժանմունք, Ռոանոկ, ԱՄՆ), հ. գ. մ. Պոլին Հալամ Մեյսոնին (Մեյնի համալսարանի Արուեստների եւ գրականութեան բաժին, ԱՄՆ)՝գրքի անգլերէն, եւ տ. գ. թ. Ամալիա Գալստեանին եւ Ռուզան Մանուկեանին՝ռուսերէն շարադրանքներին տուած արժէքաւոր խորհուրդների համար:

Հեղինակն իր խորին շնորհակալութիւնն է յայտնում զոհուած ազատամարտիկների՝Սամուէլ Վարդանեանի, Նիկոլ Վանեանի, Իւրա Յովհաննիսեանի, Լէոնիդ Ազգալդեանի եւ Շահէն Մեղրեանի ընտանիքներին, ինչպէս նաեւ Հրայր Բազէ Խաչերեանին, Ջաւէն Սարգսեանին, Մաքս Սվազլեանին, Յակոբ Սիմոնեանին, Սամուէլ Ագրամանեանին, Ժասմեն Ասրեանին, Հրաչեայ Սարգսեանին, Գէորգի Ղազարեանին, Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանին, Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Աշճեանի անուան թանգարան-գրադարանին (ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտ), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի «Քրիստոնեայ Հայաստան» երկշաբաթաթերթի խմբագրութեանը եւ «Հասան-Ջալալեաններ» մշակութային-բարեգործական հիմնադրամին՝ լուսանկարներ տրամադրելու համար:

ПРИЗНАТЕЛЬНОСТЬ

Автор выражает глубокую признательность Владыке Арцахской епархии Армянской Апостольской Церкви архиепископу Паргеву Мартиросяну за духовную поддержку в выходе в свет книги, о. Григору Маркосяну и кинодокументалисту Цветане Паскалевой за предоставление своих воспоминаний, о. Месропу Арамяну, к. и. н. Геворгу Язеджяну за редактирование книги, и к. ф.-м. н. Ашоту Мовсисяну — за техническое редактирование, главе Британской Православной Церкви в лоне Коптского Православного Патриаршества Митрополиту Серафиму, доктору Джону В. Мейсону (Департамент истории университета Холлинса, Роанок, США), м. г. н. Полин Галам Мейсон (Департамент искусств и литературы университета Мейна, США) за ценные советы по английскому тексту книги, и к. э. н. Амалии Галстян и Рузан Манукян — по русскому тексту.

Автор выражает свою глубокую благодарность семьям погибших бойцов-освободителей — Самвела Варданяна, Никола Ваняна, Юры Ованнисяна, Леонида Азгалдяна и Шагена Мегряна, а также Грайру Базе Хачеряну, Завену Саркисяну, Максу Сивасляну, Акопу Симоняну, Самвелу Аграманяну, Жасмен Асрян, Грачья Саркисяну, Георгию Казаряну, Матенадарану им. Месропа Маштоца, Музею-библиотеке им. Архиепископа Месропа Ашчяна (Институт истории НАН РА), редакции газеты “Христианская Армения” Первопрестольного Св. Эчмиадзина и культурно-благотворительному фонду “Хасан-Джалаляны” за предоставление фотографий.

ACKNOWLEDGEMENTS

The author expresses his deep gratitude to Archbishop Pargev Martirosyan, Prelate of the Artsakh Diocese of the Armenian Apostolic Church for his spiritual support in the publication of the book, Fr. Grigor Markosyan and cinema documentalist Tsvetana Paskaleva for providing with the Memoirs, Fr. Mesrop Aramian, Gevorg Yazedjyan (PhD) for editing and Ashot Movsisian (PhD) for technical editing of the book, the Head of the British Orthodox Church within the Coptic Orthodox Patriarchate, Metropolitan Seraphim, Dr. John W. Mason (History Department, Hollins University, Roanoke, VA, USA), Pauline Hallam Mason, MA (Department of Arts and Letters, University of Maine, USA) for valuable remarks with respect to the English text of the book, Amalya Galstyan (PhD) and Ruzan Manukyan — with regard to the Russian text.

The author extends his deep gratitude to the families of the perished warrior-liberators Samvel Vardanyan, Nikol Vanyan, Yura Hovhannisyan, Leonid Azgaldyan and Shahen Meghryan, as well as Hrayr Baze Khacheryan, Zaven Sarkisyan, Max Sivaslian, Hakob Simonyan (PhD), Samvel Agramanyan, Jasmen Asryan, Hrachia Sarkisyan, George Ghazaryan, Mesrop Mashtots Matenadaran, the Archbishop Mesrop Ashjian Museum-Library (History Institute of the RA NAS), the editorial board of biweekly “Christian Armenia” of Holy Ejmiatsin and “The Hasan-Jalaliants” cultural-charitable fund” for granting photos.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. Գանձասարի խորհուրդը ... 9
2. Հայոց Արեւելեան կողմերը ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եւ ս. Գրիգորիսի ժամանակներում ... 14
3. Հայոց թագաւորութիւնը Վաչագան Բարեպաշտի օրօք ... 16
4. Հայոց ազատագրական պայքարի հերոսական էջը ... 16
5. Գանձասարի 949 թուականի ժողովը ... 17
6. Սուրբ Յովհաննէս Մկրտչի գլխի մասին եկեղեցական աւանդութիւնը ... 18
7. Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու հիմնադրումը Գանձասարում ... 18
8. Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու ճարտարապետութիւնը ... 20
9. Հասան-Ջալալի համահայկական գործունէութիւնը ... 25
10. «Հայոց Արեւելեան կաթողիկոսներ» ... 28
11. Գանձասարը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռի Ս. Էջմիածին վերադարձի ժամանակաշրջանում ... 29
12. Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը ծանր ժամանակներում ... 29
13. Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը ազատագրական պայքարի նոր փուլում ... 33
14. Հայոց ազատագրական պայքարի հոգեւոր առաջնորդ Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի ... 34
15. Գանձասարի 1714 թուականի գաղտնի ժողովը ... 35
16. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի եւ Գանձասարի կաթողիկոսութեան միաբանութիւնը ազգային-ազատագրական պայքարում ... 37
17. Ազատագրական կռիւները Սիւնիքում եւ Արցախում ... 38
18. Յովսէփ Էմինը Արցախում ... 42
19. Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը Սիմէոն Ա Երեւանցու եկեղեցական քաղաքականութեան մէջ ... 42
20. Արցախի ռազմական ներոյժը Մեծ Հայքի պետութեան վերականգնման ծրագրում ... 44
21. Յովհաննէս Կաթողիկոսի հայրենանուէր գործունէութիւնը ... 45
22. Գանձասարի վերջին կաթողիկոս Սարգիս Հասան-Ջալալեանը ... 47
23. Բաղդասար Հասան-Ջալալեան մետրոպոլիտի գործունէութիւնը ... 48
24. Սարգիս արք. Հասան-Ջալալեան ... 49
25. Արցախի թեմը 19-րդ դարի վերջին քառորդում ... 50
26. Խրիմեան Հայրիկի հոգածութիւնը Արցախի թեմի եւ Գանձասարի վանքի նկատմամբ ... 51
27. Արցախի թեմի համախոհութիւնը «Պոլոժենիէի» դէմ շարժմանը ... 53
28. Գանձասարի վանքի տնտեսութիւնը XX դարի առաջին տասնամեակում ... 53
29. Արցախի թեմը Ջաւէն վարդապետի եւ Վահան եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրօք ... 53
30. Արցախի թեմի բռնի փակումը խորհրդային իշխանութեան տարիներին ... 55
31. Արցախի թեմի վերածնունդը Պարգեւ եպիսկոպոս Մարտիրոսեանի առաջնորդութեամբ ... 57
32. Արցախի թեմը ազատամարտի ժամանակաշրջանում ... 60
33. «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոն ... 63
34. Գանձասարը Արցախեան ազատագրական յաղթական պատերազմից յետոյ ... 64
35. Գրիգոր քահանայ Մարկոսեանի յուշերը Պարգեւ սրբազանի եւ նրա զինակիցների մասին ... 66
36. Ցվետանա Պասկալեւայի յուշերը Պարգեւ սրբազանի մասին ... 78

Ծանօթագրութիւններ ... 81
Գանձասարի եւ Արցախի թեմի բարերարները ... 210
Լուսանկարների ցուցակ ... 211
Մատենագրութիւն ... 218
Երախտագիտութեան խօսք ... 224

СОДЕРЖАНИЕ

1. Таинство Гандзасара ... 87
2. Восточные края Армении во времена св. Григория Просветителя и св. Григориса ... 90
3. Армянское царство при Вачагане Благочестивом ... 91
4. Героическая страница армянской освободительной борьбы ... 92
5. Гандзасарский собор 949 года ... 93
6. Церковная традиция о голове св. Иоанна Крестителя ... 93
7. Основание церкви св. Иоанна Крестителя в Гандзасаре ... 93
8. Архитектура церкви св. Иоанна Крестителя ... 94
9. Всеармянская деятельность Хасан-Джалала ... 100
10. “Армянские Восточные католикосы” ... 103
11. Гандзасар в период возвращения престола Католикоса Всех Армян в св. Эчмиадзин ... 103
12. Гандзасарский католикосат в тяжелые времена ... 104
13. Гандзасарский католикосат на новом этапе национально-освободительной борьбы ... 106
14. Духовный предводитель армянского освободительного движения Гандзасарский католикос Есаи ... 107
15. Гандзасарский тайный собор 1714 года ... 107
16. Единогласие Первопрестольного св. Эчмиадзина и Гандзасарского католикосата в национально-освободительной борьбе ... 109
17. Освободительные сражения в Сюнике и Арцахе ... 110
18. Овсеп Эмин в Арцахе ... 113
19. Гандзасарский католикосат в церковной политике Симеона I Ереванци ... 114
20. Военный потенциал Арцаха в программе восстановления государства Великой Армении ... 115
21. Патриотическая деятельность католикоса Ованнеса ... 115
22. Последний католикос Гандзасара Саркис Хасан-Джалалян ... 116
23. Деятельность митрополита Багдасара Хасан-Джалаляна ... 117
24. Архиепископ Саркис Хасан-Джалалян ... 118
25. Арцахская епархия в последней четверти XIX века ... 119
26. Забота Хримяна Айрика об Арцахской епархии и Гандзасарском монастыре ... 120
27. Согласие Арцахской епархии с движением против “Положения” ... 120
28. Хозяйство Гандзасарского монастыря в первом десятилетии XX века ... 121
29. Арцахская епархия под предводительством архимандрита Завена и епископа Вагана Тер-Григоряна ... 121
30. Насильственное закрытие Арцахской епархии в годы советской власти ... 122
31. Возрождение Арцахской епархии во главе с епископом Паргевом Мартиросяном ... 124
32. Арцахская епархия в период освободительной войны ... 126
33. Богословский центр “Гандзасар” ... 129
34. Гандзасар после Арцахской освободительной победоносной войны ... 130
35. Воспоминания священника Григора Маркосяна о владыке Паргеве и его соратниках ... 132
36. Воспоминания Цветаны Паскалевой о владыке Паргеве ... 143

Примечания ... 145
Благотворители Гандзасара и Арцахской епархии ... 210
Список иллюстраций ... 211
Библиография ... 218
Признательность ... 224

CONTENTS

1. The mystery of Gandzasar 151
2. The Eastern regions of Armenia in the time of St. Gregory the Illuminator and St. Grigoris 154
3. The Armenian Kingdom at the time of Vachagan the Pious 155
4. A heroic page of the Armenian liberation struggle 156
5. The Council of Gandzasar in 949 156
6. The church tradition concerning the head of St. John the Baptist 157
7. The foundation of the church of St. John the Baptist in Gandzasar 158
8. The architecture of St. John the Baptist Cathedral 159
9. The all-Armenian activities of Hasan-Jalal 163
10. “Armenian Eastern catholicoses” 165
11. Gandzasar at the period of the return of the Catholicosate See of All Armenians to Holy Ejmiatsin 166
12. The Gandzasar Catholicosate in hard times 167
13. The Gandzasar Catholicosate at the new stage of the national liberation struggle 170
14. The spiritual leader of the Armenian liberation movement the Gandzasar Catholicos Esayi 172
15. The secret Council of Gandzasar in 1714 172
16. The unanimity of the Holy See of Ejmiatsin and the Catholicosate of Gandzasar in the national liberation movement 174
17. The liberation battles in Siunik and Artsakh 174
18. Hovsep Emin in Artsakh 178
19. The Catholicosate of Gandzasar in the church policy of Simeon I Erevantsi 178
20. The military potential of Artsakh in the program of the restoration of the state of Great Armenia 179
21. The patriotic activities of Catholicos Hovhannes 180
22. The last Catholicos of Gandzasar Sargis Hasan-Jalalyan 181
23. The activities of metropolitan Baghdasar Hasan-Jalalyan 182
24. Archbishop Sargis Hasan-Jalalyan 183
25. The diocese of Artsakh in the last quarter of the 19th century 183
26. The care of Khrimian Hayrik for the diocese of Artsakh and the Gandzasar monastery 184
27. Consent of the Artsakh diocese with the movement against the “Polozhenie” 185
28. The monastic economy of Gandzasar in the first decade of the 20th century 185
29. The diocese of Artsakh in the period of prelacy of Vardapet Zaven and Bishop Vahan Ter-Grigoryan 186
30. The forcible closure of the diocese of Artsakh during the years of soviet power 187
31. The revival of the diocese of Artsakh headed by Bishop Pargev Martirosyan 189
32. The diocese of Artsakh at the period of the liberation war 191
33. The Gandzasar Theological Center 193
34. Gandzasar after the Artsakh liberation victorious war 194
35. The memoirs of priest Grigor Markosyan about Bishop Pargev and his brothers-in-arms 196
36. The memoirs of Tsvetana Paskaleva about Bishop Pargev 206

Commentaries 208
The benefactors of Gandzasar and the diocese of Artsakh 210
The list of illustrations 211
Bibliography 218
Acknowledgements 224